श्रीगणेशायनमः॥अथेहादृलक्षण्याःसंक्षिप्तसूत्रशंकरः।जिज्ञा
सुभ्योतिबालेभ्योतिस्फुटंगद्यनततः॥१॥लक्षणशब्दोमीमांसाशा
स्त्रप्रमाणाध्यायोद्दिष्टःचोदनालक्षणोर्थोधर्मःअथातःशेषलक्ष
णमितितेनेहादृशलक्षणीहादृशाध्यायी॥तस्माधर्मोर्थोविषयः
॥तदुक्तंअथातोधर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदंकृतं।धर्मस्यांविष
यंचक्रुर्मीमांसायाःप्रयोजनमिति।धर्मशब्देनचगौतमीयादि

वन्नापूर्वमुच्यतेकिंतुतत्साधनंयागाद्येवा।तदुक्तंश्रेयस्करशा
स्त्रेत्ता॥धर्मश्चफलसंबद्धंकर्मयागादिवर्ण्यतेइति।अपवादतया
चात्राधर्मोपिजिज्ञास्योद्वितीयलक्षणेभेदापवादेनाभेदय
दितिनशास्त्रस्याविषयनानुसंधेयं।इहधर्मजिज्ञासासूत्रंन
विचारंलक्षयति।औपनिषदानांतुब्रह्मजिज्ञासापारंपूर्यकमि
तिवेषम्यं।धर्मजिज्ञासितुमिछेत्॰तस्माद्धर्मोजिज्ञासितव्य

बाल० २ इत्यादिभाष्येसंबंधं क्रियार्थेषश्रुतेशास्त्राच्चेतेपृथगित्यादिवार्तिकेतद्व्याख्यार्थेचन्यायरत्नाकरेऽध्ययनजिज्ञासाक्रिययोःसंबंधमथशब्दोब्रूतेतेचशास्त्रादर्थतोभिन्नेनहिजिज्ञासाशब्दोमीमांसापर्यायइतिश्रौतार्थपरत्वस्यैवोक्तेः।तथाआनंतर्यविचोर्यक्रियाश्रुतेर्घार्थगम्यतइतिवार्तिकेः।थशब्दआनंतर्यार्थेनाधिकारार्थइत्युक्तं।जिज्ञासापदस्यचविचारलक्षकत्वेधिकारार्थता

प्यविरुद्धेति। तृतीयेप्युक्तम्-प्रथमाध्यायप्रथमसूत्रेहिधर्मज्ञाने छाया वक्ष्यमाणव्याख्येयत्वेनानुपन्यासादनंतरानुष्ठेयमात्रमेवोपदेष्टव्यमितिधिकारार्थत्वंनोक्तम्-इहत्वध्यायसूत्रंवातदर्थमिकमेववाव्याख्येयमाधिकर्तुंहिशक्यतेशेषलक्षणमितिन्यायेन थयोरायेप्रथमसूत्रेविचारानुपादानादाधिक्यार्थताशेषत्वस्यानास्तीत्युक्तम्-द्वितीयग्रंथेतुतृतीयाध्यायाद्यसूत्रेविचारोपादानाद्

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

धिकारार्थतेतितस्मात्सर्वस्यशास्त्रस्यधर्मोविषयः।दृष्टानां वैधर्म्यानांदृष्टविषयाः।प्रमाणभेदेशेषत्वप्रयुक्तक्रमाधिक रसामान्यातिदेशविशेषातिदेशोहवाधर्तंत्रप्रसंगाख्याःसमूहया स्यार्थस्यदृष्टविधस्यवक्ष्यमाणस्यप्रतिज्ञापिंडोयंधर्मजिज्ञा सेतीतिभाष्यकारोभावाभावविषयाष्टविधजिज्ञासापरतयाध र्मजिज्ञासापदंव्याकुर्वन्संक्षिप्यदर्शयतिकोधर्मःकथंलक्षणकः

कान्यस्यसाधनानिचत्रनिसाधनाभासानिकिंपरस्येति।तत्राष्ट विधत्वंतावद्भासजिज्ञासायाःसाधनइत्यधर्मस्वरूपतत्प्रमाणतद्ल क्ष्यापियोजनेनाभिप्रेतं।तत्रापिलक्षणशब्दःप्रमाणवचनउपदेश मिवातिदेशंतत्प्रामाणकोयंहवाधातिदिष्टपदार्थधर्मप्रतियो गिभूतोसंगृह्णाति।लक्षणशब्देनैवचोपदेशातिदेशोवंदतोपदि ष्टातिदिष्टपदार्थधर्मभूतोतंत्रप्रसंगोसंग्रहीतो।साधनशब्देनचसा

धनास्यांगधर्मभूतोप्रयुक्तिक्रमो॥ संग्रहीतो॥ अत्रैवचसूत्रैध
र्ममीमांसारभ्यानेवेतिचिंतते। तदर्थंचाध्ययनविधिनायोग्यतमाध्य
यनानंतर्यमुक्तधर्मजिज्ञासाकर्त्तव्येत्युपदेशात्मकजैमिनिसू
त्ररूपस्मृत्याधीष्यस्नाया इतिस्मृतिर्बध्यानवेति। तदर्थंचाध्य
यनविधिःस्वर्गादृष्टार्थउतफलवदर्थावेदोधरूपदृष्टार्थइ
ति। तत्रसत्स्वर्गस्यादितिविश्वजिन्न्यायेनपूर्वपक्षयित्वादृष्टसम

या
वत्यदृष्टकल्पनानुज्ञानक्रमासिद्धांतितातश्चाध्ययनविधे
मूलत्वाज्जैमिनीसूत्रस्मृत्याधीष्यास्नाया इतिस्मृतेर्बोधाद्यधाव
दर्थज्ञानांर्थन्यायनिरूपणात्मिकामीमांसारभ्य॥ तत्राध्ययन
विधेस्नाध्यायमितिद्वितीयायागुणत्वमेवलभ्यतेनपुनास्वा
ध्यायेवाजपेयवाक्यादृष्टयोगेगुणविधेर्बोधायतेरितिभ
वदेवा। तन्नाश्रूयमाणस्यवाक्यस्यन्यूनाधिकविकल्पनेःल

क्षणायाव्याप्तेरादिदोषानानुमितेरासाविति वार्तिकोक्तन्यायेन परिहरतो॥ ॥इत्युपोद्घातः॥ ॥एवं द्वादशानां सुलक्षणार्थं ज्ञापनाजिज्ञास्येषु स्वरूपानंतरमपि जिज्ञास्यतयोक्तं प्रमाणं मानाधीनमेयासिद्धिरितिप्रथमेन्याये नादौ निरूप्यते। तच्चानेकविधं व्यर्थविद्यमानमध्येयस्मृत्याचारूपंतत्रार्थवादं पृथक्कृत्य विध्युद्देशापरनाम्नो विधेः फलवतो विध्युद्देश इतिभाष्यकार

लक्षितस्य धर्मस्य प्रमाण्यमाद्येन पादेनोच्यते॥ तत्प्रतिज्ञार्थं चोदनासूत्रं। तस्यां चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थावाचिन इति। तच्चेदधर्मलक्षणं द्वारं साध्यतो धर्मस्वरूपोक्तमर्थमपि तं चेदमर्थद्वयं वचनव्यक्तिरूपतयैकेनापि सूत्रेणोक्तं। तत्रान्यतरार्थीयेन अन्यतरार्थं तत्रयो धर्म इत्युद्दिश्य सचोदनालक्षणश्चोदनाप्रमाणक इतिप्रमाणवचनव्यक्तिः। यश्चोदनालक्षण इत्यु

द्दिरूपस्यधर्मइतिस्वरूपवचनव्यक्तिः तत्रचोदनाप्रामाणकस्य
स्यधर्मलक्षणत्वान्निषेध्येपिचप्रवर्तनाविषयत्वेनेवविधेयेनिव
र्त्तनाविषयत्वेनचोदनालक्षणत्वादतिव्याप्तिंवारयितुमर्थद्दश्यन
र्थसाधनत्वभावेपिविशेषणं।श्येनयागव्यावृत्यर्थंतद्दितिभाष्ये।
तस्यद्दिफलंद्दिसेति।तत्रौत्तरस्यांतावतैवपर्यवसानं।आद्यायं
तुद्दौनियमोविवक्षितौ।।योधर्मस्यचोदनैवप्रमाणमित्येक

प्रत्यक्षानुमानशब्दवाक्यादिव्यावृत्यर्थः योधर्मस्यचोदना
प्रमाणमेवेत्यपरेनास्तिकामिमतवेदाप्रामाण्यनिरासार्थः।इ
तिचोदनासूत्रार्थः।तत्रधर्मनियमफलमुपपादयितुंप्रत्यक्षसूत्रं
संसंप्रयोगेपुरुषस्येंद्रियाणांबुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तंविद्य
मानोपलंभनत्वादिति।तत्रक्रुत्याप्रत्यक्षमात्रस्याप्रामाण्मुक्तंमर्थाद्
दितरेपांतदुक्तंभाष्येप्रत्यक्षत्वकल्पाच्चानुमानोपमानोपमा।ना

र्थापत्तीनामप्रकरणमिति। ततएवचबुद्धादिपुरुषधर्मत्व
नानिराक्रियापिसिद्धेतिच। अत्रसर्वज्ञनिरासःप्रयत्नस्तूत्तंस
मानं। द्वितीयनियसाधनार्थंत्वौपत्तिकसूत्रं। औपत्तिकस्तुश्रुतस्या
र्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानंमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेनुपलब्धेत्प्रा
माण्यंबादरायणस्येनपेक्षत्वादिति। अत्रयस्यदुष्टंकारणंयत्रच
मिथ्येति। प्रत्ययःसएवासमीचीनःप्रत्ययइतिभाष्येदुष्टकारणदोष

ज्ञानस्याप्रामाण्यहेतोरभवत्। पंचपदेनोद्यावयवोक्तःभाष्यो
क्तद्वितीयाप्रामाण्यहेतोरभवत्आव्यतिरेकश्चसनेन।तदुक्तं
औपत्तिकगिरादोषःकारणस्यनिवार्यते।अबाधोव्यतिरेकेणेति।
तत्रशब्दौऔपत्तिकोनियमअत्रज्ञात्यात्मासंबंधश्चसंबंधरूपः
सामान्यमित्यनेनोद्यावयवार्थःउपदेशाविषयस्यधर्मस्यज्ञा
यतेनेनतिज्ञानंज्ञापकइत्येननाज्ञापकहेतुरूपस्याप्रामाण्यस्या

भाकउक्तः। तदुक्तं। अप्रामाण्यं त्रिधाभिन्नमिथ्याज्ञानसंश
येरिति। तथा। विधावनाश्रितेसाध्यःपुरुषार्थोनलभ्यते। श्रुतस्था
गादिनाधेनधात्वर्थःसाध्यताकृतेः। विधौतुतमतिक्रम्यस्वर्गादेःसा
ध्यतोतत्साधनस्यधर्मस्यमेयंसत्त्वंलभ्यतइति। अथैतुफलस्य
इत्यनेनतुअनुवादकत्वंनिरस्तं। अनपेक्षत्वादित्येनेनचप्रामाण्य
स्यस्वतस्त्वंकारणगुणसंज्ञार्थक्रियाज्ञानंनाधीनत्वरूपमुक्तं

प्रामाण्यंह्यर्थतथात्वरूपंविषयधर्मः यन्निमित्तोज्ञाने प्रमा
णबुद्धिव्यपदेशोभवतः तच्चस्वतो गृह्यतेज्ञानेनैवाविषयीक्रि
यते घटादिवअप्रामाण्यंत्वर्थन्यथात्वंबाधकज्ञानकारणदोष
ज्ञानादिसंवादज्ञाने गृह्यतेइति परतः तथाने नैवसूत्रावयवे
नलौकिकवाक्यंचक्षुज्ञानहतुनिश्चयापेक्षंप्रामाण्यप्रतिष्ठा
यावेदंतुवक्तुरभावेनतत्रनपेक्षत्वादेवनतदभावाद्यथार्थते

९ सुक्तं। तदेतदुभयमपेक्षयादितिसूत्रावयवोक्तत्वात्तद्धास्यूना
वसरेभाव्यमप्यनागतावेक्षणेनवक्ष्यमाणत्वेवचोदनासूत्रएव
वार्तिककृतोक्तं। औत्पत्तिसूत्रएवचभाष्येनिरालंबनत्वान्निरासे
नवाह्यार्थसद्भावउक्तः ततश्चोदनायास्तदर्थस्यधर्मस्यतत्फल
स्यस्वार्गस्यासत्वेधर्मप्रामाण्ययुक्तंनान्यथेति। एवंमद्वानिकसमं
तच्छून्यवाददुषणमपि। इयंतन्मतयोर्भेदेनिरालंबनवादेवा

द्योविषयोपिनास्तिनीलाद्याकाराअपिनसंविदूताः इति। अतएव
तान्निरासावसरेतन्मतातात्पर्यमनूदितामाचार्यैः स्वच्छस्वप्रकाश
रूपस्यनहिभेदःस्वातोखिलइति। शून्यवादमतेतुसंविदूतानीला
द्याकाराःसंतीतिएवंसिद्धेबाह्योर्थोयन्माध्यमिकैरुक्तमर्थाभावा
देवज्ञानमपिनास्तीतितदपिहेतुनिरासादपिनिरस्तं। एवंस्फोट
निरासोप्यत्रसूत्रेचोदनायाधर्मप्रामाण्यसिध्यर्थमेव। ऊहा

९०

दिमान्हि धर्मश्चेदनाप्रमेयः ऊहश्चपदादिधर्मः पदाद्यसत्येकथं
प्रमीयेत। एवंपदार्थमृषात्वेपितदाश्रितमूहतंत्रप्रसंगादि। तदुक्तं
स्फोटनिरासस्यनेषत्कल्पशंकापूर्वमाचार्यैः। वर्णातिरिक्तः प्रति
षिध्यमानः नः पदेषु मंरंफल्गुमादधाति। कार्यणिवाक्यावयवा
श्रयाणि सप्तानिकर्तुकृतएषयत्नइति। अनेनेवयथाविधांतरेण
पिधेर्मेपैमितिसिद्धिरस्यफलंश्रेयः साधनधर्मप्रमितिर्हिस्वर्गा

दिश्रेयस्त्वासाधनंयागादिपदपदार्थयोर्मृषात्वेनस्यादिति। अ
स्मिन्नेवसूत्रेआनियम्यक्तिशब्दार्थत्वेवेदप्रामाण्यापत्तस्तस्मा मा
पनाय ण्यप्रतिष्ठेतिपैपिषायांनिस्याकृतिःपदार्थभूतास्त्वाप्यते। आ
कृतिवादेन। आकृतिश्चमीमांसकानांजातिः। जातिमेवाकृ
तिमाहुर्व्यक्तिराक्रियतेययेतिवार्तिकात्। तस्याश्चसौगताभिम
ता नावस्तुरूपतुच्छान्याऽयाहरूपत्वेपुनर्वेदप्रामाण्यापत्तेर्भावरूप

तोपपादिताऽपोह्यवदनाततोवचनधारेनादियत्नरमाण्यादिषु
आत्मएवावयवीनार्थांतरमिसाङ्क्यातस्याप्रत्यक्षेनव्यवहा
रानुपपत्तेत्वात्संगतिर्यद्यसंभवेनतन्मूलत्वंवेदप्रामाण्यंहे
तित्वंप्रामाण्यासिध्यर्थमेवचनादिदृष्टांतवैषम्योपपादनेननिरस्ता
।ततःपदपदार्थसंबंधस्येश्वरकृतसंकेतात्मकत्वेपिवेदप्रामाण्यंपत्ते
स्तप्रामाण्येवेश्वरनिरासःसंबंधाक्षेपपरिहारेण।ततोयःप्रय

त्नसूत्रेअनिमित्तंविद्यमानोपलंभनंनाद्यसंभवेनानंतर
फलानुपलब्ध्याचित्रादिचोदनाक्षेपःकृतःसपरिहृतः।ततोयस्ते
नेयप्रत्यक्षस्तावयवेनसएवैषयज्ञायुआत्माऽंजसास्वर्गंलोकं
यातीयादिचोदनानांयज्ञायुधवतःशरीरस्यस्वर्गगमनांसभ
वस्तूपप्रत्यक्षविरोधात्तस्माद्यान्याद्याग्निहोत्रादिचोदनास्ता।
मप्यक्षेपःकृतस्तत्परिहारः आत्मसाधनेनात्मवादकृतान्तरेतु

भयमप्यतिरेकश्रेयसयथेनैवोक्तमिति।तदेवंषोडशाप्य
र्थासूत्रओपत्तिकादिके।प्रामाण्यसिध्यर्थचोदनायानिरूपिता
इसौपत्तिकसूत्रंसमाप्तं।। ।।कर्मैकेतत्रैदृष्टादिष्याधिकरणेच
वेदप्रामाण्यसिध्यर्थमौपत्तिकसूत्रएवौपत्तिकस्वरूपानियतस्पश
र्थरूपोभयविशषणविशिष्टसंबंधेन्यग्रादिशषणीभूतशष्टनि
यतमप्यर्थप्राप्तिज्ञातमेव।क्षिप्तसमाधीयतेतदिदमष्टादश

सूत्रकंशष्टाधिकरणंनाम।तत्रस्तूदमूताधिकरणेनसूत्रत्रय
घटितेनकरणासभाद्धर्मप्राप्तिरशास्त्रिचोदनानामाशंक्याप
दार्थकरणप्रतिपादनेनचोदनाप्रामाण्यमेवोपपादितं।त
तोवेदांश्चैकेसंनिकर्षपुरुषाख्याइतिषट्सूत्रेणचदाधिकरणे
नरघुवंशादिवत्पौरुषेयत्वंचोदनानामाशंक्यनिरस्तं।तदेवं
कृत्स्नेनाप्याध्यायपादेनचोदनाप्रामाण्यमेवाद्वितीयसूत्र

प्रतिज्ञातंसाधितं।तदुक्तं।इतिप्रोमाणवमिदंप्रासङ्गिकंयुक्तंअथवा।
प्रतियोदनायाःअतःपरंतुप्रविभ्रंहेत्यनवेदंत्रेधातोवस्पतिति
यार्थइति।।इतिश्रीमत्सहवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमी
मांसार्हतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणमिश्रभट्टरंकर
कृतेमीमांसासारसंग्रहेबालप्रकाशेप्रथममाह्निकंसमाप्तं
सक्षेपःअतःपरमाधिकरणेरचनाभाष्यवार्तिकशास्त्रदीपिकादि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीस्मारकम्

ग्रंथेषुस्फुटेति।केचित्तुमीमांसकसिद्धांताःशास्त्रेतत्रतत्रविप्र
कीर्णानातिस्फुटाश्चबालव्युत्पत्यर्थमुद्धृत्योच्यंतेतत्रप्रामाण्यं
तत्रमीमांसकानांविभक्तोविभागेनानेकविधंतथाहिप्रत्य
क्षमनुमानंशब्दउपमानमर्थापत्तिरभावइतिषट्।तत्रप्रत्यक्ष
षड्विधंचाक्षुषादिभेदात्।अनुमानंद्विविधं।सामान्यतोदृष्टंविशे
षतोदृष्टंच।द्विविधमपिपुनर्द्विविधंस्वार्थंपरार्थंच।केवलान्व

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीस्मारकम्

'यि केवलव्यतिरेकिभेदौ नेष्टौ।। लिङ्गज्ञानं चतद्वत्स्वधिस्पृष्टि
गतौ नतत्सम्बन्धेनैरूप्यवर्जितस्य लिङ्गत्वासम्भवोक्तेः।। परार्था
नुमानवाक्यस्य चतावि किंकाण। मिवनपचावयवाः किंत्रय एव
तदुक्तम् तन्नुपंचतयंके चिद्वयमन्ये वयंत्रयमः उदाहरणपरयंतय
दोसाहरण। दिकामिति। प्रसङ्गानुमानोपमानाभावस्यानिच
त्वारित्वोक्तिकान्येव। अथपिद्विविधा। दृष्टार्थपत्तिःश्रुतार्थपत्तिश्चो

उत्तरापिद्विविधालौकिकीवैदिकीच। शब्दोपिद्विविधोलौकिकेव
वैदिकश्च। वैदिकेपिद्विविधउच्यते। उपदेशोतिदेशश्च। उपदेशोपिद्वि
विधः।। विधिनिषेधश्च। विधिनिषधभेदान्वक्ष्यामः पुनरोपदेशो
नेकविधः शास्त्रान्तराभ्यासः समज्ञागुणःप्रकरणांतरंचेतिद्वैतीयक
निकर्मभेदकानिषट्श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणक्रमःसामान्यचेतितृ
तीयानिविनियोजक। निषट्श्रुतिरर्थःपाठक्रमःस्थानक्रमोमुख्य

क्रमः प्रवृत्तिक्रमश्चोतिपांचमिकानिक्रमप्रमाणानिषट्। प्रयत्नावि
धिरभावविधिः विकारः स्वशब्दो निषेधानुभाद्श्चेतिनावमिकानि
कर्मापतिप्रमाणानिपंचेतिअतिद्रारुसप्तविधोवक्ष्यते॥२०॥क्र
तिरपिचतुर्विधा॥विधिप्रतिषेधोभिधात्रीविनियोक्त्रीचलिंगंद्वि
धं। शब्दसामर्थ्यमर्थसामर्थ्यंचशब्दसामर्थ्यमपिद्विधं। अर्थसा
मर्थ्यमपिद्विधं मंत्रस्यकर्मसमवेतार्थप्रकाशनसामर्थ्यमेकं

वाक्यतोपगमनसामर्थ्यंच। तत्रोत्तरंलिंगंवाक्यविरोधाधिकर
णेभाष्यकृतावाक्यमुक्तंपूर्वलिंगबाध्यताचतस्योक्ता। नतुस्योनतं
त्स्यार्थेवोशब्दस्यार्थेवोपसंहरणाभिधानसामर्थ्यमवमुत्तरेण
कवाक्यतामुपगतुंसामर्थ्यं सामर्थ्यंचलिंगमित्युच्यते। तस्माद्द्वि
मन्त्रार्थेलिंगमेवाधितंभवतीति। सत्यमेवं। एतदपिलिंगं। लिंग
मपिखल्वेतदेवलक्षकंविप्रकृष्टार्थमेवभवति। लिंगोदेकवाक्य

ता। तस्माद्विधानसामर्थ्यं। ततः क्रत्वर्थइति विप्रकृष्टार्थेतेति ग्रंथेन। वाक्यमपि द्विविधं। माहावाक्यमवांतरवाक्यंच। तदुक्तं। स्वार्थबोधेसमाप्तानामंगांगिज्ञाद्यपेक्षया। वाक्यमेकं वाक्यंवपुनःसंहत्याऽऽम्नायतइतितत्रायंप्रयोगविधिरूपनिरनुमेयमेव। कल्पितांगवाक्येकवाक्यतांकोहिप्रधानविधिरेवप्रयोगविधिरितिदृष्टांयंनुसामिधोयजतिदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोय

जेतेत्यादि। अवांतरवाक्यमपि द्विविधं विधिमंत्रश्च। अर्थवादस्तुतावप्यभावेपिस्तुतिलक्षकवाक्यार्थप्रतिपादकत्वमात्रेणेतरभ्योपरिस्पतौ। प्रकरणमपि द्विविधं। माहाप्रकरणमवांतरप्रकरणंच। तत्राद्यंप्रधानस्यद्वितीयंप्रधानस्यं। गंस्यवातथाह्यप्रकृतेर्विकृतेश्च। एवंद्वितीयमपि। तत्रप्रकृतेरसंदर्शोदृष्टिकं। यथादर्शपूर्णमासादेः। विकृतेर्मंडिप्रकरणंतुसंदेशेनापिभवतसंदेशेनापि। तत्रायंयथाराजसूर्ये

राजसूयायद्येनाऽऽसुनाति। राजसूर्येनंजानःसर्वमायुरेतीतिसंदंशेनो
भूतंक्रमप्रकरणबलाबलाधिकरणेशास्त्रदीपिकायमुक्तं।असंदंशेना
पिविकृतेर्मङ्गप्रकरणंयथा।यत्रविकृतेःप्रकृतिक्रियानुपदेशेकिंचिद्
हितंतत्तत्रप्रकरणेनगृह्यते। यथाप्रयाजेप्रयाकृष्णलज्जुहोतीतिःअह्
नामकदृदृशेहेचदृदृशदीक्षादृदृशेऽसदृइतिदृदृशत्वं। तदुक्तंश्रुति
लिंगाधिकरणे।इतिकर्त्तव्यतांशास्त्रं।येनोदुंबरयूपोपसङ्क्रियां।दृदृश

त्वविधिस्तेनकथंभावेनगृह्यतइति।अत्रचाक्रियामुद्दिश्येयुक्तेर्विकृतेर्द्र
व्योद्देशेनजात्यादिविधौवौदुंबरोयुपोभवतीत्यादौनप्रकरणग्राह्यतेयु
क्तम्।अतएवोक्तचित्राधिकरणेपिनायातरात्रिक्रियायोगाद्तेधर्म्योपकल्पि.
तानुगुणद्रव्येकथंभावेगृह्णंतिप्रकृताःक्रियाइतिन्यायोदुंबरवाक्येयु
पलक्षितनियोज्यसंबंधोवाक्यीयइतिवाच्यं। आनर्थक्यपरिहारस्य
सन्निधिनैवासिद्धः। यूपपरिच्छेदिकयाश्चौदुंबरजातेरार्थापत्तिकयो

जनाङ्गमात्अन्यथाऽवघातादपि वीहिलक्षितयागान्वयस्यावाक्यै
यत्वापत्तेः यत्रतुप्रमाणांतरक्रियान्वयलाभःतत्रैवलक्षितक्रियान्वयेया
चद्दिधिरायास्यतेपर्णमय्यादिवाक्यइतिएवंचयस्यमाणेषुवातिकादि
ग्रंथेषुयत्प्राकृतांगानुवादेनविधीयतइत्यादिषुअंगशब्दक्रिया।व्यापरण
वेतिध्येयमितिसंदेशेनचविकृतेर्महाप्रकरणंराजसूयइत्यनकेवलंधा
चनिकविकृतांगसंदर्शनेनैवभवतिकिंतुदंशस्यानेकविधत्वादनेक

विधतथाहि।प्राकृतांगानुवादेनविहिताभ्यांसदृष्टंयदसंयुक्तमपिवि
कृतौश्रूयतदपिप्रकरणेनगृह्यते।प्राकृतांगानुवादेनविहितयोर्हेप्र पूर्वपश्चात्तनयो
करणयोक्तेमध्येयत्तद्विकृतेरुक्तेस्तथाभावात्तथाविकृतेःपूर्वमसंयु
क्तंकिंचिद्विहितंततःपूर्वंतुप्राकृतांगानुवादेनयदिविहितंततोऽसंयुक्तं
यत्तद्विकृतिप्रकरणेनगृह्यते।तथाविकृतेरनंतरमसंयुक्तंकिंचिद्विधाय
विशेषानुवादेनविहितंतत्प्रकरणंप्राकृतांगानुवादेनकस्मिंश्चिद्विहि

तेपूर्वमासंयुक्तं। प्रकरणेनगृह्यतेतद्दिभेदत्रयंबलाबलाधिकरणवार्ति
केयुक्तं। यस्यातुविकृतौप्राकृतंकिंचिदंगंसंकीर्त्यतत्पुरस्तात्परस्ता
द्वोचेत्कृतमगमान्नायेतत्रकथंभावयद्हितांगमध्यवातिष्यधिकरणप
दोविज्ञास्यातइति।ततद्वार्तिकं सोमेश्वरेण। नतरभेदत्रयपरत्वेनयोजि
तं।तथाविकृतेःपूर्वमसंयुक्तंकिंचिद्धितंततपूर्वंतुविकृत्यनुवादेन
यद्धितंततोसंयुक्तंयतादृकृतिप्रकरणेनगृह्यते। तथा विकृतेरं

रनंतरमसंयुक्तंकिंचिद्धायविकृत्यनुवादेनकास्मिंश्चिद्धितंतपू
र्वमसंयुक्तंप्रकरणेनगृह्यते।तद्भिभेदत्रयंविकृत्यनुवादेनविहि
तस्यप्रकरणेग्राह्यतोत्तेनपार्थक्यंभवति।अस्यचभेदत्रयस्यपूर्वोक्त
स्यचभेदत्रयस्योदाहरणानिमग्नाणितथासांग्रहणीविधायतदंग
प्राकृतस्यपरिधिपरधानेध्रुवासीत्यादीनस्त्रीन्मंत्रान्वैकृतान्विधाय
मनसस्पामनस्पादेवाइतितिस्रआहुतीर्जुहोतीयामनहोमःप्रकर

असयुक्तं। विहिताः ततस्तेषां यत्र याजानांपुरस्ताज्जुहुयाद्धिरा
सानंसआतांस्थाधस्तनुयाजानांपरस्तात्स्वर्गलोकमत्रगमेन्मध्येजु
हातिमध्यतएवसआताना मासन्धत्त इतिप्रयाजानुयाजैःसहक्रमो
विहितःतेनप्राकृतांगसंबंधिनेनविधानात्सोग्रहणीप्रकरणानुवृत्ते
रामनहोमाःप्रकरणेनयद्यंतोतदेतच्चतुर्थंतंत्रसारेफलवद्दीक्षाहतु
त्वादितरस्यप्रधानंस्यादिति।धिकरणेउक्तं।माडेद्रस्यस्तोत्रंप्रयाभिवि

च्यतइत्यत्रतुआभिषेकादेराभिषेचनीयप्राकृतांगसंबंधिनेनविधाने
पिनतेनप्रकरणनुवृत्तंतन्मध्यविहितमभिषेकादिदृश्यतइतिसम
वतितन्मध्येभिषेकादिविध्यभावादितितत्पूर्वाधिकरणेभिहितमिति
।अतएवभिश्राऊपिन्याश्चरत्नमालायामामनेहोमानांप्रकरणाद्य
तामाहुःविकृतिष्वपियत्प्राकृतांगमध्येपठितंयथामानहोमादि
स्यप्रकरणेनग्रहणमितिग्रंथेन।भट्टसोमेश्वरस्तुबलाबलाधिक.

रणेक्रमलेजस्यापिसांग्राह्यप्रेस्तिस्त्रआहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवा
क्यत्वोपपत्तेरितिग्रंथेनैक्रमादेवामनहोमानामगतामाहतदपिशिष्टा
दभ्युपेयेवारमात्रमितिज्ञेयं।यदपिमिश्रैःशास्त्रदीपिकायांचतुर्थेफ
लवद्धोक्तहतुत्वादित्यत्रसंनिधिनाप्यधिकरणमाघ्नातमुक्तंतदप्यभ्यु
पेयवारमात्रं।अतएवतंत्ररत्नेप्रकरणग्राह्यतामुक्तासंनिधिनापि
तदाधिकरणसिद्धिरुक्ता।तदेवंयत्रप्राकृतांगानुवादेनाद्दशोपसत्व

वाद्विधिरुक्तरूपासत्विधर्संदेशोवाक्येवाविकृतेप्रकरणंविनियोजक
मन्यत्रसंनिधिरेवेतिसिद्धौएवंप्रधानस्यमाडाप्रकरणंतुप्रकृतेरसंदेशो
द्भूतिकंविकृतेस्तुसंदेशोद्भूतिकमपिनिरूपितं।अवांतरप्रकरणंतुसंदे
शोद्भूतिकमवेतत्प्रकृतेर्नास्तिवप्रकृत्यंगस्यतुप्रयोज्यनामभिक्रमा
धिकरणेयुक्तं।विकृतेस्त्ववांतरप्रकरणंसंदेशोद्भूतिकंसत्तेमप्रणया
नाधिकरणेवरुप्राप्रधानसान्मुक्तं।तत्राहिउपाश्नायतीतिवरुणप्रधानस्य

वांतराप्रकरण। धीतमपिनवेश्वरेवउत्तरवेदिमुपचपतिनेसुनासीरी
यइतिपर्युदासोक्तावप्यतावत्तादेवांतरप्रकरणबाधित्वा चातुर्मास्यना
मेवात्रेतिवाद्दयुक्त। इतिप्रकरणनिरूपणं॥ क्रमोपिद्विविधःपाठसादृश्य
मनुष्ठानसादृश्यंचपाठसादृश्यमपिद्विविधं। पथासरव्यपाठःसंनिधिपाठ
श्चासमाख्यापिद्विलौकिकीवैदिकीच। पुनरपिसमाख्याद्विधासा
मान्यसमाख्याचविधिरपिद्विविधःप्रयक्षकल्पश्चप्रत्यक्षोप्येनकथावस्थ

ने। कल्पोपिनानास्मृतिकल्पआचारकल्पविधिकल्पोर्थादक
ल्पोमंत्रकल्पश्च। तत्रविधिकल्पोयथाविशेषणविधिःअर्थादक
ल्पस्तुद्विविधःस्वतंत्रार्थादकल्पोविधंतरशेषार्थादकल्पश्चअ
धोपित्रिविधःफलार्थादकल्पःसिद्धस्तुतीर्तनार्थादकल्पःउपा
ख्यानार्थादकल्पश्चअथापिद्विविधःएककर्तृकोपाख्यारूपर
कृतिकल्पोनेककर्तृकोपाख्यानरूपुराकल्पकल्पश्चतत्रफलार्थ

वारुकल्पोयथयस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणातीति
।सिद्धवत्कीर्त्तनार्थवारुकल्पोयथात्रीणिहवेंयज्ञस्योदृचाणि गायत्रीवृह
सानुष्टुप्अत्रैवावयं यस्तएवोद्यंतीति।परकृतिकल्पोयथा
ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालंपूर्णमासेप्रोक्षतीति।इ
दृस्पेदमुपाख्यानंतस्मादृद्वोविभेदियुपक्रमात्तस्यउदितिक्रियायां
कर्तृत्वेनानुषंगात्।पुराकल्पकल्पोयथा। वावश्वसामग्नीषोमा

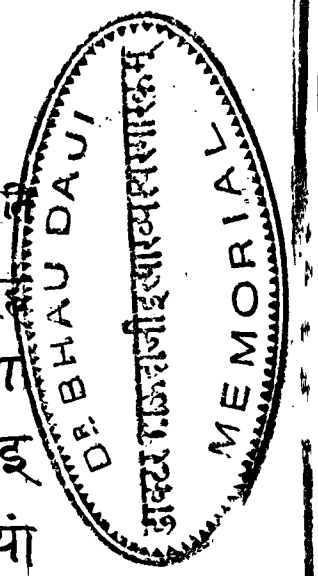

वाऽपस्पेवनावुपांशुपौर्णमास्यायाजनीति।विधंतरशषार्थवार
कल्पोयथाऽपरिहृदेभ्योधारयतीति।मंत्रकल्पोपिद्विविधःमंत्र
गतास्यात्तस्यैवलेटःकल्पनानुविधियुक्तवाक्यंतरकल्पनाच्चतत्रा
द्योयथावसंतायकपिंजलानालभतइति।द्वितीयोयथोपांशुयजाद
यज्यानुवाक्यासूक्तवाकादिमंत्रकल्पोद्वेतारविधिःयथाऽध्व
।दिविदक्षिणावंतोअस्थुर्येअध्वराःसहृतेसूर्येणेसध्वरानकल्पविधि

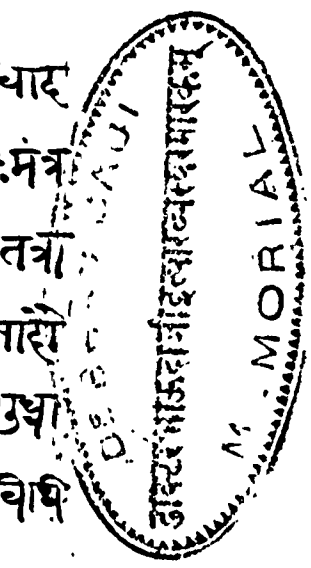

तदेतद्विधाधिकरणभंगटीकाव्याख्यानांते सामेश्वरेणोक्तं अथप्रस
क्तविधिभेदः प्रायेणोच्यते तत्र केचित्स्मार्ताअपि संभवंतः श्रौतभेद
भेदमदर्शनेनैवोक्तं प्रायाइतिनपृथगुच्यंते केचित्स्मार्ताएवसंभवं
तीतितत्रतत्रवक्ष्यंते पुनर्विधिर्द्विविधः अर्थकर्मविधिर्गुणकर्मवि
धिश्च गुणकर्मविधिरपिद्विविधः उद्दिष्टार्थोऽनुद्दिष्टार्थोऽउभया र्थश्च।
उत्तरोद्विविधोप्रतिपत्तिरूपस्तथारूपोच।तत्रदृष्टार्थप्रतिपत्तिर्यो

थाचात्रैकृष्णाविषाणंप्रक्षपतीति।उभयार्थप्रतिपत्तिर्यथाश्रुये
कर्मण्यविष्टकृदादि।अप्रतिपत्तिरूपंदृष्टार्थंगुणकर्मयथाव्रीहीनवहं
तिअप्रतिपत्तिरूपमुभयार्थंगुणकर्मयथापशुपुरोडाशयागाद्याश्रयि
कर्मा पुनरपिविधिश्रुतिविधिःउपत्तिविधिर्विनियोगविधिःप्रयोगवि
धिराधिकारविधिश्चातत्रोपत्त्यादिविधिश्चतुर्विधोपिप्रत्येकंद्विविधः
कृत्स्नार्थपुरुषार्थश्च।तत्रकृत्स्नार्थउपत्तिविधिर्यथाश्रीन्प्रोक्षतीत्यादि

सामिधोयजतीत्यादिः।पुरुषार्थउत्पत्तिविधिर्यथाग्नेहोत्रंजुहोतीत्यादिक
त्वार्थविनियोगविधिर्यथा।व्रीहीओक्षतीत्यादिःपुरुषार्थो।विनियोगविधिर्य
थाइध्माजनविधिःकृत्वर्थःप्रयोगविधिर्यथारंभणीयादिविधिरातिदेशि
ककात्तदेशाद्येकवाक्यतापन्नःपुरुषार्थप्रयोगविधिरपिद्विविधःअवो
तरप्रयोगविधिर्महाप्रयोगविधिश्चात्राद्योयथापौर्णमास्यांपौर्णमास्या
यजेतेअमावास्यायाममावास्यायायजेतेत्यादिःअत्रफलवाक्येकरण

त्वेनैवप्रयोगावच्छेदेनैकमीषोविधेयत्वान्नस्फरणत्वासिद्धमंगसा
द्वियमन्योन्यमपिविवक्षितंकात्स्न्यात्पिचविधेयेसातदेकत्वमपिवि
वक्षितंविधेयत्वमेवचविवक्षाबीजंनोपादेयंतद्विशेषणत्वेतिन्नी
कचामुकंनोपादेयत्वमेवंचेकंविवक्षान्तरेणमात।विशेषणविवक्षा
यांकारणंहिमद्द्विधिरिति।एकंमुख्यं।अतस्त्रिकस्याकिंचस्पेक
प्रयोगत्वासिद्धिरेकादशोकपौर्णमास्याधिकरणधार्तिकोपपादितो

पपन्ना। महाप्रयोगाविधिर्यथासमेदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिअत्रा
पिषमेकत्रयोगतासाधकःपूर्वोक्तेखिलोपिन्यायस्तुल्यःतस्यफलमेकः
सकल्पःक्रत्वर्थाधिकाविधिरपिद्विधःनैमित्तिकःसन्दोषनिर्घातार्थोपि
च।तत्राद्योयथाभिन्नेजुहोतीति।एतदुदाहरणंशाखरीपिकायाद्द्र
शेसमुच्चयस्त्वदोषानिर्घातार्थाधिसत्रेकंतन्नविध्यतिक्रमोहिदोषः
अंगनाशेचविध्यतिक्रमःकपालंचासदनोपात्तमंगंतेनकपालभे

दंगत्वेषणदोषात्तन्निर्घातार्थएवायंहोमः।अतएवपष्टेअर्थसमवा
यांप्रायश्चित्तेमकदेशेपीसत्रएकदाभेदएवायंहामय।इतिपूर्वप
क्षेइतुहोमोयभिन्नसंस्कारोभेददोषनिवर्हणादित्युक्तं।नचभेदो
षोनास्तिसिद्धांतहतुरुक्तः।किंतुहसंतरमेवनित्यानित्यसयोगविरोधः
एतदस्माभिःशाखादीपिकाप्रकाशेउक्तंतस्मादोषनिर्घातार्थनै
मित्तिकोदाहरणमश्वप्रतिग्रहेऋर्जेजप्यमानःमंत्रोकिश्चेति।द्वि

योद्विविधः विहितातिक्रमनिमित्तको निषिद्धाचरणनिमित्तकश्चतत्रा
द्योयथायदृक्कोयज्ञआर्तिमियाद्भूः स्याहेतिगार्हपत्येजुहुयात्स्याद्दिः
ऋग्वेसादिनिषिद्धाचरणेप्यस्यप्रवृत्तेर्द्वितीयोदाहरणमापदमेवपुरुषा
र्थोऽधिकारविधिस्त्रिविधः काम्योनैमित्तिकस्यवलितश्चकाम्योपिद्विवि
धःकर्मफलसंबंधपरःगुणफलसबंधपश्च।तत्रोद्यथादर्शपूर्णमासा
भ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यादिः। द्वितीयोयथाऽग्नेंद्रियंकामस्यजुहुयात्

दित्यादिःनैमित्तिकोपिद्विविधःनियतानिमित्तकः।अनियतनिमित्त
कश्चतत्राद्योयथा।यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिःद्वितीयोयथा
।यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दह्येत्तामवेत्तग्नयेपुरोडाशमष्टकपालंनि
र्वपेदित्यादिःतृतीयोद्विविधःनिमित्तजन्यदोषनाशफलंसवलितइ
तरफलंसंवलितश्च।तत्राद्योपिद्विधःविहितातिक्रमनिमित्तकोनि
षिद्धाचरणनिमित्तकश्च।तत्राद्योयथा।।यौमावास्यांपौर्णमासीचा

ति पातयेदग्नयपाधिकृते ष्टाकपालंनिर्वपेदित्यादि।निषद्याचरणनिमि
त्तकोयथा।यदेकंयूपमुपस्पृशेदेषनेवायोइति ब्रूयादित्यादिः।इतर
फलंसंचालितो यथावेश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेयुत्रेजातइत्यारभ्यय
स्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपति पूतएवसतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीपशुमान्भ
वतीत्यंतोजातेष्टिविधिः।पुनरपि विधिरेकादशविधः।सामान्यविधिवि
शेषविधिःप्रतिप्रसवविधिरभ्यनुज्ञाविधिरुपसंहारविधिर्व्यवस्था

विधिः पर्युदासविधिरभावविधिः साधारण्यविधिरुत्कर्षविधिरपकर्षवि
धिश्चेति।तत्राभ्यनुज्ञाविधिः प्रतिप्रसवाभिन्नोप्यस्तियथापाणानुकर्म
णामस्पत्नीणिकर्माणिजीवकः।यजनाध्यापनेनैवविशुद्धाअप्रतिग्रह
इति।तथाप्रतिप्रसवरूपोप्यस्तिकीतराजकोभोज्यान्नइति।तथा
प्रतिप्रसवोप्यभ्यनुज्ञानविधिभिन्नोप्यस्तिपूषाप्रापिष्टभागइति।
अतस्तोपृभ्युपासीतयतिचोपसंहारविधिभेदएवप्रतिप्रसवादिविधे

रपिचसामान्यविधिविशेषविधिभेदौसंभवतस्तथापिभेदंविनापिसा
मान्यसंभवाद्दोषबलीवर्दन्यायेनपृथगुद्देशःएकादशविधोपिचविधिः
पुनर्द्विविधःकृत्यर्थःपुरुषार्थश्चातत्रकृत्यर्थःसमान्यविधिर्यथायदाह्व
नीयेजुहोतीति।पुरुषार्थःसमान्यविधिर्यथापुत्रकामेष्टिःकृत्यर्थो
विशेषविधिर्यथापदेजुहोतीतिपुरुषार्थोविशेषविधिर्यथायःकामये
तवीरोमआजायेतेतिसचतुर्होतारंजुहुयादितिवीरपुत्रजन्मनायंहि

चतुर्होतृहोमनबाधापुत्रसमान्यकामस्येष्टेःकृत्यर्थोप्रतिप्र
सवविधिर्यथा।पुषाप्रपिष्टभागइति।पूरुषार्थःसयथा·ग्रहणेसूत
केपिश्राद्धविधिःस्मार्त्तःपुनःप्रतिप्रसवविधिःपञ्चविधः।।तुल्यार्थ
प्रतिप्रसवः।निषिद्धप्रतिप्रसवःपर्युदस्तप्रतिप्रसवोनियमविधानफ
लस्तोयावार्तितंयत्रद्विषयप्रतिप्रसवःपरिसंख्यायाव्यावार्तितंयत्र
द्विषयश्चेति।तत्राद्योयथा।पुषाप्रपिष्टभागइतितार्तीयः।दर्शमिक

श्वकृष्णलचरो घृतेश्रपयतीति।द्वितीयो यथोद्गृहः स्मार्तः।ग्रह
णेसूतकेपिश्राद्धविधिःस्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्रसूतकइति
राहोरन्यत्रनिमित्तेयस्मार्तंकर्मश्राद्धादितस्यसूतकेपरित्यागोन
राहुनिमित्तकस्मार्तस्येसर्थः।श्रौतोपिन हिंस्यात्सर्वाभूतानीति।नि
षिद्धस्यप्रतिप्रसवोग्नीषोमीयंपशुमालभतेोवा यव्यंश्वेतमालभ
तेति।पर्युदस्तप्रतिप्रसवोयथा।अदृसोमेश्वरंभतेनप्रथमयज्ञेप्रयु

ज्यादित्यस्यपर्युदासस्यानस्यातिप्रसवोग्निष्टोमेप्रयुज्यतेतिनियमवि
धिप्यावर्तितप्रतिप्रसवोयथा।घृतेरेव।त्रिर्जुह्वंकर्तव्यमितिवरणानियमे
नावृतव्यावृतोसव्यावृतसमिधेनीरन्याहेतिहोतुरवृतस्यापिप्रति साम२
प्रसवःपरिसंख्यंव्यावर्तितप्रसवोयथा।।दर्शमेयासोरेकहविष्टमि
यतउत्तरेधिकरणेदद्यस्याग्नेवद्यतीयादोपरिसंख्यतियथा।सूत्रंभा
ष्यकृतोमतंभदृसोमेश्वरेणतुपशुसोमाधिकरणेतदधिकरणंथा

३१ । चेचार्णितःएकादशयेपशोरयदनानीतिपरिसंख्या।अरुणेपागांत
रागियोगेव्यावर्तितानीतितद्वारासिष्टकृत्यापिशेषकार्येव्यावर्तितान्ये
वातत्रांगेसिष्टकृतंयजतीसांगांतरेपुत्रयाणाप्रतिप्रसवःकृत्यार्थेभ्य
नुज्ञाविधिर्यथा।यदिसोमेविक्रयीप्रतिविक्रेतृपुरुषतेनंवराघकंडेना
क्षाणंनाशयेर्युर्लकुटेश्वंतीयेकेनिरवदेकेनधंसमामनंतीत्यापस्तंबसु
त्रे।पुरुषार्थेभ्यनुज्ञान्नविधिर्यथा क्रीतराजकेभाऽपान्नइति।पुनर्भ्य

नुज्ञाविधिर्द्विविधः।कृताप्यावृतंयतद्विषयः।कृतोपिव्यावृतंयतद्वि
षयश्च।तत्राद्योयथापशुकर्मणामस्त्रीणिकर्माणिजीविका।याजानाध्या
पनेचेत्यविशुद्धाश्चप्रतिग्रहइति।द्वितीयःपंचविधःनिषिद्धनिषेधःप
र्युदस्तविषयोनियमव्यावर्तितविषयः।परिसंख्याव्यावर्तितविषयउपसं
हारव्यावर्तितविषयश्चेति।।तत्राद्यो द्विविधःसामान्यरूपोविशेषरूप
श्च।आद्यो यथामनुक्तोनद्विस्तिस्पान्नमश्नीयादिति निषिद्धजीविता
सयमापन्नोयोन्नमत्तियतस्ततःआकरइवपंकेननसपापेनलिप्यते

ति। द्वितीयो यथाकीतराजकोभोज्यान्नइति। उभयश्चाप्रयोजनमल्प
दोषत्वंनिर्दोषेत्वंवेयुक्तंवार्तिके॥सामान्येनाभ्यनुज्ञानाविधिरपिद्विवि
धः। सामान्यरूपोद्विशेषश्चविज्ञेष्यते। विशेषोयंतानिर्दोषत्वतरक्रिये
ति। एवंपयुदस्याभ्यनुज्ञाविधिरपिद्विविधःसामान्यरूपोविशेषरूपश्च
तत्राद्योयथानदीक्षितस्यान्नमश्नीयादित्यस्यपूर्युदासस्यपक्षेमीषो।
येसाक्षितेयजमानस्यगृहेऽशितव्यमिति। द्वितीयायथा।ऐतरेयिब्रा
ह्मणेआशितव्यंवपायांहुतायामिति। उभयोश्चप्रयोजनंबहुल्पफलत्व

पूर्युदासविधेरयाऽभक्षसोमस्वरः। नियमविधिव्यावर्तिताभ्यनुज्ञार्यथा
विधिर्यथाविप्रोदद्यादर्जनोपायनियमेव्यावर्तितास्त्रियाद्यनुज्ञायतेऽजीवंस्तुयथोक्तेनब्राह्मणःस्वेनधर्मणाजीवेत्
त्रियधर्मेणेतिपरिसंख्याव्यावर्तिताभ्यनुज्ञाविधिर्यथापंचपचनस्याभ
क्षाइत्यनेनव्यावर्तितानांमार्जारादीनामभ्यनुज्ञाविधिःप्राणात्ययेत्यादिः। उपसंहारव्यावर्तनविषयोभ्यनुज्ञाविधिर्यथा। भैक्षसूर्भा भवसूर्भा

ब्राह्मणोभिक्षेतेतिसामान्याविधरूपसंहारेणब्राह्मणेषुचरेद्भैक्षमि
त्येनेनव्यावर्तितस्यक्षत्रियादेरेभ्यनुज्ञाविधिश्चतुर्थ्यंचरेद्भैक्षामि
तिक्रत्वर्थउपसंहारविधिर्यथाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिपुरुषार्थःस
यथाब्रह्महाद्वादशाहानीतिसामान्यंपूर्वयोर्वर्णयोर्बैदाध्यायिनंह्यु
तिविशेषेउपसंह्रियते।पुनरप्युपसंहारोद्विविधः।उपसंहार्येस्पो
संहारविषयेनियमतःप्राप्तानियमतःप्राप्तीतिआद्यादाहरणान्यु

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

क्तान्येवद्वितीयोदाहरणंतुयजुर्युक्तंरथमध्वर्यवेदातीति।दर्शपौर्ण
कालयजुर्युक्तरथोप्यध्वर्युभागस्यानिवर्तकइतिपूर्वपक्षंकृत्वाकाल
शानपूर्वेविधीयमानोयुक्तंयदध्वर्युभागंवाधतेबहुतरप्रयोक्तृ
स्यापिप्राप्तमेवदानंसदध्वर्यवन्यस्मैवादातव्यःप्राप्तोध्वर्युरुपसंह्रि
येतास्मृतेतिक्रत्वर्थेव्यवस्थाविधिर्यथौवात्रैभीपौर्णमास्यांमनुष्येतेवृ
धन्वतीअमवास्यामितिचतुर्होत्रापौर्णमासीमाग्नेयेसंचहो

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

त्रामावास्यमिति।चपुरुषाथोव्यवस्थाविधिर्यथैक्षयाहे पार्वणेकोदृष्ट्यावस्थाविधिः।पुनर्व्यवस्थाविधिरेविधउभयप्राप्तावन्यतरप्राप्तौचेति।आद्योयथाधार्त्तीवृधन्वयोः आऽपभागक्रमेपदृलिंगाद्योभयप्राप्तेः। द्वितीयोयथाचतुर्होत्रपंचहोतृमंत्रयोःतयोःप्रकरणेनाम्नानात्।यथावाद्दृग्येचप्रजापतयेचसायंजुहोतिसूर्यायचप्रजापतयेचप्रातरितिश्राद्धेनदेवताविधिपक्षेमिसूर्ययोरप्राप्तेःतृती

योमध्यासिष्टनांनाराशंसोद्वितीयत्रयाजस्तनूनपात्प्रेषामितिअत्रहिविधिपाठक्रमस्तनूनपाद्वेद्वितीयप्रायोनानाराशंसःतथायद्यंतरसमासोमस्यादेंद्रवायवागामूयहनग्रहीयाधद्विहविसमाप्तुक्रमानिति।अत्रापिहिपाटपाठतएंद्रवायंवयतेवषट्सानभुक्प्रतेति।पुनर्व्यवस्थाकर्तृतोयाद्वेधाद्विधोव्यवस्थाविधिर्न्यायप्राप्तः।व्यावरुद्धवचनविरोधानत्रायंयथोसंयवनाद्यास्तारिराज्ञोषधयोः।वचनविरोधेतु

व्यवस्थासप्तधातेनसप्तविधस्तद्विधिःदशतोव्यवस्थाकालतोव्यवस्था
कर्तृतोव्यवस्थासंस्कार्यतोव्यवस्थाकर्मतोव्यवस्थासप्तधातेनफल
तोव्यवस्थानिमित्ततोव्यवस्थेति।दशतोव्यवस्थायथावरुणप्रघासेषु
तरेविहारेध्वर्युरग्नीध्यासादयतिमारुतीमेवप्रतिप्रस्थातादक्षिण
मिन्द्रेति।स्मार्तमुदाहरणंयथानर्मदोत्तरभागेतुकर्तव्यंसिंहयुक्तेको
कुलीरेसंस्थितभानौवृषाकुर्यात्तुदक्षिणइतिबृहस्पतिःकालतोव्यवस्था।

यथावसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतग्रीष्मेराजन्यःशरदिवैश्योवर्षासुरथका
रआदध्यादिति।स्मार्तमुदाहरणंयथादिनसंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउ
दङ्मुखःकुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेद्दक्षिणामुखइतिकर्तृतोव्यवस्थायथा
पयोव्रतंब्राह्मणस्ययवागूराजन्यस्यामिक्षावैश्यस्येति।तथाचार्द्रिंब्राह्म
णस्यत्रिरह्मशमकुर्यात्क्षुरस्मंराजन्यस्यवाजीयंवैश्यस्येति।तथा
युवंहिस्थानर्पतीइतिद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकुर्यादितेअसृग्रमिंद्र

वइति चूडाभ्यो यजमानेभ्यइति। स्मार्तंतूदाहरणंगर्भाष्टमेब्दे कुर्वीतब्रा
ह्मणस्योपनायनं। गर्भादेकादशेराज्ञोगर्भात्तुद्वादशेविशइतिसंस्कार्य
तोव्यवस्थायथाऽऽज्यौषधसाध्यानांयथर्माणांकर्मतोव्यवस्थायथार
थंतरेप्रस्तूयमानेसंमीलयेद्धृतिसमुद्रंमनसाध्यायेदिति। स्मार्तो
दाहरणंतुबृहस्पतिः ईष्टिश्राद्धेकुलदेक्षासप्तानांदिमुखेवसुःनेमिति
केकालकाभोकाम्पेतुधुरिलोचनौ। पुरूरवाईवोनेदेवपायेसमु

दाहृतानिसादि। मनुः पित्र्येरात्रिमित्येवंवाच्यंगोष्ठेतुसुश्रुतंसं प
न्नमित्यभ्युदयेदैवेराचितमियपीतिफलतोव्यवस्थायथामृन्मयेनप्रति
ष्ठाकामस्यप्रणयेत्कांस्येनब्रह्मवर्चसकामस्येस्मार्तेदाहरणंतुब्रह्म
यज्ञएवफलंविशषार्थमिष्पजुसामाध्ययनविधिःनिमित्तकतोव्यवस्था
यथा। यादिरथंसमासोमास्योर्द्वंधायथायानं महानग्न्याधेयादिवृ
द्धसामान्यकामानितिस्मार्तेदाहरणंतुनूनामकृतचूडानामसुद्धिनी

३७ शिकास्मृता। निशृतचुडकानांतुत्रिरात्रं छुद्रिष्यवदिति मनुःतथाप्रात
रग्नेरिष्यवस्थाग्नेयंतरस्यार्धिकीव्यवस्थाभवतिसापिभावविषयाभा
वाभावविषयचेतिद्विधा। याथापूर्वेफल्गुनीपौर्णमास्यांवेरिकरोती
यमावास्यांपूर्वेफल्गुनेदिकरणेव्यवस्थापितेर्थोद्दृष्ट्वाचेरिकरोती
द्वितीया युत्तरेफल्गुनकर्त्तव्यंचदकारणपौर्णमास्यांव्यवस्थितंभवतियथाअग्ने
योवैश्राम्नोदधताग्नासोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयोभवतियदेवादःपौर्ण

मासंहविस्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तेहिसउभयदेवतोभवतीयाग्नीषोमीयपुरो
डाशोकृतसोमयागपुंविषयत्वेनव्यवस्थापितेऽर्थान्तरभावेऽकृतसो
मयागपुंविषयत्वेनव्यवस्थितोभवति। तद्दृष्टान्तेनदर्शपंचमेसि
द्धेतथापूर्वमित्यत्रपूर्वोत्कर्षद्वाम्नणस्थेयत्रोत्तरंकृत्वर्थःपर्युदासवि
धिर्यथा। यज्जलिपुयेयजामहंकरातिनानुयाजेष्विति पुरुषार्थः
पर्युदासोयथाग्नेष्टेतोयंतमाग्नेयीष्टेतोधंत्यादिपुनःपयु

रासविधीर्द्विविधः पर्युदासस्योद्देश्यविशेषणत्वाच्च। तत्राद्येनेष्टसे
वेवोदाहार्यो द्वितीयस्तु द्विविधः। पर्युदासस्योद्देश्यविशेषणत्वात्। तत्रो
द्देश्यविशेषणत्वेनानुयाजेष्वियुदाहार्यः। विधेयविशेषणत्वाद्यथाना
धेयं वृणीतेनडोनारं वृणीतइति। पुनरपिवक्ष्यमाणनिषेधषोडश
पर्यु लक्षणेपिषोडविधः तथाहि। प्रकृतौविकृतौअप्रकृतिविकृत्या
त्मकेचकर्मणिसमानविधानः पर्युदासविधिर्नानुयजामडामिति। अ

वि

त्रयातिदेशिकद्वारंप्रतीक्षणासदृशोवेप्रजाप्रजापतिर्ज्ञेयज्ञन्याय र्थ
त्तइहत्रयार्तिकवृद्धुक्तस्यारिक्तत्वान्पायापवादस्यसाम्यात्। एवंप्र
कृतिगतारादुपकारिपर्युदासः प्रकृतिगतारादुपकारिपयुदास्अप्रकृ
तिविकृत्यात्मककर्मगतारादुपकारिपयुदासः प्रकृतिगतादृष्टार्थसंनि
पातिपयुदासःप्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यतिरिक्तसंनिपातिदृष्टार्थपर्युदासः
प्रकृतिगतप्रतिपत्तिपर्युदासः विकृतिगतोपदिष्टस्यपूर्वत्रान्विधस्यसं

निपतिनःपर्युदासाख्यःअप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगतो।विकृतिगता
तिदिष्टस्यपूर्ववत्त्रिविधस्यसनिपातिनःपर्युदासाख्यःअप्रकृतिविकृ
त्यात्मककर्मगतोपादिष्टसंनिपातिनःपूर्ववत्त्रिविधस्यपर्युदासाख्यइ
तिदृष्टाएवमुदाहरणानियथासंभवंमृग्याणि।क्वचिदर्थीभावेविधिर्यथात्रि
ष्टकृदर्थचित्तनाराआज्या।विधियंयेकंचिद्वस्तामंतरितस्यआवृ
त्यतेआज्येनेतादेवताःपरिसंख्यामयजेतेति।तथाअग्नाभायेतुपस्त

पाणावेवोपपादयेदितिपुरुषार्थीभावेविधिर्यथासत्रायागूर्यविश्वजिता
यजेतेतिसाधारण्यविधिर्द्विविधःविनियोगासाधरण्यविधिरनुष्ठानसा
धारण्यविधिश्चेति।तत्राद्यायथा।यदातिथ्यायांपार्हिस्तरुपसदंतदग्नि
षोमीयस्येतियथावार्हिषोवार्हिधर्माणांचवेद्यावेर्हिधर्माणाचविधि
रंगप्रधानसाधारणःद्वितीयोयथाउपदेशेन।अग्नीषोमीयतिदेशेनच
सवनीयानुबंध्ययोरंगभूतस्यूपस्यानुष्ठानसाधारण्यार्थीदीक्षासु

यूपांघ्रिनतीतिअपकर्षविधिरितिउत्कर्षविधियथा।अग्नेमारुताद्वर्ध्य
मनूयाजेश्वरंति।सएषओषधयस्थेहनीद्देसः पशुरालब्धव्यइत्यग्नी
षोमीयस्यक्रयसंनिधावुत्पन्नस्यअपकर्षविधिःसाधारण्यविधिन्या ति
रिक्तोपियथातिष्ठंतंपशुंप्रजेयेतीतिपुनपिसामान्यादिविशेषकादृशकं
यथासंभवंद्विविधंदृष्टार्थमदृष्टार्थंच।तत्रादृष्टार्थौसामान्यविशेषविधी
यथाउदात्तावेवाहवनीयपदविधी।दृष्टार्थौनुसोमफलत्वमसवि

प्रति धी।प्रसवविधिस्तुदृष्टोदृविधोपदृष्टार्थएव।दृष्टार्थस्तुप्रतिप्रसवविधि
र्यथा।पशुंसंज्ञपयतीतिअभ्यनुज्ञाविधिस्तुसर्वोपिदृष्टार्थएवंनलदृष्ट
र्थोपीति।उपसंग्रहविधिस्तुपूर्वोक्तःक्रत्वर्थोदृष्टार्थः।पुरुषार्थस्तुपूर्वोक्तो
दृष्टार्थः।अभ्यनुज्ञाविधिर्यथाऋषेसख्यरिखाव्यवस्थाविस्तुप्रागु
क्तः।सर्वोर्थोपिदृष्टार्थएवयद्यपिवार्त्रघ्नीप्रथमसोराजभागदेवताभूता
ग्निसोमप्रकरणार्थत्वादृष्टार्थवतथापितुल्यार्थयोर्युगलयोर्व्यवस्था

विधिरदृष्टार्थ एव। दृष्टार्थेऽप्यवस्था विधिर्यथा आर्षसंख्या शिरस्या स्रुव स्था विधिस्तसंख्यार्थयुक्तं गोत्रज्ञानरूपदृष्टार्थइयुक्तं स्मृत्यधिकरणन्या यसुधायां। पयुदासाविस्तु। प्रागुक्तो द्विविधोऽपि पुरुषार्थः अदृष्टार्थएवा दृष्टार्थएवास्तु पर्युदासोयजतिषुयेयजमाङ्करोतिनानुयाजेष्विति अत्र चयद्यपिअनूद्याप्रतिषेधांशेनदृष्टार्थत्वं तथाविधेयंयेयजमङ्गो शयागप्रकाशकत्वेनदृष्टार्थत्वांत्पर्युदासविधिर्दृष्टार्थइयुच्यते। अभा

वाविधिस्तुभूयोदृष्टयोर्मध्येऽन्यतरार्थीयःसदृष्टार्थःपुरुषार्थस्त्वदृष्टार्थःपु नरपिसमान्यादिविध्येकदेशंजातिद्रव्यगुणक्रियाविषयत्वेनयथासंभवंप तुर्द्धा।जात्यादिविषयत्वेनयथाप्रतिदेशं। शेउभयांशेचेति जात्यादिविष यमपिविध्येकादशकंप्रत्येकंत्रिविधामितिद्वात्रिंशदुत्तरंशतंभेदाभवंति।ए षामुदाहरणान्यन्येभ्योग्रंथगौरवान्नोदाहृतानि।पुनरप्यदृष्टविधो विधिर्धात्वर्थमात्राविधिःसगुणधात्वर्थविधिःकिंचिदुद्देश्यधात्वर्थविधिस्तेत्रे

धाश्रिष्ठाधात्वर्थविधिधात्वर्थेदृशेनान्याविधिधात्वर्थेन्यायेसंबंधाविधी
त्वर्थमुख्येनप्रत्ययेन।न्यैयोःसंबंधिविधिमुख्यधात्वर्थमन्ययोरेवसंबंधवि
धिश्नेति।अत्रदूषणभूषणेद्वितीयाध्यायेवक्ष्यंते।पुनरपित्रिविधो
विधिरपूर्वविधिर्नियमविधिपरिसंख्याविधिश्च।त्रिविधोप्यसौचतुर्विध:
जातिविधिर्द्रव्यविधिर्गुणविधिःक्रियाविधिश्च।तत्रजातेरपूर्वाविधिर्यथा
स्वादिरंयूपंकुर्वंतीतिद्रव्यस्यापूर्वविधिर्यथागोदोहनेनपशुका

मस्यप्रणयेदिति।गोदोहनस्यद्रव्यधात्वर्थत्वात्।गुणस्या
पूर्वविधिर्यथायस्किंस्मंश्चयर्कुकःपर्जन्यःस्यान्नीचैस्सदोमिनुयादितिक्रियी
पूर्वविधिर्यथाग्निहोत्रंजुहोतीति।देवताविधिर्होमाधिकरणीभूताहवनीया
दिविधिश्चापूर्वविधिश्चयांतर्भूतःदेवतोपागसिध्यादृष्टार्थत्वेपिविध्येकदेश
त्वात्।आहवनीयादेरप्यधिकरणत्वेनदृष्टार्थत्वेपिहोमविधिनाप्तिसत्वे
नादृष्टार्थोग्निहोत्राविधिकरणवार्तिकेउक्तत्वात।अतोदृष्टार्थत्वंनियमादि

विलक्षणंदृष्टार्थंस्यात्तत्रमज्ञानमुत्पत्तेव।तदेवंद्विविधोपूर्वविधिःपुनःसिद्धो
दृष्टार्थःअदृष्टार्थश्च।दृष्टार्थोविधिरपिवदितचतुर्थीमिंत्रयणीद्वितीयार्थवाद
भेदेषंचविधःतत्राप्येस्फुरणःअर्थवादिकोर्थवादभेदेबृहस्पतेअध्ययनवि
धिरप्यपूर्वविधिरदृष्टार्थश्चनह्यध्ययनियमःसह्यर्थज्ञानरूपेवास्फुरत्पूर्वंवा
।नाद्यः।नह्यध्ययनेनेदंवार्थज्ञानमितिनियमःसंभवीउपास्यांतरेणापित
दृर्शनात्।नद्वितीयः।अनारभ्याधीतेसतिनक्रतुपूर्वान्युपस्थितेअप्यभिचारात्

BHAU DAJI MEMORIAL

रेणहिक्रतूपस्थितिःस्यात्तत्रचतदास्तिभावेवापर्णात।दिनक्रमंगलापतिः अ
तएवाध्ययनेनियमपूर्वंनास्तिदृष्ट्यादृष्टांतुफलतोनियमव्यावहार
मेतत्सर्वंन्यायरत्नमालायामुक्तंपुनरप्यपूर्वविधिर्द्विविधः।क्रत्वर्थःपुरुष
र्थश्च।तत्रायोयथासमिधोयजतीत्यादि।द्वितीयोयथाग्निहोत्रंजुहोतीत्यादि
रिति।नियमविधिस्त्रिविधः।प्रतिनिधिनियमः।प्रतिपत्तिविधिस्तदर्थ
यत्यतिरिक्तश्चेतिप्रतिनिधियमोपिनावत्पूर्वविधिवत्यजातिद्रव्यगुण

BHAU DAJI MEMORIAL

क्रियाविषयत्वेन चतुर्विधः। तत्र जातिप्रतिनिधिनियमो यथापूर्वके विधिः
द्रव्यप्रतिनिधिनियमो यथा षष्ठेयादिसत्रायादीसितानांप्रमीयेतेयोस्येनरि
क्षस्यान्तस्थस्तेनेरीक्षयितेति। नेरिष्टशष्प्युवाल्पयोःकनव्यसरसा
मितियुवशष्टेरानेदविधानाद्यौगिकत्वेनद्रव्यवाचित्वात्॥ यद्यपाक
पशुःपलायेतान्यंतद्वर्णंतद्द्रव्यसामितिनुकातीयंनद्रव्यस्यगुणस्यवाप्रतिनि
धिनियमः। यदावेयशोर्दीताःपुनर्जायेतेअथसमथोभवतीतिवयो

वस्त्वाद्यशोपवाछिन्नस्यकृष्णसारगोमीषोमीयइत्यादिगुणयोगिनश्च
मुख्यद्रव्यस्यप्रधानेनप्रयुक्तःसादृश्यहिनाशइवद्वीद्युंतरणंगुणप्रतिनि
धिनियमोयथाकातीयानांकृष्णसारंगाभावेलोहितसारंगाविधिरग्नि
षोमीयपशोयदिकृष्णसारंगनाधिरथोजपिलोहितसारंगःस्यादितिश
तपथात्। क्रियाप्रतिनिधिनियमोयथापरस्वयादियजमानःप्रस्तरेण
जापतेविभाक्तमलोकइतिऋभायोयजमानभागधायासमिष्टय

जुषाणहजुहुयादितिअत्रहोमःप्रक्षेपमात्रेणनसाभावत्।तथाहिताग्नि
पात्रप्रतिपत्तेरासिणेहस्तेजुहुमासादयतीत्याद्ययाःप्रतिनिधिः।पतिता
हुताग्निपात्रेष्वान्नास्मर्यतेपात्राणितुदेहदाहीयजमानेवृथामृतइतितथाहि
जभावेश्राद्धान्नभोजनस्यप्रतिनिधिःस्मर्यते।हमाद्रेरेवलक्षनिधानमयवार्
भवट्नासिनेषुसमाहितः।शेषानुप्रेषसंयुक्तंविधानंप्रतिपादयेत्।निर्दिश्य
पन्नमुद्दिश्ययत्रंपात्रंततोगतिःपात्राभावेसिपेतदग्नौगवेद्यादथाप्सुवेति

प्रतिनिधिनियमःसर्वःक्रत्वर्थएवनपुरुषार्थोपीतिनाद्विधः।तथाप्रति
निधिनियमःसर्वोपिदृष्टार्थएवनादृष्टार्थोपिइतिनाद्विधास्त्रिविधोवेति।प्रा
तिपत्तिविधिस्तुक्रियाविधिरेवनजातिद्रव्यगुणविधिरितिनचतुर्विधाः।न
ह्याप्रतिपत्तिविधिर्द्रव्योद्देशेकएवनजातिगुणक्रियोद्देशेवइतिनोद्देश्य
चातुर्विध्याद्विधेश्चतुर्विधः।पुनश्चप्रतिपत्तिःक्रत्वर्थेवनपुरुषार्थेतिनाद्विधि
धस्त्रिविधोपुनरपिप्रतिनिधिर्दृष्टादृष्टोभयार्थश्चनादृष्टमात्रार्थोपीतिनत्रि

विधातत्राद्यो यथाचत्वालेकृष्णविषाणांप्राश्नातीत्यादिः। द्वितीयोयथाखि
ष्टकृद्द्विधिरिति। पुनश्चद्विविधाप्रतिपत्तिः। साक्षाद्विनियुक्तप्रतिपद्यावि
षयासाक्षाद्विनियुक्तेपरानानुषंगसिद्धप्रतिपाद्यविषयाचतत्राद्यासाक्षाद्वेधे
द्वितीयायथा। श्रकृत्स्नंविध्यतीतिप्रतिनिधिप्रतिनियमव्यतिरिक्तेविनि
यमविधिःप्रतिनिधिविधिर्यज्ञादिविषयत्वेनताद्यश्चतुर्विधः। तत्रज्ञा
तेनियमविधिर्यथा। क्रपाद्यभ्येगवेतिगोपदंचरेद्वह्रिक्रयायाश्चाधृ

साधिकरणवार्तिकेऽाद्रध्येश्राद्धृत्यादिसुग्रेन्पथा। सिद्धसंबंधेउदाहृतम
म्राद्रध्यस्यनियमविधिर्यथैकहायन्येतिगुणस्ययथारुप्येति। क्रियायाय
थाद्वीहीनवहंतीतिसोयंप्रतिनिधिप्रतिविधिव्यतिरिक्तोनियमविधिःपु
नर्द्विविधःक्रत्वर्थःपुरुषार्थश्चाअनंतरोदाहृतश्चतुर्विधःक्रत्वर्थःपु
रुषार्थोयथाक्रतौभार्यमुपेयादितिप्राङ्मुखेब्राह्मणेनिमंत्रीतेतिथापुनःसो
यंनियमविधिस्त्रिविधपदृष्टार्थेदृष्टादृष्टोभयार्थश्चातत्रपुरुषार्थ

क्रियानियमोनैमित्तिकः सर्वोप्यृतौभार्यामुपेयादित्यदृष्टार्थोभयार्थः इह
हिप्रयोजकत्वेनतादर्थ्यमुच्यतेनियमादृष्टस्याप्रयोजकत्वादवघातादे
र्दृष्टार्थत्वात्। प्राजापत्यादेरपिभोजननिरपेक्षेणादृष्टमात्रेणाप्रयुक्तेरवघा
तवदृष्टार्थत्वात्। यागमन्तुभार्यासुरवानिच्छोरपिकुटुम्बादेःश्रुतोनिमित्ते
अदृष्टार्थंप्रयुङ्क्तएवविधिःसुरेच्छुप्रतितूष्णीमासइतिदृष्टादृष्टोभयार्थोयं।
केवलादृष्टार्थस्तुनियमविधयश्चिकृतोवैकल्पिकयोर्बृहद्रथंतरयोः

रदृष्टार्थयोरन्यतरस्मिंश्चिद्विकृतोनियमःश्रुयतेइतिअपूर्वानियमवि
धिश्चपरिसंख्याशेषपरिसंख्याविधेरपिजामादिविषयेग्रहणानि
मृग्यानि। पुनःपरिसंख्याविधिद्विविधःशेषिपरिसंख्याशेषप
रिसंख्याच। आद्यायथाइमामगृभ्णन्निति द्वितीयायथाग्रहमेधीये
पंचमपशौतुमदसोमेश्चरेणपशुसोमाधिकरणेशेषपरिसंख्योदाहर
णमुक्तंन्यायसुधायांचयप्राप्तावपेक्षदृश्येवैशेषरथन्तरनीलस्या

नन्पप्रयोजनत्वादवयवातरपरिसंख्यार्थज्ञाभ्युपगमेनदर्शामिकं सिद्धं
तइति।तरेतनदस्माभिरर्थमेपशोरेकहायिष्टमियतेग्निमेधिकरणेदृषि
तोमिश्राहित्रस्यादिर्हिरण्यदीतिसंख्याविधिनैवैकवाक्यत्वमेवाहुःयदि
परंदर्शादिवाक्यानामेवेमामग्रभणादिनिवृत्तेरतःपरिसंख्यातेनत्रस्
भाष्यकृदुक्तंचरंतदपिविशसनेपिपशुत्वाभिज्ञानंतद्दृष्टादिवाक्यभा
वेपशोरेवमध्यात्पूर्वद्विरसंकृत्वस्तंप्राप्नुयान्नावयवेभ्यइतिनि

रस्तोयंतत्रमिश्रैः।पशोर्विशसनेनसाधनत्वेनासर्वावयवेभ्योवरुन्ध्रस
तिरुक्तसापातत्तएवेयम्पुतंतत्रैवातदुक्तमाकृत्याधिकरणधार्तिकेप
र्यादिशतनीतांगेषुविरोधमुध्यानावासामान्यरूपेवाविशसनादिविशिष्ट
बुद्धिर्दृष्टेति।पुनः।परिसंख्यादिविधाशास्त्रीआर्थीचातत्रयानिषेधरूपे
वेतिभट्टसोमेश्वरः।एवकारेणशास्त्रीपरिसंख्येतिमिश्राःयथात्रीणिहवे
यज्ञस्योदराणिगायत्रीबृहत्यनुष्टुप्यअन्येषांवपंसतएवोद्यंतीति।
आर्थीतुद्विविधाप्रासपरिसंख्यायाविरोधाअप्रासपरिसंख्याचयातद्वी

नास्ताच फलतः परिसंख्यातिगीयते यावकौतकसिद्धांते पिकसंख्यायां
तद्वीनासावफलतत्वः परितत्राधायाभाष्यवार्तिकौतकसिद्धांतेउदाहरणं
नास्त्येवपूर्वपक्षेतुग्रहमेधीयेपंचमेपक्षेसिद्धांतेभाष्यकारांतरमतेनुसि
सिद्धांतेपिकचिदंगीकृता। यथादर्शमेगिरसंद्विरात्रेक्रतवेस्वानसं
पूर्वेह्नसामगयातिषोडस्युत्तरइति।तत्रद्विरात्रोतमाह्नामतिरात्र
सस्थस्थानकृतिरात्रतःषोडशीविकल्पेप्राप्तेउत्तरेह्नद्विरात्रस्यएव
तइतिवाक्यंतरेणानारभ्याधितेनानियतःषोडशीयुत्तरइयेनना

गिरासंद्विरात्रएवपरिसंख्यास्थापतेःतेनद्विरात्रांतरेविकल्पइतिभाष्या
कारांतरोक्तसिद्धांतःशरस्यामिश्लेपरिसंख्यानागीकृतात्रिरोषला
त्वाचेस्वानसविधेस्त्वर्थीयादःषोडस्युत्तरइतीसांगाकृतामिति।सप्त
दशस्त्रिंशइत्यापिनप्राप्तपरिसंख्यायथापिनवापरिसंख्यानादिति सूत्र
त्रकृतातत्रपरिसंख्यात्वमेवोक्तंभाष्यकृताचनवेवप्राप्तंतंथापिवा
र्तिककृताधिकरणांतेसप्तदशश्रुतेरुपसंहारार्थतेवोक्ता।तस्मादुपरि
म तस्मात्रिःशास्त्रादीपिकाप्रकाशेतस्माप्राप्तपरिसंख्योदाहरणंस्मार्तमे

यपंचपंचनखा भक्ष्या इति । अभाव परिसंख्योदाहरणं । इमामगृभ्णन्नि
ग्नियेव । पुनः परिसंख्या द्विविधा कृत्यर्थापुरुषार्था च पूर्वोक्ता विधेर्वा
न्यायोदाहरणानि । द्वितीयोदाहरणंतु स्मार्तमेव पंचपंचनखा भक्ष्या
इति । पुनः परिसंख्या द्विधा दृष्टार्था अदृष्टार्था च तत्र ह्रस्वनिरूपणं शः सर्व
त्राप्यदृष्टार्थं एवं विधेयांशः केचिद्दृष्टार्थः केचिदृष्टार्थः आद्यो यथा इमा
मामगृभ्णन्नग्नेरिव पंचपंचनखा भक्ष्या इति । द्वितीयो दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा
तिमंत्रभक्षणाचापोद्वापानादृष्टार्थत्वात् । अदृष्टार्थोदाहरणंतु ग्रहमेधीयेपंचमेप

शुरुइति पुनरपि परिसंख्या द्विधा नियमतः सत्र चान्यत्र च प्राप्तौ
नियमस्तत्रचान्यत्र चप्राप्तौ चेति । तत्राद्योदाहरणमिमामगृभ्णन्नि
ग्नेरिवेतं द्वितीयोदाहरणंतु स्मार्तं पंचपंचनखा भक्ष्या इति । पुनरपि
विधिर्नत्रिविधः । अध्याहारेण विपरिणामेन व्यवहितकल्पनयाव्य
वधारणकल्पनयागुणकल्पनयानुषंगेणेयदृष्टपरित्यागेनरुच्यर्था
हारेणहेतुहेमंतार्थ इति । तत्रयाः पंचर्थयाधिकरणपूर्वपक्षेआंशंके

मिषेणभाष्यएवोक्तोऽथोऽन्येतअध्याहारेणवाविपरिणामेनव्यवहित
कल्पनयावाव्यवधारणकल्पनयावागुणकल्पनयावाकिंश्रिरर्थःक
ल्पिष्यतइति।अनुषंगस्त्वनुषंगाधिकरणेसिद्धःयादृशःपरित्यागादृय
लुत्रयोरर्थांतराधिकरणपूर्वपक्षेवक्ष्यधिकरण।सिद्धांतोयमयोगित्यभा
ष्येधार्तिकेचोक्तः।यादृशःपरित्यागोऽव्यध्याहारकल्पनाव्यवधाने
नसंबंधोहेतुहेतुमतोश्चलिंडिति।अत्रव्यवधानेनसंबंधःपूर्वोक्तएव।

वहितकल्पनेवायादृशश्चयच्छब्दोरप्युपलक्षणमितिनयेवभे
दस्तत्रयचतुर्थलक्षणमर्थःप्राचांसार्धश्लोकअध्याहारोऽकृतस्तेपोव्य
यासोव्यवधिःपरैः।मतोविपरिणामोनोभकृतिप्रत्ययान्यथा।भाष्यान्य
थासवकरणंव्यवधारणकल्पनेति।तत्राध्याहारोदाहरणंयथाविश्वजिताय
जेतेतिअत्रहिचतुर्थेस्वर्गकामपराध्याहारउक्तः।व्यवहितकल्पनायथारा
त्रिसत्राधिकरणेप्रतिष्ठितिहयायएतारात्रीरूपयंतीत्यत्रयेप्रतिष्ठंतितेएता

रात्रीरूपयंतीत्यन्वयकल्पनायुक्ता।।विपरिणामस्योप्येतदुदाहरणंप्रतितिष्ठासंति
उपेयुरितिविपरिणमोनेकःव्यवधारणकल्पनायथावेदोपक्रमेमुख्येकल्पनाचाधियत
इत्यपसंहारेवेदविषयेकल्पनादाढ्यंपरीयुक्ता।तथाचप्रतिगृह्णीयादित्यपि
करणेदानविषयोपक्रमबलेनयावांसोभ्यान्प्रतिगृह्णीयादित्युपसंहारस्यप्रति
ग्रहेपरिदानविषयेकल्पनोक्ता।नत्वाद्येव्यवधारणकल्पनोदाहरणेगु
णकल्पनेदाहरणेगुणकल्पनेवाप्रतिद्वितीयायेप्रकृतिप्रत्ययान्यत्वस्य।

न्यथत्वादिपरिमाणमएवेतिकेभरःव्यवधारणकल्पनेय।यद्यपितल्लक्षणं
नाभ्यान्पथालकरणमितिवद्यपिवाभ्यार्थसान्पथालकरणेनतत्रप्रतितिष्ठ
तीतिविपरिणामोदाहरणेप्यविरोधोयदिवुविपरिणम्याख्येयेवाक्येनेक
वाक्यतापन्नेनोपक्रमेणान्पथालयंवधारणकल्पनालक्षणंप्रतितिष्ठतीति
विपरिणामेवर्त्तमानत्वाद्वाधादुपेयुरितिवाभ्याचाग्निमपत्नीपेक्षियिषयेत
कवाक्यतारेवचान्यथाहंनेकेनचिदुपक्रमेणयुज्यतेतदपिनफल्गुचमसा

वाक्ये हि याद्राजान्यंवाचेऽयंवायाजयद्युपक्रमासमस्मेभक्षंप्रयच्छेद्युपसेदुरेतेनयजेतिकल्पनाद्वाघेचसेषाप्यवधारणकल्पनेयुक्तेर्निर्विवादाप्यवधारणकल्पना। वार्तिकेतुतदधिकरणांतेएतेनपूतीकानभिषुणुयाद्यस्मादित्याख्यानीयुक्तंयद्सोमनविदेतपूतीकानभिषुणुयाद्यस्मादुराङरणलोकातत्रयोगापक्रमाभावाद्व्याप्तिः स्यात्। उच्यते। यद्सोमेनविदेतेयुक्तक्रमादेवतात्रापिपूतीकानांयागोसाधनताकल्पते। यागसाधनीभूतसोमोयस्मिन

लभ्येतेयुक्तेहिइष्टंवगम्यतेकिंचिद्यागसाधनंविधिसिद्धमप्रेस्तीतिअन्यथासोमालाभोतिरनर्थकेवस्यादितिगुणकल्पनायथा।सृष्टीरुपदधातिप्राणभृतउपदधातीति।पूर्वत्रासृष्टिलिंगाउत्तरत्रेप्राणभृतलक्षणेपेतेऽपिमंत्रागौण्याद्वृयोलक्षाविधीयंतइतितथाशेषनचितंविज्ञातस्यगुणकामइतिप्रकृताचयनाश्रितयेनसादृश्यंगुणःफलायविधीयतेअत्रहिकर्मणिहनइष्टंतदुपरार्थेकर्मणियनुवर्तमानेकर्म

ष्पप्रख्यायामितिकर्मणि षिः विधेरेयनंचीयमानमितिप्रतीतेः सामान्या
धिकरण्योयपसेशेन सदृशमितिगौण्याकल्पते। पुरुषार्थोहरणं तु
तू अनुषेगण विधिस्तु द्विविधःपुरस्तादनुषंगः परस्तादनुषंगश्चतत्रयो
यथायद्ब्राह्मणोयजेतबार्हस्पत्यंमध्येनिधायाहुतिंहुत्वातमभिधारये
यद्यराजन्यएंद्रयावैश्यो वैश्वदेवमित्यत्रऐंद्रवैश्यमियतःपरमेव
निधायेत्य। यनुषज्यते।तदुक्तमवेष्याधिकरणभार्तिके। राजन्यस्यापिश्रा

DAYANAND BRAHMANAND MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी हरिश्चन्द्र स्मारकम्

मणवैश्यवदेकामंतिरणप्रयोगांतरेणासंबंधइयुक्तएंचतस्यापिम
ध्येनिधानयाक्यंतत्रप्रयोगमनुषज्यतइति।परस्तादनुषंगो यथाऐंद्रे
षऽपोतिरथेषाविश्वऽपोतिरथेषसर्वऽआतिरेतेनसहस्रदक्षिणेनयजेतेयत्र
एवतेनेसापूर्वाभ्यत्रमेनुषज्यते।। यद्यपरिसागेनाधिस्तुयद्यपभा
र्तिकेयद्ब्राह्मणोयजेतेयत्रउत्तरपक्षोरभ्यपनायपूर्वपरितोषमिषेणदू
षितः परिसागादरमभ्यर्हसपूर्णमितिमत्ता।अथवायद्रोचेतेतिरेर्ग
यतितिमंथेनतथापियद्ब्राह्मणस्यानर्थकंयच्छपरिसागेदाहरणंयत्ना

DAYANAND BRAHMANAND MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी हरिश्चन्द्र स्मारकम्

न्नयोः कालइत्याद्येवयदिशब्दपरियोगस्थानेभिषियोक्तार्थे। यद्
रूपीध्माङरसंभवेयदिशब्दपरियोगोनयुक्तःव्यवधानेनसंबंधसं
भवेरुच्यध्याहारेसंभवप्युयुक्तःहेतुहेतुमल्लिङ्संभवेव्यवधानेन
संबंधोप्ययुक्तइतिवार्तिकेयुक्तःयतोयत्रारुच्यध्याहाराव्यवहितकल्प अ
नाहेतुमल्लिङ्कल्पनरूपपक्षत्रयंनसंभवतितच्चयदिशब्दपरिया
गेउदाहार्यं। यथायद्यातुरस्यान्मनसावाचाधासन्यस्येतिअत्रहि
यदिरोचेतरथंतरसोमाःस्यादितियद्यरोचेतआतुरस्यादितिरुच्य

ध्याहारोनसंभवत्यातुरतायाअविधेयत्वात्।एवंव्यवधानेनसंबंधोन
संभवति।सहीगृह्णीयादितिलिंगंडकामश्वेदनेऽपक्षितीयंगीकृत्यये
ट्यायचायान्यङान्महिनुमिच्छेट्यंतरासमासोमस्यक्रयइतिवाय
स्मिनासाधाचावासान्यसिनुमिछदातुरःस्यादितिकल्पेतांनचेनसंभ
वति।ऐंद्रायायान्यङान्गृह्णीयादितिहेतुआतुरतायाअविधयत्व।
देव।एवंयातुरस्यादिसत्रहेतुहेतुमतोर्लिंडपक्षेपिनसंभवति।एद्वा
यथायान्यङान्यङ्गृह्णीयादितिहेतुमल्लिंडपक्षेहियदिग्रहणरूपफलस्य

हेतुरातुरःकर्यइत्यर्थोवाच्यःनचेत्संभवतिआतुरतायाअविधेयत्वा
देवान्यहेतुलिप्सासंभवःतदाह्यरंतरसमासोमःस्यादितिहोतोर्लिङ्
ग्रहान्गृह्णीयादितिविधोवतत्तश्चरथंतरसमासोमहेतुकंग्रहाग्रहं
कार्यमितिवदिहयद्यातुरस्यादितिलिङ्हेतोसन्यस्येदितिविधोतत्श्चा
स तुरताहेतुकःसन्यासःकार्यइत्यर्थोवाच्यःनचोसोसंभवतिसोमयागस्य
हिरोषिवाप्रायोजकत्वाख्यंहेतुकःसन्यासःकार्यइत्यर्थोवाच्यं
संभवतिनक्षातुरतायाअप्रेरोषितानिमित्तत्वाच्चतस्मादातुरवाक्येरु स

प्यध्याहारव्यवधानसंबंधहेतुतुमात्लिङ्पक्षणामसंभवादातुरवाक्यं
यदिशरीरपरित्यागस्यैवासंकीर्णमुराहरणमिति। रुच्यर्थाहोरपक्षस्तु
यद्यपिवार्तिकेयदिग्रामणीर्यज्ञेतेत्यत्रउत्तरपक्षोपस्थाकेस्थापनाया
पूर्वंपरितोषयज्ञेनदूषितःअध्याहारापिस्वपरवृत्तिरेवव्यवहितफल
नयात्लघीयसीधर्ममात्रावाधादितिगंधेनतथापियत्रलिङ्श्रुत्याभावा
च्छ्रुत्यैवसंबंधकामप्रवरनेचगृह्णीयादितिलिङ्क्षंप्रयोगयती

तिवार्तिके कर्तृनीयःपक्षस्पेहेतुमतोर्लिङितिचतुर्थपक्षस्पचासंभस्तत्र
रूप्यधाहारःसंभवत्येव।तादृशमुदाहरणंमृग्यं।व्यवहितकल्पनापक्षो
पियाग्निराग्नीध्रोयजेतेत्यत्रवाककृताहेतुहेतुमतोर्लिङितिपक्षसंभवेनिराकृ
तः।यिनैवव्यवहितकल्पनयाप्ययंपक्षोभवन्नत्रवक्तरइतिमन्वानोहे
तुहेतुमतोर्लिङितिउपन्यस्यतीतिग्रंथेनतथापियत्रहेतुहेतुर्लिङिस्पा
विषयोनास्तिप्रतिष्ठंतिहथार्थेतारात्रीरूपयतीतिलङ्प्रयागात्लङ्च

हितकल्पनोदाहरणंसंभवतीयतःपूर्वमुदाहृतं।हेतुहेतुमतोर्लिङिस
त्रोदाहरणंतुयद्ग्निराग्नीध्रोयजेतेत्यत्रैवतत्रहेतुकरणंहेतुमान्फलं मरफ
तत्रापिविधार्थं।ग्नाग्नीध्रोयजेतेतिहेतौर्लिङ्प्रेतिधारयेदितिविधावेव
तेनायमर्थोब्राह्मणकर्तृकयागहेतुकमध्यनिधानपूर्वमग्निधारणंकर्तव्यमि
र्यमिति।नचक्रियमाणोयागोहेतुर्लिङ्प्रतिपद्यतइत्यर्थोहिहेतोर्भवती
तिअथवाहेतुमत्साग्निधारयादितिलिङ्ब्राह्मणोयजेतेतिविधावेव।अ

नुक्तमपि च यागस्य हेतुं हेतुमदाश्रित्य निषेधो भविष्यति । तत्रा
यमर्थः मध्यनिधानपूर्वकहोमपूर्वकाग्निधारणरूपफलहेतुभूतो ब्राह्म
णकर्तृको यागः कार्य इति प्रतिषेधो पिहितिविधयश्चः कल्प्यश्चात्र यश्चे
ल्पेन कथयिष्यते । कल्पोपि सप्तधा स्मृतिकल्पः आचारकल्पः निषेध
कल्पः अर्थवादकल्पः । मंत्रकल्पः प्रायश्चित्तकल्पो दण्डकल्पो
श्चात्र स्मृतिकल्पो यथा स गोत्रानपरिणेयादिः आचारकल्पो

यथाहरिवासरपरिभाषितेषु लेपारणानिषेधः निषेधकल्पो यथावि
शेषनिषेधाद्विशेषण निषेधः अर्थवादकल्पे द्विविधास्तत्र वादकल्पो
विधंतरशेषार्थवादकल्पश्च आद्यो पिहितविधः शेषार्थवादकल्पः सिद्ध
वत्कीर्तनोर्थवादकल्पश्च आद्यो यथा स्मार्तः मिथ्याभिशसनेरोपो द्वि
समो भूतवादिनः मिथ्याभिशस्तरीषंचसमार्ते मृषावदन्ति । द्वितीयो
यथाग्निहोत्रप्रकरणेतस्माद्रसंजानंरशरात्रीर्नदुहंतीति । आतंवसमनुत

क्षीवृक्षतदनंतरदशरात्रौ गोर्नदोह्येति सिद्धवत्कर्त्तनान्पश्चानुपपत्ति
षेधःकल्प्यतेयदाग्नयोष्टाकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांचाच्युतोभक्ती
तिविधिरिति।विध्यंतरशेषार्थवादकल्प्योयथातस्माद्रण्यमेयाश्वी
यादिति विधिशेषणनवाएतेमाषान्हविर्दृष्टंतीयनेनमाषनिषेधःक
ल्प्यतेउपरिहिदेवेभ्योधरयतीतिविधिरिति।मंत्रकल्प्योपिनिषेधोविधिः
कल्प्यतेवहिधामंत्रगतस्येवनयुक्तवत्तमानापदेशस्यनिषधत्वकल्पनात्

।निषेधयुक्तत्वान्पांतरकल्पनाच्चआद्योदाहरणंमृग्यं।द्वितीयोयथा
यमोधमन्वविंदतेअग्नेचेताईतिप्रायश्चित्तकल्प्योयथातदाहुर्यआहि
ताग्निर्यदिसूतकान्नंप्राश्नीयात्कामंतप्रायश्चितिरितिसान्नेयंतुमांते
ष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेदितिदृष्टकल्प्योयथाधर्मप्रदीपेयजनीये
ह्यिसोमश्चेद्दारुण्यादिशिष्टदृश्यते।तत्रव्याख्यातिभिर्दंडदयाद्विजा
तयइतिनैयंदाक्षिणाक्षलिंगभावात्।अत्रचपूर्वत्रिनेन्वाधनेदंडवि

थिरेवकल्पातेनतुनिषेधःकल्प्यतइति।स्मृत्यादिकल्पोपिनिषेधोय
थासभवंजातिव्यक्तिगुणक्रियाविषयभेदेनचतुर्विधःतत्राद्योयथा
श्राद्धेचणकादिनिषेधःमरीचिःकुलत्थाश्चणकाःश्राद्धेनदेयाश्चेवके
दाचाइति।व्यक्तिनिषेधोयथाश्राद्धेएवरोग्यादिनिषेधःयाज्ञवल्क्यः
रोगीहीनातिरिक्तांगकर्णःपौनर्भवस्तथेति।रोग्यादिशब्दस्थरोगिकु
लं।गुणनिषेधोयथामरीचिः।कटुकानिचसर्वाणिविरसानितथैवचेति

।।क्रियानिषेधोयथावृद्धमनुः।नक्तुकालेनियुक्तोयानेचगछेत्स्त्रियंक
चिदितिपुनःस्मार्तादिनिषेधो।स्मार्तोयद्विविधः।कृत्यर्थःपुरुषार्थश्चात
द्याद्योयथाउक्तएवचचतुर्विधःपुरुषार्थस्तुक्रियानिषेधः।स्मार्तोयथा
मनुः।सुरावैमलमन्नानांपाप्माचाल्लमुच्यतेस्माद्ब्राह्मणराजन्यैर्वैश्य
श्चनसुरोपिवेदिति।पुनःस्मार्तोद्विविधोद्विविधः।अदृष्टार्थश्चापूर्वोदृष्ट
द्वारकः।सर्वेप्यदृष्टार्थएवादृष्टार्थोयथाविवाहेअरोगिणीभिन्नार्षगोत्रा

कंविज्ञानेश्वरेण। रोगिण्यादिषुतुदृष्टाविरोधंएवेति। कृत्यर्थोपिस्मार्तादि
निषेधोद्विविधः। पुरुषार्थमात्रविषयकः कृत्यर्थमात्रविषयकश्च। आद्यो
यथाश्राद्धेनामेथुनादिनिषेधः। द्वितीयोयथाश्राद्धेविहितस्यापि
मांसस्यनिषेधः कलौअक्षतागोपशुश्चेवश्राद्धेमांसंतथामधु। इत्रा
ह्यसुतोत्पत्तिंकलौपंचविवर्जयेदितिनिगमः। तथाशामित्रंचैवविप्राणामि
ति। पुरुषार्थस्तुस्मार्तादिनिषेधएकविधएव। पुरुषार्थमात्रविषयकश्च

त्यर्थमात्रविषयकश्चनास्त्येवोदाहरणाभावात्। पुरुषार्थमात्रविषय
श्चेत्। पुरुषार्थमात्राविषयकनिषेधोद्विविधः। रागप्राप्तविषयकः विधि
प्राप्तविषयकश्च। आद्योयथोदाहृतोमानक्षसुरानिषेधः। द्वितीयोय
थाषष्टेतस्यायावदुक्तमित्याधिकरणे स्त्रियाअध्ययननिषेधइतिप्रत्य
क्षोनिषेधः। श्रौतःसोपिचतुर्विधः। जातिनिषेधोव्यक्तिनिषेधोगुणनि
षेधःक्रियानिषेधश्चेतितत्रजातिनिषेधोयथातस्माद्ब्राह्मणराजन्यंनहन्

यामिति।व्याप्तिनिषेधः श्रौतो यथानासोमयाजीसब्बयेदिति।असोमया
जिपदस्ययौगिकत्वात्।कर्तृनिषेधएवचायंनक्रियानिषेधः तथासतिविहित
क्रियानिषेधासंभवेयंविकल्पासिद्धेरतोमेतदस्तुमेवनयेदिति।प्रतिप्रतिप्रस
वधर्मेणविकल्पोनित्ययुक्तःस्यादितिगुणनिषेधः श्रौतो यथाषष्टेसप्त
मपादेआधानेएकादशदाद्रशदाद्वादशदाद्वादशदाद्वादशदाद्वादशदाद्वादशदा
द्वादशदाद्वादशदाद्वाद

मात्रविषयकविषयेश्च। अयोपिद्विविधः। रागप्राप्तविषयो विधिर्मांस
श्च विषयः। तत्रोद्योयथाऽस्युपायामांसभक्षादिपुरुषार्थमपिश्रितःप्रति
षेधःकृतोरंगमिष्टेःप्रकरण।श्रयादितियाकरणाधिकरणेयुक्तःवि
धिप्राप्तपुरुषार्थमात्रविषयःकृत्स्नर्थोनिषेधोयथाहोस्तीनदृशति
नजुहोतीतितद्दृशमेयुकं।कृत्स्नर्थमात्रविषयकोयथोदाहृतए
वनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिकृत्स्नर्थपुरुषार्थेभियाविषयःकृत्स्नर्थो

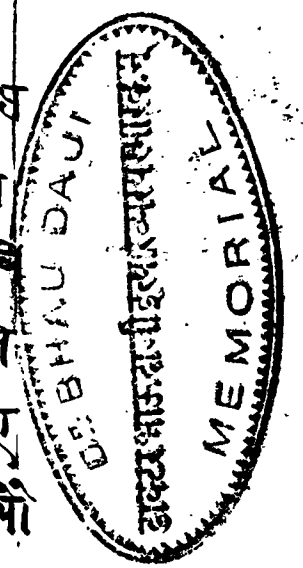

तोनिषेधोयथादर्शपूर्णमासांगंनानृतंकृत्स्नर्थेवदतिनिषेधोपिस्त्री
हिंसेर्थस्मइतिसंकल्पयवैर्यज्ञेनस्पयत्स्त्रीहिंसंकल्परूपमनृतं
कृत्स्नर्थप्रसाऽपते।तद्विषयोभवतिभवतिचपुरुषार्थरागप्राप्तानृतव
दनविषयइत्यापीयुक्तृतीयेअकर्मकनुसंयुक्तंसंयोगाद्विसानुप
रःस्यादित्र।पुरुषार्थस्तुश्रोतनिषेधएकविधएवपुरुषार्थमात्रवि
षयकइति।कृत्स्नर्थमात्रविषयकस्तुपुरुषार्थोनिषेधोनास्तेचउदाह

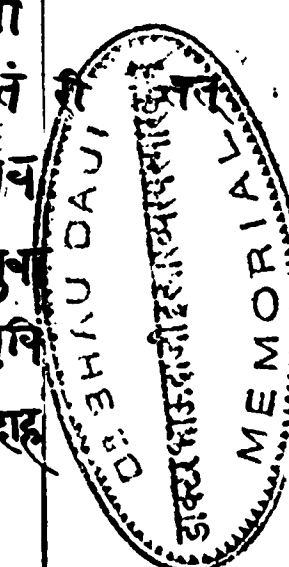

रणासंभवात्। सद्यनारभ्याधीतोपि। नूपुरुषार्थःफलकल्पनाप्रसंगा
त्। क्रत्वर्थस्तुयुक्तः क्रत्वप्राप्तिचारिक्रत्वर्थनिषेधद्वारा क्रतोरुपस्थितेः।
पुरुषार्थमात्रविषयकःपुरुषार्थःश्रोतानिषेधोपि द्विविधः। रागप्राप्त
विषयोविधेप्राप्तविषयश्च। आद्योयथा। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतितथा
षष्ठनवमयोर्नकलंजभक्षेयेत्। तस्माद्यूपोनोपस्पृश्यइतितोरागप्रा
पकलंजभक्षणयूपोपस्पर्शननिषेधोपुरुषार्थक्रियुतः। द्वितीयोय

था।सोमयाजिनःसाब्नाय्यनिषेधःसोपिकृत्स्नेनिषेधेनफलितःपु
नरपिप्रतिषेधःषोढासामान्यप्रतिषेधोविशेषप्रतिषेधःप्रतिप्रस
वरूपःप्रतिषेधोभ्यनुज्ञारूपःप्रतिषेधःउपसंहाररूपःप्रतिषेधःव्यवस्था
रूपःप्रतिषेधश्चेति। तत्रायोयथा। नहिंस्यात्सर्वाभूतानीति द्वितीयो
यथा। ब्राह्मणंनहन्यादिति। तृतीयोयथा। नहिस्यादिसस्यगोन
हन्यादिसस्यथा गौरनूबंध्यइतिबाधेप्रसक्तेपुनःकल्पोप्रतिप्रस

६२ वीक्षता गोपशुभ्येति।अभ्यनुज्ञानरूपःप्रतिषेधोयथा।एषँपथाएत
कर्मसेतरेयपिहितीयारण्यकेतस्माकालएवद्याकालेनद्या
हिति।अत्रकर्मेतरद्रियाद्यवस्थारूपेनद्याहितिनदानेहेतुःप्रतिपाद्य
ते।नहिभोजनमात्रपयसिपवनोष्णतिथ्याद्यागमनेतस्मैतद्दास्यम
नशनकुर्वतीपिहेतोर्युज्यतेतथाचेसनुपस्थस्यवोविग्नयज्ञःस
दृशोमतइत्याकूपास्यानिरोधातास्माकालेनद्याद्याभ्यनु

ज्ञेवेतित्रारदतईषद्धेपइति।उपसंहाररूपःप्रतिषेधोयथा।मृगा
नुगमनंनास्तिग्राम्यण्याश्चमृगासनाहितिसामान्यनिषेधपूर्वकंतं
समारूढानविभागंमृदीत्यनेनाविशेषेणोपसंहियते।कस्मात्पुनरि
रणंतुहमाद्येपेठी ।वृंताकनालिकापीतीकुकुसुंभाश्मंतक।
श्वेतिशाकानामभक्ष्याइतिवृंताकसामान्यनिषेधकंकुटु
रश्चेतवृंताकंकुभांडंचविवर्जयेदितिदेवलवचनेनविशेषेणोपसं

क्रियते। व्यवस्थितः प्रतिषेधोपि सप्तधापि सप्तधा। दृशतो व्यवस्थितः
कालतोव्यवस्थितः कर्तृतोव्यवस्थितः कर्मतोव्यवस्थितो निमित्ततोव्य
वस्थितः संस्कार्यतोव्यवस्थितः फलभेदव्यवस्थितश्चेतितत्रदृशतोव्यव
स्थितो निषेधो यथा। कृष्णपक्षात्किंमासंनांगीकुर्वंतिकेचन। येपी
छंतिनेतषामपिष्टोविध्वंस्पर्क्षिणइतित्रिकांडमंडने। कालतोव्यव
स्थितोनिषेधोयथा। कालेगयाकल्पनिषधः कृततोव्यवस्थितो

निषधोयथानासोमयाजीसंनयरितिकर्मतोव्यवस्थितो निषेधोय
था। कर्तृतोयस्यत्रेप्रजाकामस्यनवसप्ततिरात्रेतिरात्रोनामप्रथमःऽहरस्य
उपेष्टोष्टिनयस्यविषुवान्नामद्वितीयः। भ्रातृव्यवतोगोर्नामतृतीयः। स्वर्ग
कामस्यामथाविनोवाआयुनामिचतुर्थः। ऋषिकामस्याऽपेतिष्टोमा
तिरात्रोनामपंचमः पशुकामस्यविश्वाजितिरात्रोनामषष्ठः ब्रह्मवर्च
सकामस्यऐंचकविंशतिरात्रोनामसप्तमःऽअसोयौमौष्टमःअन्नाद्यक

त्रिवृतिरात्र

मस्पसप्तदशातिरात्रोनामनवमः मतिष्ठाकामस्पऐकविंशातिरात्रो
नामदशमः अप्तोर्यामातिरात्रोनामैकादशः अभिजितिरात्रोनाम
भास्त्यक्तेवतोद्दशसर्वस्तोमातिरात्रोनामधुभ्रुषितस्त्रयोदशइति
त्रयोदशातिरात्रान्लक्ष्यमाणांस्त्रयोदशातिरात्राइत्युपक्रम्यतेषांच
त्वारोषोडशीवत्रःप्रथमइतिसूत्रेणचतुर्थेवय्येवस्थितःषोडशिनिर्भ
निषधःकृतःइति।अत्रशोषपृष्ठषडहोपिचायसामान्यादिनिषेधः

श्रोतस्मार्तादिभेदेनप्रत्यक्षकल्पभदभिन्नःतत्रतत्रास्माभिर्यथो
संभवंश्रोतस्मार्तोदाहरणान्युक्तानि।तथाक्रत्वर्थपुरुषार्थभेदयो
रपिसामान्यादिषडहनिषेधेषुसंभवंयथासंभवंक्रत्वर्थपुरुषा
र्थोदाहरणान्यप्यस्माभिरुक्तानिचिकीर्षितराण्यपिमृग्याणि।यैरपिश्रोतःस्मार्तोवाक्रत्वर्थक्रियायाःप्रतिषेधइतिप्रतिषे
धभेदःपूर्वमुक्तःसोपिक्रत्वर्थक्रियाणांषोडशविधत्वात्षोडशवि

तौक्षि धः तथाहि प्रकृतौ अप्रकृति विकृत्या मकेचकर्मणि समानविधा
नो निषेधो यथा। सूद्या नीतेः क्रयक्रीतेः कर्म कुर्वन्यतस्यधइतिस
र्वत्रोपरिष्ठकुशेषु निषेधः। तथा। आरादुपकारक क्रियायाः संनिप प्रतिषेध
योपकारक क्रियानिषेधश्च। तत्रायोपि त्रिविधः प्रकृतिगतो वि
कृतिगतो पूर्वकर्मगतश्च। तत्रायो यथा नप्रथमयज्ञे प्रवृंड्याद्दिति
ति। विकृतिगतोपि त्रिविधो तिरिक्तविषयोनुपविष्ठ विषयश्च।

आद्यो यथा नतौ पशौ करोतीत्यादपभागनिषेधः वैकृतोपरिष्टदुपका
रविषयो निषेधो यथा। कात्यायस्त्रैम्बीषोमीये पशौ देवेभ्यः स्वाहा
देवेभ्य इति मंत्राभ्यां परिपश्यत्येआहुतीआरादुपकारिके संज्ञपनपू
र्वपरक्रतयोर्विधायनत्वेतेजुहोतीति निषिद्धे। अपूर्वकर्मण्युपविष्ठ
रादुपकारक क्रियानिषेधो यथादाक्षिकः। अग्न्याधेये पारवंतीया
रिसामागानंनिषिध्यतेनब्रह्मसामनिगायतीति। अत्रब्रह्मणः सा

मगानस्याप्राप्तेरनुवादमात्रत्वात्सामगाना निषेधा ब्लिंसामगान
स्याप्राप्तेर्मिथ्याशंक्यानुवादमात्रस्यानर्थक्यात्सामगान निषेधएव
यं ब्राह्मणमेनुवादइत्युक्तं दृश्यमोसंनिपत्योपकारकक्रिया निषेधो
पिद्विविधः।प्रकृतिगतो विकृतिगतोप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मगतश्च।
तत्रप्रकृतिगतसंनिपातिक्रियानिषेधोपिद्विविधः।अदृष्टार्थविषयेदृ
ष्टार्थविषयोपिद्विविधःप्रतिप्रकृतिभिन्नद्रव्यसंस्कारविषयःप्रति

प्रतिविषयश्चाएवमेवपूर्वकर्मगतोपित्रिविधः।विकृतिगतोप्येक
वत्रिविधः।सतुत्रिविधोपिविकृतिगतोनिषेधःपुनर्द्विविधः।उपरि
ष्टविषयोतिदिष्टविषयश्चातेरेवंदृश्यनिषेधभेदाःसिद्धाःतेषातुदृ संनिपाति
दृशानामुदाहरणंनिदर्श्यतेतत्रप्रकृतिगतसंनिपासदृष्टार्थदृ
र्थक्रियानिषेधोयथामधुपर्केचसोमेचअप्सुप्राणाहुतीषुचनोछि
ष्टोभवतिंद्विजइतिसोमेषुसिध्यर्थत्व नादृष्टार्थस्यसंनिपातिनआत्व

मनस्पानिषेधःप्रकृतिगतप्रतिपत्तिव्यातिरिक्तःदृष्टार्थसंनिपातिकः
निषेधोयथाअग्निहोत्रंजुहोतिस्वर्गकामइतिविधायतस्मान्नोपनि
ष्टेतेतिशतपथेदृष्टार्थाग्निसंस्कारकर्मसंनिपात्युपस्थाननिषेधःप्रकृति
गतप्रतिपत्तिनिषेधोयथाअग्निहोत्रंजुहोतिदध्नाजुहोतिपयसाजुहोतीति
अप्रकृतिविकृत्योःसमकर्मगतसंनिपातदृष्टार्थक्रियानिषेधोयथा
कालयेवस्तुनक्षत्रसंभारसाध्यपनयातुःप्राग्वैजागरणंइध्मप्रवृ

धान्यारंभणसापरिशीर्णाधाकुर्यादितिवपानिषेधःअतिरात्रेषोडशिग्र
दृष्टार्थः हनिषेधःपशुसोमाधिकरणेक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तेग्रहणानामदृ
ष्टार्थत्वेकेःतथा।अप्रकृतिविकृत्योःसमकर्मगतप्रतिपत्तिव्यातिरि
क्तः क्रियादृष्टार्थसंनिपातिकोपिनिषेधोयथानंतरोक्तकर्मातीयस्त्रगतएव
रात्रौपदार्थरक्षणार्थतिनदृष्टार्थस्यसंनिपातिनोजागरणस्यनिषेधः।
अप्रकृतिविकृत्योःसमकर्मगतप्रतिनिषेधोयथा।आहिताग्निर्दर्शं

तियज्ञपत्रेश्रेसाधानकर्तृसंस्कारस्तच्छरीरप्रतिपत्तिरूपोविहित
स्तस्यात्मनहनेनिषेधोभाविष्योत्तरे।स्वेच्छयामरणंविप्रादिसारिणा
मपासारीनुक्तानुतेषांस्नानसंस्कारावितिसंस्कारशब्देनदाहोनि
षिद्धःविकृतिगतौपरिष्टाद्दृष्टार्थसंनिपातिक्रियानिषेधोयथाशत
पथेसौमीयपशौतदाहनोपाकुर्यान्नाग्निमंथेदित्युपकरणनि
षेधःतथाकृससंत्राधिकरणेअन्यार्थेर्थाद्गृणेश्वान्यान्ज्ञापयंस्य

र्थानिर्णयोनितिथार्तिकव्याख्यानेन्यायसुधाकृतोक्तंप्राश्यघृतंशंसे
यथाहयाईदमनोराधोभाक्तेवर्तेएवंहेभाक्तेवर्ततइतिघृतप्राशनाधि
शेषभूतआग्रहणज्ञापितआचमननिषेधआश्वालायनसूत्रेनाच
मेद्दिज्ञानयतेदेवरथोगाएवयद्दोतानाक्षमद्दिःकरवाणीति।सोयंनि
षधआचांतेनकर्त्तव्यमित्यनेनस्मृत्यादिनिमित्तकस्यैवोच्छ्वासनिमि
त्तकस्यापिविहितस्यस्वयंविधिरतिदिष्टप्पंगेषुशस्त्र।रिघुउपेद्

शतएवप्रवर्तते नहिरुक्तान्यायातिदेशतः कर्त्तव्यत्वेनोद्दिश्या
चमनविधानंतू।कर्त्तव्यतायाश्चातिदिष्टेष्वप्योपदेशावश्यत्वात्।अ
न्यथाचैकएवाचमनविधिर्विकृतौप्रधानंस्योदेशेकोगांस्ये
षातिदेशिकइतिवैरूप्यमापद्येते ति।विकृतिगतदृष्टार्थप्रतिपत्ति
व्यतिरिक्तेना पात्तिक्रिया निषेधो यथा शातपाथीयः पूर्वेत्तिरोधी
षोमीयपशौविहितस्याग्निमथनस्यनिषेधोनाग्निमंथेदिति।वि

कृतिगतो दृष्टप्रतिपत्तिनिषेधोयथा।।श्रोतावरुणात्रेमंश्मश्रूणे भागा
प्नीहंयजमानापुरीतनमध्यर्यवइत्यादीनितान्यनारभ्यविहितानि
अग्नीषोमीयमायातानीतिकर्केकृष्टपुवस्तेनोस्कंशारवाग्नीषो
मीयेप्रतिषेधादिकारपेक्षानुपगच्छंती ति।तेननिरूढेउपदेशादेव
प्राप्तानितेषांनिरूढएवनिषेधः शातपथेश्मश्रूण्यध्यूह्यपुरीत
तंचेछन्नितिअतएवतत्रविकल्पइतिविकृतिगतातिदिष्टादृष्ट

र्थसंनिपातिक्रियानिषेधोयथा॥ याज्ञसनेयिमतेपूर्णमासविकृतेषे
नसमंतेषुदर्विहोमरूपेषुपित्र्येयंचकैतिहोमेषुशतपथेश्रूयतेतेषाङ्होमरूपेषुपित्र्ये
अतकाःकास्पुत्रस्मारनतकाएवस्युरितिचसोयंनाकृतस्यांजनस्यनिषे
धः।अतएवतन्मूलकंकाक्षायनसूत्रंअतकान्येतिअतिदिष्टदृष्टार्थं
संनिपातिनिषेधोयथापूयतिवाएतद्यज्ञोक्षरंयदेनदूहतितस्मा
द्दध्नोहेदिद्यूहानिषेधोप्राकृतयाऽप्यनुवाक्यायाऽडिषेधःविकृ

तिगतातिदिष्टप्रतिपत्तिनिषेधोयथापित्र्यायांशतपथेसामुपङ्घ्रा
यावैषडिग्रंतिनघ्नंतीतिप्रातिषेध्यप्रतिमंथेहोपहव्यानंतरमवघ्राणे
विधायप्राशनेनिषिद्धः।अतएवकर्कर्णोतंनघ्नंतीतिप्रातिषेध्य
प्रतिनसघ्राशितव्येवयंमन्यामहइतीति।नह्येतद्युक्तंनगि
रागिरेतिश्रूयतितद्वन्निषेधानुवादस्यावघ्राणस्यप्राशनस्थाना
पसर्थत्वात्। निषेधानुवादंविनापिवास्थानापत्तावघ्राणप्राश

नविधिभ्यामेवविकल्पसिद्धौ निषेधव्यर्थ्यमित्यस्पाशाय
स्तेनित्यानुचारं विनापिचास्थानापत्तावाद्यमात्रेस्यात्। अतोन्यदु
दाहरणं मृग्यानन्वयथापूर्वविधिर्नियमविधिःपरिसंख्याविधिरिति
विधेस्त्रैविध्यंमुक्तमेवमपूर्व निषेधो नियमरूपोनिषेधःपरिसंख्या
विरूपोनिषेधइति निषेधस्त्रैविध्यंकस्माद्नोक्तं। नयोदाहरणासं
भवात्नोक्तमिति वाच्यं। उदाहरणोपपत्तेतथा हि। अपूर्वनि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीदृश्यसंग्रहालयम्

षेधोदाहरणंतावन्नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णातिरात्रेस्तोत्रंजुहोती
त्यादिः। अत्रयद्यपिषोडशिग्रहणादिस्वरूपविधंतरेणप्राप्तंतथा
प्यानिष्टसाधनत्वमपूर्वंबोधयंस एतेपूर्वनिषेधास्युःयथाग्निहो
त्रस्योक्तविधितःस्वरूपप्राप्तावपितस्येष्टसाधनत्वमपूर्वंबोधय
न्नग्नेहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम इतिफलार्थेपरपूर्वविधिरिति। नियम
रूपनिषेधोदाहरणंतुअभिषवणफलकेमाकृस्रक्तंनसंतृणत्ति अ

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीदृश्यसंग्रहालयम्

असंतृपोहिङ्नूइति।अत्रहिसतर्दनासतर्दनयोरन्यतरेणाप्राप्तिपक्षे
ढौरात्रेतदुभयोःप्राप्तिकप्राप्तौसंतर्दनानिषेधोसतर्दनानियमयस्तदप्रा
निषेधः प्तिपक्षेपुरयाज्ञियमनिषेधःस्यात्।परिसंख्यास्वरूपनिषेधोदाहरणमुदाम
नपुराणे।नरासुनाभ्यंगमुपाचरेत्क्षौरंचरित्वासुजातासुतःमांस
पूर्णासुपिसरिवर्जनीयाभद्रासुसर्वाणिसमारभेते ति।सामान्यनिषेधे
पिविशेषनिषेधः।बृहस्पतिः।अमावास्येदुसंक्रां तिचतुर्दश्यष्टमीषु

य।नरश्वडालयोनोस्पर्शेरुस्त्रीमांससेवनादितिततस्मात्पूर्वनिष
धानियमपरिसंख्यास्वरूपनिषेधत्रयेविध्यमपिसभवतिकिमितिनोक
मितिचेत्।उच्यते।परिसंख्येतिचुत्रापिभगवत्सूत्रेसर्वत्रहिपरिसंख्या
शास्त्रेवकारादिनानञश्चयापरिसंख्यानियमोवाबोध्यतद्वतिवा
र्तिके।तत्रश्रेयसीपरिसंख्येतिचुत्रापिभावाद्धेतुनिचुद्दिःपरिसंख्या
तद्बोधकःशब्दोनाविनिगम्यास्यातंन्यायसुधायांततश्चनियमोर्थो

७४

निषेधःसर्वेपिश्रौतपरिसंख्यायेनैवोक्तःतेनप्रवर्तकयोर्विध्योरेव
पूर्वविधिसंनियमविधिवेसमतेइतिननिषेधस्यापूर्वविधारिच
ट्टेरत्रयमुक्तमितिनन्वेवमपिनिषेधस्यकथंपरिसंख्यात्वंतत्रचान्य
त्रचप्राप्तेपरिसंख्येतिगीयतइतिपरिसंख्यालक्षणेकेः।निषेधेचस्य
विषयस्येवनिषेधस्यनिषेध्यस्याकृतेरिवेत्।निषेधस्यापिपरिसं
ख्याश्रयत्वंपाक्षिकानुरोधेनतत्रचान्यत्रचेतिपाक्षिकस्येवंतात्प

पक्षिर्स-

न

र्यमुन्नीयते।यस्यकस्यापिकथंचित्प्राप्तस्यप्राप्यमानस्यव्यावृत्तिफ
लकंयत्तत्रैवसापरिसंख्येत्येति।तेननकश्चिद्दोषइति।विधिःप्रतिषेध
श्चपुनःप्रत्येकंपंचविधःलिङ्लोट्कृत्यकृत्यार्थपंचमलकारभेदात्।
चतुर्विधोपिनिषेधःपुनर्द्विविधः।श्रौतस्मार्त्तश्चतत्रश्रौतोलिङ्य
थाएवंन्यचतुर्विधोपिनिषेधःपुनर्द्विविधःश्रौतस्मार्त्तश्चतत्रश्रौतो
लिङ्यथाज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेति।श्रौतोलोट्यथाएकधा

स्यैवमाख्यातादिति। अयंपञ्चमन्नंगतो पिलोट्विधोय एकेनप्रक
रणेनसगछरस्याप्राप्तेश्चोतःकृसोयथास्याध्यायोध्येतव्यइति। यद्य
पिविधोकृत्यानरम्भर्तेतथापिप्राप्तविप्रवर्तमानरूपप्रेषेस्मृतस्मत
व्यारेरभ्यासविषयप्रवर्तमानस्तोविधिर्लभ्यः। तदुक्तं। प्रवर्तनंस्मृतिः
प्राप्तेप्रेषेइत्याभिधीयते। अप्राप्तप्रेषणंसर्वंविधिंप्रतिपद्यतेइति। वि
धोकृत्यार्थतयैप्रत्ययाकरोहरणेषुतेवैप्रत्ययो यथा। अन्वेतवेअ

न्वेतव्यंकेन्मृग्यं। कन्मुशूषेण्यःशुश्रुषितव्यःस्यात्। कर्त्रर्हविःक
र्तव्यंएवंजातीयकं। विधोनःश्रोतःपंचमस्यन्नरोयथास्याभिधोज्ञेये
तीयादिःपंचमस्यत्लेटोदृधाज्ञेयं। अ साहारेयप्येकारःषष्ठस्यथा
पित्वकारानुबंधंकस्यलकारस्याभावाद्जनुबंधेकुलकारोगुणक
रनुबंधंभूतेधेस्तेएकारस्यपंचमस्यातयङ्धातुसंबंधेप्रत्ययाइति।
तृतीये
येधास्याधिकारेत्रिंयास्यसाभिहारेत्लोकितिलोट्चेहितःततश्छेदसि ई

लुङ्लङ्लिङ्इतिलकारत्रयंविहितंततोलिङर्थेलडितिलेटिविहि
तःअतस्तृतीयाधिकारेलकारचतुष्टयंविहितम्।पंचमलकार
रोदृष्टश्चविधानापेक्षःपूरणप्रत्ययेऽथषष्ठीतिसूत्रेतदेत
त्पंचमंप्रतिपादितमिति।श्रोतप्रतिषेधेलिङुयथा।नयतुस्त्रिंशदिति
ब्रूयादिति।श्रोतःप्रतिषेधेलोट्यथा।मृग्यंश्रोतःप्रतिषेधकृत्योयथा।
तस्माद्ब्राह्मणेननदेयमिति।श्रोतःप्रतिषेधेपंचमलकारोयथा।

नसंतृणत्तिरीसितोर्जुहोतीतिश्रोतःप्रतिषेधेतवैप्रत्ययोयथा
तस्माद्ब्राह्मणेननम्लेच्छितवैइतिसूत्रंव्याकरणाधिकरन्यायसु
धायांएवंचेन्नूनावगाहेनावगाहितव्यमितिकाशिकायांएवंचेन्न
प्येतमंमृग्यौस्मार्तविधौलिङ्यथामनुःअग्निहोत्रंजुहुयात्स्व
र्गकामइत्युनशोःसरेति।स्मार्तेविधौलोट्यथा।मृग्यंस्मार्तंविधौ
कृत्योयथाचारित्रव्यमेवमत्रोनियमायश्चित्तंविमुद्यइति।तत्रे

प्रत्ययापुदाहरणानिस्मृतिषुप्रायोनोपलभ्यंते।स्मार्त्तोविधोपयम
लक्षोयज्ञोथा।मनुमहायज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुः।प्राङ्।शिवर्ध
नासुसोजातकर्मविधीयतइति।अत्रकर्त्तव्याविधातव्यमित्यर्थः।अत्रा
पिनिषेधेप्रतिषेधेधात्वर्थपुरुषार्थभेदसंभवात्पूदाहरणान्यापिय
थासंभवंमृग्याणिएवमुत्तरत्रापिज्ञेयं।इतिविधिनिषेधभेदाः।इ
तःपरमभिधाश्रयःस्मृतिभेदाउद्दिष्टास्तेषामपिभेदाइदानी

मभिधीयंते।आभिधात्रीश्रुतिःपंचविधा धातुःप्रतिपादिकंकृदा
प्रत्ययउपसर्गोनिपातश्चेतिधातुरपिद्विविधः।भ्वादयोधातवश्
तिविद्धितधातुसंज्ञाः।सनाद्यंताधातवइतिचाभ्यैतिपादिकमपिद्वि
विधंअर्थवद्धातुरप्रत्ययःप्रातिपादिकमितिकृत्संज्ञंकृताद्धितस
मासाश्चेतिचाप्रत्ययस्तुचतुर्विधःसुपतिङ्कृत्ताद्धितभेदात्।उप
सर्गनिपातयोस्तुवाचकत्वमित्येकःपक्षःनत्रीकायांनजोविर्क

नाधाधिक्षेपोक्तेः पर्युदासेचनञोरुक्षणोक्तेमुख्याभावेचगम्यादीना
मिवलक्षणानुपपत्तेः।तथोर्द्वितकल्पमित्यपरः पक्षःआकृत्याधिक
रणेयदर्थद्योतकोतोतुथाचकःसचिचार्यतइत्युक्तेः।द्योतकपक्षेपि
योऽस्मतरन्वस्मानुविधानात्तथोर्थंकल्पतेवेतिवक्तितिलादिघा
तःपरस्मैचप्रकृतिप्रत्ययार्थसोरन्वितयोरभिधानपक्षेपिविनियोज्य
कमुतिङादिधातःविनियोक्तृकृतिस्तुअङ्गादिविधिकृतिःपरस्मैपद्

तै कृतिरात्मनेपदकृतिःसुबंततिङंतयैकपदरूपद्योपस्थलक्षणे
तिगीयते।एकप्रत्ययरूपा।कारकविभक्तिःउपपदविभक्तिषुतार्थ्य ६
तुर्थी।शेषषष्ठीचेति।तत्रविधिकृतिर्यथायजेतेत्यादौसास्वविषयीभूता
भावनाम्पुरुषार्थरूपंयागमुपेत्यपुरुषार्थरूपेस्वर्गादौभाव्येवि
नियुंक्ते।परस्मैपदरूपतुकृतिस्तृतीयेयथाकामोर्थसंयोगादिसा
धिकरणेसिद्धांतसाधकतयोक्तामित्रेःमिनुयादितिपरस्मैपदकृ

साध्वर्युव्यापारःपरार्थःश्रूयतेतथाऽक्रत्वाधिराधाधारिकमयेतवर्षुक
पर्जन्यःस्यन्दीयेःसरमिछुयारितितस्मानाधिकरण्यकामयतेबध्नित
इति।आसनेपरःक्रतिर्यथाआरभ्धीतेत्यासनेपरःक्रत्वाधानसाध्याग्नि
साध्यकर्मफलंवामाधात्रेर्थनाभवतीयुक्तंषष्टीप्रायोगेपुरुषःक्रियाअन्यार्थे
धिकरणेतंत्ररत्नेधो नोभिसंबंधइतिसूत्रे।सोयंदीनांत्वाधानगतेभो
नासनेपरेत्वाधानकर्तुरेवंफलमिसारिनासुवंतासकेकपरःपा

एकस्मेप्रयरूपाचपिनियोक्तिकमेणसाध्यसाधकभवेनोक्तेयथात
थापश्चगमेकत्वंपरःक्रत्वाप्रतीयते।समानप्रयमःक्रत्वलीयस्या
क्रियांगतेतिलिङतासकेकपरःपाविनियोक्तिक्रतिर्यथोयजेते
सारिकःक्रतिभावनायांभावार्थंस्वकरणत्वंप्रतिपाद्यति।एकप्रय
यरूपातुक्रतिर्यथा।एजेतेपशुनेतिमाणुकासुवरूपा।यजेतेतितिःइरू
पाचतथाहिकर्त्रैक्यादिसंख्याभावनायांविनियुज्यतेऽक्रत्वअत्र

चणोनार्तीतमंतेआमि हितान्वयउत्सर्गः तरपधारस्वनेकार्थकप्र
त्ययेकर्त्रेकत्वविधिष्यामन्त्रितायाभावनायास्तिङ्सुपिचपभुनेसा
रोएकत्वलिंगाभ्यामन्वितस्यकरणादिकारकस्यहेतावतहेतेचरेषत
यान्वितस्यद्रव्यस्याभिधानांगाधात्वर्थवदुक्तंतत्रस्नेपथ्येकथाधिकरणे
किंयेकेनाभिधानेनयुगपदभिधीयमानंसंस्काकारकेमिथोन्विते
एवाभिधीयतेअन्यथायुगपदभिधानारेवकारकयोगारक्षादिशब्दे

व्यरर्थनीरतोभिधानारेवकारकतयाप्रतीयमनस्पेकत्वस्यक्रिया
र्थत्वंभोत्तमेवेति।न्यायरत्नमालायांचागानिर्णयेउक्तंतथात्रानेकार्थो
भिधानअनन्वितोनामेकाभिधानमेकेनशब्देनयुगपद्वदतिवि
भक्तेवलिंगसंख्याकारकणातत्रतेषामन्वितोनामेयाभिधानंअन
न्विताभानामनेकेषामर्थानामेकेनशब्देनयुगपदभिधानस्पेकशेषमंत
रेणासंभवात्अक्षशब्देनचविदेवनादीनां।अन्यथागामानयेते

तिवद्यो कं। विद्यतिभक्षमानयेतिनियुक्तो विदलनादिनामप्रकृतमभा
नयेन्नसंहितसंदिग्धेचकिंपरोयंप्रयुक्त इति। तस्मान्नित्याभिधानं
तत्रापिप्रतीतिबलेनकारकप्रधानंलिंगस्येगुणतःसुपितिङोपिभाव्य
वनाधानंकर्तृसंख्यादिगुणभूतं। देवैतावद्धितेद्रव्यंप्रधानंदक्षताग
णभूतेत्यादि। तथाचोक्तमभियुक्तैः। यदाकर्मण्योविभक्त्यर्थस्तदे
ककारक्योविशेषणत्वेनेति। तथाभावप्रधानमाख्यातमिति। अन्ये

ताभिधानंवारातेतुमत्वार्थीयांतेष्वनित्याभिधानमुक्तं। मत्वर्थीया
आपिविशिष्टमेवाभिदधाति नहितेषावाच्यांतरंनिरूप्यतेहिरण्मा
लिनत्वरूपंनिजइत्यत्रविशेषणभूताहिण्यमालतावत्प्रकृत्यैवोक्तत्व
द्विजोपिविशेष्याःस्वशब्देनलुप्तमभिदधात्यन्यादृशीस्थितात
त्रैवपरेप्यनित्याभिधानंनवेतिमतद्वयमुक्तं। तत्रहिकथंतर्हिभाष्य
कारेणप्रतिपदिकार्थेलिंगादिमात्रेतिपारिशेष्यार्थोविशेष

कइसाहेतिप्रत्ययमस्पाप्रिवाभिधायिसमुच्यतइतिरूमतेनशंकिस्
रेधासमाहितं।भवसक्षेवाकथंसर्वशब्दानामन्वितभिधायिसेस
तिविशेषणप्रत्ययस्यलक्ष्यतेतेनप्रधानुगुण्याछब्दांतरणास्व
पमात्राभिधायिसंमितिव्यवस्थाप्ययहानेनाप्यन्वितभिधायिसं
त्ययस्यनोच्यते।किंतर्हिप्रत्ययेनस्वार्थोभिधीयमानःप्रथमयागत
कृत्वार्थानुरक्तएवागम्यतइतितत्रान्वयाव्यातिरेकाभ्यांप्रकृतेः

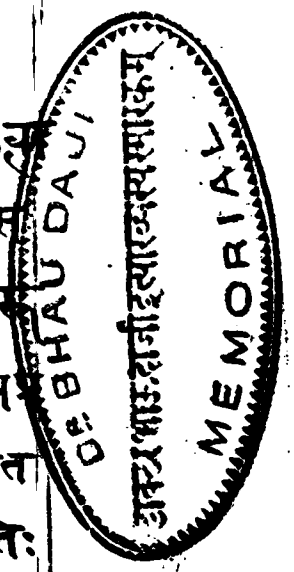

प्रत्ययस्यचस्वस्वर्थेनुरागंशेषमाकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारस्मेवप
दांतरसमभिव्याहारस्मेवपरार्थानुरागेनिमित्तंविविच्यते।अतोनुरा
गांशस्यसमभिव्याहारस्मेवपरार्थानुरागेनिमित्तेवप्रतितिसिद्धेर्नप्रत्य
यस्यतत्रशक्तिःसतुस्वार्थमात्रमेवाभिधत्तेतदुक्तंशास्त्रे।प्रकृतिप्रत्य
योश्चतःप्रत्ययार्थसहेतियत्।भेदेनैवाभिधानेपिप्राधान्येनेतरस्य
तेनान्वयवशाच्छक्तिभ्रांशशक्तिःकाचिदाश्रया।विद्यतेयतएकस्मा

बाल०
६३

द्वितीयार्थगतिर्भवेत्। निसंविशिष्टेऽर्थेप्रत्ययोवर्त्तते। तत्पूर्वनि
रूपितप्रकृत्यर्थविशेषणादिति। अत्रद्वितीयपक्षएवपारमार्थि
कइत्येवंपरतयाशब्दांतराधिकरणसिद्धांतभार्तिकंभट्टसोमेश्वरेण
व्याख्यातंयस्मात्सुप्रकृतिप्रत्ययोःस्वार्थाभिधानेस्मृतेराचारार्थ
निसंविवक्षितक्रमेणपूर्वंप्रयुक्तंप्रकृत्यर्थव्याप्ततत्पुप्रकृतिपतृपुप्र
त्ययाःसंनिपातंतत्कृतानुबंधमेवस्वार्थंवदंतितस्माच्चकराचित

या स्तात्पर्यंशुद्धोलभ्यतेयथातंप्रातिपदिकादुच्चरंतीद्वितीयाविभक्तिः
प्रातिपदिकार्थविशेषकइत्याहेतीति। सोयंसुपतिङंतपदयोरु
क्तःप्रकारःपाचकादिकृदंतेप्युक्तःपाकंतुपथिरवाहकर्त्तारंप्रत्ययो
प्यकःपाकयुक्तःपुनःकर्त्रपेक्षोनाभिधीयतइति। अयमेवप्रका
रोरथेषातद्धितेत्वर्थीयादावपिचभवति। अतःपरःकृतेर्बलीयस्त्वा
विषिकृत्याहिभावनाअवरुद्धानयागादिभाव्यमालंबितुंक्षमेत्या

दि। स्वर्गकामाधिकरणादौमिश्रारीनांपरेऽकृतिसम्यवहारोनानिताभि
धाननिबंधनःकिंतुविशिष्टाभिधानमात्रानिबंधनःनयविशेषणाभिधा
नंविनाकथंविशिष्टाभिधानंमितिवाच्यंविशिष्टग्रहणेनेष्टसमूहीतवि
शेषणंअभिधानेनाभिधानेतुनकेनाचिद्दाश्रितेइतिकर्त्राधिकरणधार्तिके
करीयातदुपपत्तेः। ननुयज्ञेतप्रभुनेत्यादिपरंविशिष्टाभिधानमात्रेऽ
श्रुतिरुक्तःसमाख्यायाअपिनास्त्यश्रुतिसाभावेतिरेयुक्तमभ्युच्य

पगमेनतदाधिकरणेनास्याःश्रुतिमात्रंखंपायेनुपपत्तिरेवाहेतिह
रिकारिकेपन्यासेनान्यथाभिधानाश्रुतिभावेतिरेयुक्तमसम
भ्युच्चयेयुक्तिरेवेषातत्रोक्तायाश्रितःपरंतत्रयुक्तिरूक्तअथापिसमा
ख्यासंबंधमभिदधातथापिनसातत्रप्रमाणमित्यत्रश्रुतिसाभावेरा
सहेर्नुर्मुख्यःकिंचपारार्थ्यसूत्रेभिहितंनश्रुत्यादयःपरार्थ्यमभिदधा
तीतिब्रूमः किंतर्हिविधेसहिताःपारार्थ्यंबोधयंतीत्यादिःतेनाविभक्ता

चारपिनसमाम्नायाः श्रुतिरित्यमितिसमंजसंसर्वं। एवंप्रसयश्रुतिः
परश्रुतिःश्चानिरूपिता।अथकारकविभक्तिःस्वाश्रुतिर्निरूप्यते।ननु
पूर्तिङ्प्रसयोःकारकविभक्तेश्चकोभेदोयेनसापृथङ्निरूप्यते।उच्य
तेसुबादिश्रुतिःस्वोक्तानामर्थानामन्योन्यंविनियोगेकारकविभ
क्तेस्तुप्रातिपादिकार्थक्रिययोरस्यार्थयोरपिर्विनियोगीतिभेदः।तत्र
कारकविभक्तिरनेकधा।तत्रकर्मणिद्वितीयायनुशिष्टाद्वीहिनवहंतं

स्यादिःकर्मणिद्वितीया।तृतीयाचहोश्छंदसीयनुशिष्टाग्रामाया
यातीयादिःकर्मणिचतुर्थ।तृतीया।गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थी
चेष्टायामनध्वनीयनुशिष्टामामायातीयादिःकर्मणिचतुर्थीक
र्तृकरणयोस्तृतीयेयुरितासेनेनयजेतेषाम्हणेननिकारणःपदं
गोवेरोधेयोज्ञेयश्चेयादिःकरणेकर्तरियतृतीया।संज्ञोन्यतरस्यां
कर्मणियुरितापित्रापितरंवासंजानीतेइत्यादिःकर्मणितृतीया

। चतुर्थीसंप्रदानइयुक्तेभ्यारुणायदंप्रयच्छतीत्यादिःसंप्रदा
नेचतुर्थी।क्रियार्थेपिपरस्पचकर्मणिस्थानिनइयुक्तफलेभ्योया
तीत्यादिकर्मणिचतुर्थी।मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाःप्राणिष्टियुक्तं
तथेनसेच।अपादानेपंचमीतिविहिताग्नेस्तृणान्यपचिनोतीत्यादि
रपादानेपचमी।करणेचस्तोकार्थकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्ये
तिविहितास्तोकेनस्तोकाद्मुक्तइत्यादिकरणेपचमी।रिक्त

र्थस्येतिचोक्तात्रातस्परीप्सतीत्यादिर्विभाषोसर्गइतिचोक्तात्।
तस्मात्प्रतिरिप्सतीत्यादिःप्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासंप्रदानेइतिचविहि
ताअग्नयेछागस्यहविषोवपायामेदसःप्रेष्यानुब्रूहीतीतिप्रेष्या
दिःयजेश्चकरणेइतिविहिताऽऽज्यस्ययजतइत्यादिःकरणेषष्ठी।
चतुष्प्रत्ययेबहुलंछन्दसीतिचोक्तपुरुषमृगभ्रंशइमसेगोधाकाल
कादार्याघाटरूपेचनस्यतीनामित्यादि।संप्रदानेषष्ठीकृत्योर्थप्रयोगे

कालेधिकरणेइतियोदितापंचकृसोदिरुहोभुंकइत्यादिरधिकरणे
षष्ठी।कर्तृकर्मणोःकृतीतियोदिताकृष्णस्यकृतिःजगतःकर्तृत्वा
दिःकर्तरिकर्मणिचषष्ठीशुभयमाशोकर्मणितियोदितावित्रमृगोपेन
गवांदोहइत्यादिःकर्मणिषष्ठीससम्पाधिकरणेचेत्युपरिष्टात्मेरुर्मे पूर्व
माभ्यांयजेतेसादिरधिकरणेसप्तमी।इतिकारकविभक्तिरूपाणि
निरूपितानितदर्थेचतुर्थीयथासर्वेभ्योऽपोतिष्ठोमःसर्वेभ्योहि

सा

पूर्णमासादिसादिःशेषषष्ठीद्विधागुणेसाधान्येचातत्रायायथा
ऽपस्पेचनायुपांशुपौर्णमास्यांपजानिसादिःप्रधानेषष्ठी।यथातिस्र
एवसाकंस्योपासरोहरशाद्दीनस्पेसादिःभद्रसोमेचरमतेतन्वाअपिवि
नियोत्पःऋतयःइतिकरणःडुषेसेतिशारवांछिनतीसादिः।तथाच
तुसबंधाधिहितोणमुलजाभिक्रमंजुहोतीसादिः।तादृशएवक्रत्वर्थो
पित्रापिहयोगतिःपूर्वस्योत्तरांगत्वमुत्तरस्यापूर्वांगत्वं।तथायोदाहर

णंयथामूलतःशारवांपरिवास्योपवेषंकारीतिउपवेशापाख्यमूलं
गंपरिवासनंद्वितीयोदाहरणंयथामूलवाजेनपेयेनेष्टवृहस्पतिस
वेनयजेतेति।एवंतदादेशोल्पवपि।तस्यायारमाधार्येणाग्निकृत्सुचू
एवंद्विपर्तुर्भ्रुःसुजतिसुम्रसयोपिद्रासिवाद्वेषतेतिविर्वेदिंमोक्ष
तीया।एवत्रदआम्नावेहमवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासा
वारभ्यमानइतिक्रियामामुपरेवुशिष्टेनत्रयमुयेवारंमागशारिष्टेवं

तुमरंवुत्तीकियांयाक्रियार्थोयांभावयत्नाश्रजणूकर्मणिचतिविहिता
स्तुमुनाख्यएवंसंख्यास्यायाःक्रियाऽपावृत्तिगणेकृत्सुजितिविहितः
पार्थसारथिमतेतुइतिकरणादिसप्तस्वपीयोनिनियोगोनश्रोतः।
तत्रेतिकारणस्यातायालथाख्यानमप्रीतिचेदित्याधिकरणेसिद्धांते श्रुति
यांनिरस्तंशारद्वारिपिकायांस्थापयतेतुवाक्पीयमंगलमुक्तंचतुर्थ
तंत्ररत्नेतआफलंसफलवाजपेयसमाप्तिंयाद्दतंवाक्य।ह्याजपेयां

गमितितथाचतुर्थएवंउपवेशाधिकरणउक्तं।नचपरिवास्पेतिक्त्वा
प्रसयादुपवेशनेषकरणार्थंपरिवासनंवाक्यसंयोगाद्वृत्तीयस्याद्वितीया
यैवादि। यतुधातुसंबंधविहितश्चकाराप्रसयोवाजपेयवृहस्प
तिसवयोरथसंबंधमाचष्टइतितत्परमयंक्रियान्वयस्यवाक्यार्थत्वो
पपत्तौवाक्यत्वायोगात्। धातुसंबंधेप्रसयाइतितुसाधुत्वान्वाख्यान
मत्राथंक्रियांतरसमभिव्याहारएवशुलादेःसाधुतायथाक्रियायो

गएवमारेरूपसर्गस्येति।अभिक्रमाधिकरणवार्तिकेपिअभिक्रम
णंनकृताक्रियामंत्रांगमेवचतिभाष्यकृन्मतेसंशयमुक्तासंयुक्तश्च
यणानमाक्षिप्यतद्धेतुवस्तुकर्मणोमूर्तत्वाद्वाक्येनेचसंबंधोपादानादि
तिवाक्यीयमगत्यंमुक्तेनश्रोतंतत्रसासिद्धांतेपिसर्वथानाचरन्नभिक्रम
मित्येतत्परंनक्रियांतरमंतरेणनिराकं।स्त्रीभवतीत्येवोक्तंनाक्रिया
संबंधं।अथोक्तमितितथायावज्जीवाधिकरणवार्तिकेयावज्जीवप

ख्यातश्रुतिवृत्तसंभवःमतश्चभक्षतस्त्वत्वलक्षणावृत्ताभ्यांदि प्रत्य
तियावद्व्ययजीघधानुश्रुतिभ्यामेवानिमित्तत्वसिद्धौनउपपादितःन
तुणमुल्श्रुत्येति।सेख्यायाःक्रियाभ्यावृत्तिगणेनेकृत्वसुच्।द्वित्रि
चतुर्भ्यःसुच्।तुमुण्वुल्कौ।क्रियायांक्रियार्थायामित्येतेऽपिशब्दस्मृतयो
धातुसंबंधेभव्याइतिवैरव्याख्येयाःवेदिरासिवर्हिषेत्तिवेदिरो
क्षतीतिमंत्रावृत्यानावृत्तिचिंतार्थेकाद्याधिकरणेपिक्रियावृत्योहि

सुच्विधिर्नयतस्तोइतिग्रंथोवाक्यीयक्रियान्वयायोगएव।यतुनवमे
अग्नावेष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभ्यमाणइत्या
रंभणीयविधौलट्श्रुत्योपिक्रियैवतादर्थ्यस्याभिधायकइतिसि
द्धांतेमिश्रौसधारुकंतत्समर्थनेच।अतएवाग्नावेष्णवमेकादश
कपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणइतिलट्श्रुत्यावेपचमेमिश्रैर्वा
क्यीयोपिनियोगउक्तःनिरपेक्षेवाक्येनार्थाक्षेपोविधीय

यतइति।तंत्ररत्नेपिपरेण।वेस्त्रादिग्राधिकरणेपचमेयुक्तः आग्नीवे
ष्ण्वीवाक्येनदीक्षिष्यमाणपरसमभिव्याहारेणदीक्षार्थइति।सोमे
नयक्ष्यमाणे।ग्निमादधातेयत्रापिवाक्यीयमेवाधानोत्तरकालस्य
सोमांगत्वंलक्ष्यतेश्रुतिलादेचयरप्यंत्रतंत्ररत्नमक्ष्यमाणइतिचक्रियार्थो
यांक्रियायामुपपदेलक्षप्रत्ययःसोमेनयष्टुमित्यर्थइतितत्रापिक्रियां
तरयोगएवलक्षटःसाधुत्वोक्तिद्वारावाक्यीयविनियोगोपपादनार्थं

मेवइतिसंक्षेपःएवंतुमुन्ण्वुलोक्रियायांक्रियार्थेयामितिविहि
तयोस्तुमुन्ण्वुलोःयत्रप्रयोगःयष्टुंयातियाजकोयातीत्यादिःएवं
तत्रापिमसूत्रेणभावचनाश्रयेणक्रियार्थायांक्रियायामुपपद
एवविहितानांधात्वादीनांयत्रप्रयोगःयगायायातिभृतयेयातीत्या
दिःएवंतदुत्तरंसूत्रेणअण्कर्मणिचैसेनेनक्रियार्थायांक्रियायामुप
पदएवविहितस्याण्प्रत्ययस्ययत्रप्रयोगःगोदायीव्रजतीत्यादिस्त

त्रसर्वत्रवाप्यय एवन्वयोनश्रौइतिश्रुतिनिरूपणं॥ ॥लिलिंगादर्भे
रास्तृणार्थभेदनिरूपितः॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवार्षि
धुरीणमीमांसाहेतुलक्षाभ्यंधुरंधरश्रीभट्टनारायणगाम्नभट्टश्रीक
रकृतेमीमांसाचार्यप्रकाशेसकलविधिभेदनिरूपणं॥ ॥अथार्थवाद
भेदानिरूप्यंते॥ तत्रार्थवादस्त्रिविधःगुणवादःअनुवादःभूतार्थवाद
श्चातद्गुणविरोधेगुणवादस्यानुवादोवधारिते।भूतार्थवादस्तद्वा

नार्थवादास्त्रेधामतइति।विरोधःप्रमाणांतरेणा।अवधारितेत्रेप्र
माणांतरेणनिश्चितोतयोर्विरोधावधारितस्तयोर्हानाभावेतत्रविरो
धेगुणवादःस्यादिस्योदाहरणयथा॥धूमएवाग्नेरिवादृश्योना
ग्निरित्यादि॥धूममात्रदर्शनस्याग्निरहदर्शनेस्त्यग्न्यभावोपिदर्शनेनवि
रुद्धत्वाद्राङ्मूयस्त्वेनदर्शनविशेषेसामान्यवाविनोदृश्योरोपचारि
कस्तत्रअनुवादोवधारितइत्यस्योदाहरणंतुनासेंद्राश्चमेरत्नंअ

म्निर्हिंस्यभेषजमितितस्त्वाध्यायानध्ययनवेधुर्यादेचिसादी।अ
त्रवैदिकानांमंत्रसमाप्तिर्द्वितस्याएवचंद्वितीयकमंत्राधिकरणेमंत्रय
वस्थाप्रयोजकत्वोक्तेःतस्माद्वायुर्वैक्षपिष्टरेवेत्यादेवअनुवादोव
वधारितइत्यर्थोदाहरणं॥भूतार्थवादस्तद्वानाविधत्तेपनिषादयु
दाहारंति।देवतावियहभोजनतृप्तिप्रसादफलदातृत्वप्रतिपादकन
र्थवादान्प्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत्॥आहुतिभिरिवहुतादो

दोवाल्मीणातितृप्तएवेनमिंद्रःप्रजयापशुभिस्तर्पयतीत्यादीनूतर
युक्तंन्नवेमेविग्रहादिपंचकनिरासात्।तेरतन्मनमार्थप्रपंचेवक्ष्या
मः।तस्मादत्रनिरोधाभावेपिगुणेवाराङ्गीकाराद्भूतार्थवादस्तद्वा
धित्रयब्बदुरवेनसंभिब्बंनचग्रस्तमनंतरंआहित्वापोपवीतंयत्त
सुरंस्वःपरास्यमित्यवोदाहर्यो।इदंचनलक्षणंविशेषणचतुष्टया
व्यावर्त्याभावात्किंतुस्वरूपकथनमात्रंविशेषचतुष्टयेनापिहिंसा

सारिकसुखैलक्षण्यमस्मद्भवनासुखतावांतरजातिःस्वर्गत्वमुपल
क्ष्यतेतद्दुःखमिश्रामिदंसुनतथाएवासांसारिकंराऽपाद्दिसुखं
घर्मद्यावधिप्रमाणोभाऽन्नुकूलापहारादिशोकाग्रखंडइंत्यर्थधारा
दिप्रमाणतोवर्षादिपर्यंतमितस्तुनतथाएवामिदमभिलाषमात्रेणोप
नीतमुपास्थितंनस्वकृतंदनवनितादिविषयापेक्षमितिअतएवा
स्तुविषयापक्षमेवयदेदंप्रयत्नानेपक्षाभिलाषमात्रोपनीतविष

यमिति।अतएवावृत्त्यधिकरणेअस्यर्थःसर्वशिष्टानामितिप्रसाध्य
लक्षणंअपूर्वदेवतास्वर्गैःसममाहुर्गणादिस्थितिर्यैयाकरण
मतनिरासयसेरतदुक्तंधर्मदृष्टतदेशाम्नोक्तमर्थकार्यसामर्थ्यामि
द्यादिभिर्मिथुसुखंसंतितिपदाभ्यामाद्यतृतीयाविशेषणाद्यौवेव
स्वर्गज्ञत्वजात्युपलक्षणार्थमुक्तौ।तद्व्याख्यानेनदृसोमेश्वरेणतु
तद्दातिकेकेवलमेवसुखमित्युक्तेदुःखाभिन्नमेवस्वर्गत्वंसामान्ये

पलक्षणत्वेनोक्तंसंततिस्तुचिरकालंतास्यंदुःखमिश्रत्वेनैवास्तिष्यत
इतिचरंताआलौकिकसुखविशेषप्रतिपत्त्यर्थंतदुपात्तमित्युक्तंमिति।भू
तार्थवादस्तुतावित्यत्रोपनिषदोप्युदाहरणंज्ञाताअपिहिविध्युपयो
गिस्वर्गिरूपणार्थंर्थिवादवद्भूयणादिविध्युपयोग्यात्मकस्वरूपनिरूपणा
र्थत्वेनवाभ्यासोषाएव।अतएवज्ञानार्थपरेविद्वांसस्तमर्थवादस्तुत्यर्थेषुमांत्रव्याशषेत्राह्मणशस्त्रइत्येतत्सूत्रंदृष्यव्याख्यानेभाष्यप्र

DR. BHAU DAJI
WE MORIAL

दर्शयतदपित्रायिकइत्युक्तं।तत्संज्ञानमनंतंब्रह्मयादरूपलक्षणार्थ
मित्युक्तंभट्टसोमेश्वरेण।एवंचएवंविद्वान्पौर्णमासीयजतेयएवंवि
द्वानमावास्यांयजतइतिविद्वद्भ्यंदर्शपूर्णमासाभ्यामितिहि
त्वनोपयर्थसमुदायद्वयसिध्यर्थंचैश्वरेणयजेतेतिचमात्रेणप्रणैव
चैश्वरेवेत्यनेतिरेशविधिस्तैकघ्यनोपयर्थसमुदायद्वयसिध्यर्थं
भूतार्थवादोदाहरणमेव।अतएवत्रिविभागएवेदमुक्तंनिध

वाऽमंत्राणामुपयोगोधुनोच्यतइत्यारोभ्यार्थवादस्तंत्रानाविसत्रोरा
हरणांतरंयथाप्यधास्तासमिधंधारयन्तर्हृदेपरिहरेयेभ्योधारयतीस
त्रउपधारणस्यापिहिशाष्ट्यागेनविधियुक्तंपुरप्यर्थवादोष्टत्रिंशाद्विधः
आशीःसोकामयतमजाःसृजेयेतिप्रलापःनचैतद्ब्रह्मोद्यंब्राह्मणाःस्म
वयमध्वर्हणावेतिपरिरेवेनंयेमामधुक्षंतेतमाप्तमुंचंतेतिंतथा
यावज्जीवाधिकरणधातिकेआहिताग्निर्वाएषमन्नाग्निहृत्रंजुहोति

नरश्चपूर्णमासौयजतेयाआहुतिभाजोदेवतास्ताअनुध्यायिनीकरो
नितिं तीतिपरिरेवनस्वरूपोर्थवादइत्युक्तं।प्रेषःअमुतःसोममाहरेति।अन्वे
षणंइहवासइहसइति।प्रश्नःवेदकर्णवतींसूर्मिमितिप्रतिवचनंविप्र
तिं।अनुषंगःयद्वस्तेनकंदूयेतपावनंभावुकाःप्रजाःस्युर्यस्मेयेत
नगंभावुकाःकण्डविषाणयाकंदूयतइतिद्वहनगंभावुकाइत्यत्र
प्रजाःस्युरित्यनुषंगइतिकरणंबहुलोर्थवादःउस्रजाग्नोस्रजामितिमी

मांसंनेऽश्नवारिनस्तद्वाहुरुत्तरऽमेनेतिअमवास्यायांचपौर्णमास्यो
चोसृऽयामियाहुरेतेहियज्ञंवहतइतितेज्ञानोसृऽमेमेयेतिदर्शयेऽ
चातारंयज्ञंमेऽतिइतीतिइडाहोपनिषद्होर्थवादःरेथस्पत्नासवितुः
प्रसवइति।स्पत्नमादत्तेप्रसूत्यैइतिविधेर्वाक्यशेषःआश्विनोहिर्वाहुभ्या
मिषाइआश्विनोहिदेवानामध्वर्यूआस्तांपूष्णेहस्ताभ्यामिसाहय
सेइति।आरण्यायिरूपोर्थवादःपुरुषंवैदेवाःपशुमालभंतंतस्मारा

लंध्वान्मेधेउदक्रामत्सोऽंप्राविशतस्माद्ध्योमेध्योभवदथैनमुक्षं
तंमथमयार्जतसकिंपुरुषोभवत्येष्वमालभंतेसोऽब्रादा दुदक्रा
मत्सागांप्राविशद्यादिहितुवन्विगरीर्थवादःश्रूर्पेणजुहावीत्यस्य
विधेर्वाक्यशेषःवनेद्यब्नाक्रियाइति।निर्वचनरूपोर्थवादःतदेनम
श्विनोतदृघोराधिषामितिनिपदार्थवादः।नब्रह्मसामानिगायतीति
निषेधस्यार्थवादउपधातायैतस्माऽनपइति।प्रशंसार्थमविशे

वादोवायुवैक्षेपिष्ठादेवतेति। यद्यपि निरर्थवाक्यतिरिक्तेषुसर्वेष्वप्यर्थ
वादेषुप्रशंसार्थत्वमविशिष्टंतथाप्यिहवायुप्रशंसाद्वाराविधेयवाय
व्यपशुयागप्रशंसाइतरथतुनतेथतिभेदसंज्ञार्थवादःहातव्यंगार्हप
पत्येनहोमितिविधिकल्पकेर्थवादःयजमानसंमितौदुंचरीभक्षीति
परकृतिरर्थवादःइतिहस्माहवदकुर्वाहिमपिनेवमद्यंपचतीव
स्मारण्यमेवाश्रीयादित्यस्यविधेर्विकल्पशेषःपुराकल्पेर्थवादःउल

केहस्मापूर्वेसमाजग्मुस्तान्सुरारक्षांसिनिर्जघ्नुरितितस्माद्रूपतेर
वाग्निषुनिर्मथ्यानिवपरेन्नितिविधेर्थवादस्यशेषःअनयोश्चमेदोभाति
ककृंतेचमुकःएकपुरुषकर्तृकमुपाख्यानंपरकृतिःबहुकर्तृकं
पुराकल्पइति।बहुकर्तृकपरंद्विकर्तृकस्यापिसग्रहार्थंअनेककर्तृक
मितिव्याख्यातंभट्टसोमेश्वरेणार्थवादाधिकरणे।द्विकर्तृकोदाहरणं
तुताबुक्षाग्नीषोमाचाजस्यैवन्नावुपांशुपोणमास्यायजाइतिय

व्यवधारणकल्पनार्थवाद:चेतसशास्त्रयावाक्यानिश्चग्निंविकर्षती
त्यस्यविधेर्वाक्यशेषआपोवैशांताःशांताग्निरेवास्यशुचंशमयतीत्य
वाक्यशेषेणचाक्रियतेइतियावातोश्वात्मतिगृह्णीयादितिनोव्यवधा
रणकल्पनाविधेरुपसंहारगतयोसक्रमगतस्तेरविषयत्वंविषयार्थि
वादशेनचेदानविषयतैवकल्पतेएवमुपक्रमस्थचेतसावाक्यावि
षयविधिवशेनोपसंहारस्थार्थवादगतंशुक्रशामकत्वंनापिकिंतुचेतसाव

कविषयमितिकल्पतेइति।तरेवंविंशतिमर्थवादभेदानभावार्थपरेत
ओदकेषुमंत्रास्यात्शेषेब्राह्मणशब्दइतेत्सुत्रद्वयव्याख्यानावसरेभा ष्य
एषमद्रूपएतद्रूपिताग्निसुक्तंतत्संज्ञानंमनंतंश्लेसादेस्तत्प्रा
प्तणार्थमितिभट्टसोमेश्वरेणव्याख्यातं।अतोन्येसभवंतोयेकाचित्के
चिन्निरूपिताःआद्यवार्तिककारोयत्सामेदानामिरभेहोवधाद्विपू
र्वंहुतवाग्विगरीर्थवादउक्तःकश्चित्तुहेतुविरर्थवादःआतिथ्यायामि

डांवातिष्ठासंतिष्ठतइतिवचनात्नूयाजाभावेऽप्यष्टावुपभृतिगृह्यं
वातिप्रतोविहितस्योपभृत्यंशेगृहीतस्यचोदकप्राप्तस्यानिवृत्यर्थंच
तुर्गृहीतान्याऽऽज्यानिभवंतिनह्यत्रानुयाजान्यक्षन्नवतीतिचतुर्गृहो
तेविधीयमानेनुयाजाभावस्यहेतुत्वाभिधानाघत्रयत्रानुयाजाभाव
स्तत्रतत्राष्टगृह्यंताभवइतिज्ञायतेप्रकृतौचाष्टयहणस्यचतुर्ग्रह
यलक्षणार्थत्वेपीतनात्रयाजार्थंजुह्वांसमानयनेनियमेयमगतौर्ध

मेनसमानेतथ्यमितिज्ञापनोऽइदंचहेत्वाधेकरणवातिकेदृष्टांतोदाहरणो
क्तेनथपरमार्थहितवइतिप्रयुदाहरणंचतुर्थेवक्ष्यमाणंस्पष्टंभट्टसोमे
श्वरेणव्याख्यातंतथापूर्वंचायुर्वैक्षेपेष्टरेवतेतिविधेयमशंसार्थःयथा
प्रजापतिरात्मनोवपामुदक्खिदत्तामग्नौप्रागृह्णात्ततोजस्तुपराःसंभव
तेनायजतततोवैसप्रजाःपशूनसृजतयःप्रजाकामपशुकामःस्यात्स
एवंयाजापयेमजंवूपरमालभेतेतीतथाविधेयतोहिशब्दव्यतिरिक्त

DR BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीदृश्यावयस्मारकम्
MEMORIAL

प्रशंसाद्वारापि विधेयप्रशंसार्थः कश्चिदर्थवादः यथादशमेऽग्निर्घार्यो
ग्नेयंवक्त्रमग्निर्घार्य एवइतियदग्निर्धारयतेतद्दृष्ट्यास्येपश्वान्निरध्याय
ग्नाग्निर्धारयेन्नातद्दृष्ट्यास्येपश्वान्निरध्यातत्रसूक्ष्मेऽग्निर्घार्य एवन्यू
नाग्नेर्यृतंहविरस्तीसुदादृतंतत्रार्थवादाधिकरणेवार्तिककारेणाग्नि
र्धारयेन्नातद्दृष्ट्यास्येपश्वान्निरध्यादितिस्तुतमप्यनाग्निर्धारणंनाश्र
यिष्यतेइतितथाविधेयव्यतिरिक्तंनिराद्वारापिविधेयंप्रशंसार्थःक

श्चिदर्थवादःसोपिद्विविधः।विध्यंतराविहितस्यप्रकृतिविधेयव्यतिरिक्तस्य
निंदाद्वाराविध्यंतरविहितस्यप्रकृताविधेयव्यतिरिक्तस्यावानिंदाद्वारेति।
तत्रायोयथानवनेयदृचास्तुचतेवदसुराअन्वयंवा नूयसामास्तुक्तेव
दासुराव्यौन्यथायन्यएवंविद्वान्त्सामास्तुवीतेसुदादृतंतत्रार्थवादाधि
करणेवार्तिककृतोक्तंतंत्रांतरेसामधिधानांक्तप्रशंसार्थमृचांनिंदे
तिगम्यतइति।४।द्वितीयोयथाभ्रातृव्यवतस्तिपुरोदृयाद्क

तिये ग्निहोत्रंरिचाकीर्त्यमरिचाकीर्त्ययंतःसूर्येऽपो तिर्नतदाऽपोति
रापांतस्मादुरितेहोतव्यमितिएवंयथातिथयेप्रदुतायान्नमाहरेयु
स्तादृक्तस्मादपउदितेजुहुतितस्मादनुदितेहुतव्यमिति।अत्रपूर्वो
तरविधिविहितानुदितहोमनिंदाद्वाराऽनुदितहोमस्तुतिः।उत्तरत्र पू
र्वविधिविहितोदितहोमानिंदाद्वारानुदितहोमस्तुतिरिति।तदिदंन्या
यंतराधिकरणेऽवहरणहयभुदाहृतंभाष्ये५।तथाहेतुविधिवत्क

ष्मिफलविधिरर्थवादःयथाप्राणाग्निष्टंतिहवायएतारात्रीरूपयतीति
॥६॥तथाकश्चिन्निषेधफलार्थवादःयथातस्माद्ब्राह्मणाय।यदिनापगुरेत्
तिनिषेधेयोब्राह्मणायपगुरेत्तंदिलयतिवर्षशतयतानासूंफलधाक्येइ
पात्।तथाकश्चिद्धेतुविधिसरूपकविधिसरूपोर्थवादःयथायस्य
पर्णमयीजुहूर्भवतिनासपापंश्लोकंश्रृणातीति।एषुत्रिष्वाद्योयोचतु
र्थेनिरूपितो।मध्यमस्तुतृतीयोशंयोसर्वपरीदनादितिशेषंधिकरणेनि

निरूपितः॥७॥ तथा काश्चिद्देवतार्थवादः यथा वाजसनेयिभिः फेनेन्नादं वा पूतमानोजनयेत्सम्मिमीत इति पूर्णाहुतेर्वाक्यशेषात्फेनि देवताप्रापकमाहातथा काश्चिद्देवताविधिसरूपोर्थवादः यथाविष्णु रुपांशुयष्ट्योज्जामित्वायप्रजापतिरुपांशुयष्ट्योमित्वायअग्नीषोमावु पांशुयष्ट्याज्जामित्वायेतिश्रा स्नांभेदेनोपांशुयाजकर्मेज्जाम्नतेवैष्णव याजापसाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्ययुगलैःमातावि ष्णोर्घारेवताउपांशु

याजस्तुत्यर्थं कीर्यमाणयुक्तमुपांशुयाजाधिकरणे। तथा काश्चिद्व्यति रिक्तार्थवादः यथावासुपरिक्रामाहुति विधोएतद्देसर्वदेवत्यांवाविष्णु क्षोममितिक्षोमशब्दस्पयौगिकस्या पार्थ विधिको कृष्या विधिः इ चसंविदग्धेषुवाक्यशेषादित्याधिकरणंतेभाष्यकारेणउदाहृतो। तथा काश्चिद्वाक्यविधितद्विषोर्थवादो यथामाहावृतेप्रेरवमास्यहोतारंस स्रू तीतिविधोयद्वैप्रजामाज्ञाविशंतिप्रेरवोस्तुस्तुर्योहंतीतिप्रेरवंशंसस्य

योगिकद्रव्यविधिसरूपोयमर्थवादस्तैरेतदपिबाधकरणाग्रहणे
प्रयुक्तानिप्रतीयेरन्निसस्यसदाचारप्रामाण्यप्रतिपादनपरेवर्णकांत
रेवार्तिककृतोदाहृतंएतानिवेदशायज्ञायुधानीतिचाचुर्थहिएत
द्वष्टस्यसर्वनामोद्रव्यवचनत्वाद्यागेस्म्पादिद्रव्यविधिमाशंकितं
निरस्यार्थवादमात्रमियुक्तंतथाकाश्रिज्जातिविधिरर्थवादःयथा
ग्नेयेयदष्टाकपालइतिविधितःसंस्कृतंमक्षाइत्यस्मिन्नर्थेतद्धितो

एतेभक्षद्रव्येप्राप्तेमंडकादिप्रसक्तौतेपुराडाशंकूर्मभूतामसंपत
मपश्यन्नितिवाक्यशेषःपुरोडाशत्वजातिमात्रप्रापकः।इदमपिसं
निधेषुवाक्यशेषादितिन्यायदेवासिद्धंतथाकाश्रिज्जातिविधिसरूपोर्थ
वादःयथातावच्चतामग्नीषोमावाउपस्पेवनाचुपांशुपौर्णमास्यांपञ्च
कपालंनिर्वपतीएतद्धिअमावास्यापौर्णमासीकालविधिपरत्वान्नाउपांशुजातिविधिः
किंनुसर्वस्मेवाएतद्यज्ञायक्रतवेयत्पञ्चकपालोमाउपांशुरितिप्राप्तार्थ

पशुयाजङ्गपरिक्षेदकाऽपसजातेरनुवादइत्युक्तं। दृशमेऽपोपां
ये। तथाकाश्चिद्रोणविधिरर्थवादःधासष्ठीरूपत्वा। तीतिवार्तिककृन्म
तेभाष्यकृद्वन्नोपधानंमन्त्रविधिर्मन्त्रानुवादस्यकिंतूपधानंमा
त्रनिवपिदोषोक्तेमंत्रमात्रेविधावपिदोषोक्तो। र्वैशिष्टविधौमुख्यानां
सृष्टिलिंगकानामेवमंत्राणांविधिप्रसक्तेर्यस्मसदृशेष्टकाऽदधाती
ति वाक्यशेषेण। सप्तदशसंख्याविधिः। तदेवसृष्ट्याधिकरणेभ

दृसोमेश्वरेणोक्तं। तथाकाश्चिदुषाविधिसरूपोर्थवादःयथावदृष्टाकपा
लोभवतिगायत्रैवेनंब्रह्मवर्चसेनपुनातीत्यष्टसंख्याविधिसरूपत्वा
त्तादिदमुक्तंवेश्वानराधिकरणे। तथाकाश्चित्क्रियाविधिरर्थवादःय
थामृताग्निहोत्रेअस्त। समिधंधारयन्ब्रुवेदितिविधेर्वाक्यशेषेऽ
परिहिरेवेभ्योधारयतीति। तत्तृतीयेऽपक्रदेवेभ्याइत्युक्तेःदेवाग्निहोत्रे
ऽपिदाग्निहोत्रेऽपरिधारणंस्यकथंचिदप्याचारात्नऽअप्रापेहिरि

ष्टपरिसंयोगेनेविधिःकल्पतइति। तथाकस्मिंश्चित्क्रियाविधिसरूपोऽर्थवा
दःयथायोविरग्धसनेश्रुतोयोश्रुतःसरोद्रोयःश्रुतःससस्यतरुत्सस्मा
दविदहताश्रपायितव्यःसरेवतसायेतिदर्शपूर्णमासप्रकरणाधी
तंवाक्स्मोदुंबराधिकरणेचसभवन्नपकर्षेनकल्प्येतेविध्यानर्थक्यं
हितंप्रतीतिसूत्रेभाष्यकृतोदाहरणेविधिपक्षेतुयत्रनेत्रंश्रुतरूपत्वविरुद्ध
तानीयेतत्तथासतिप्रकरणंवाध्येतेतिकिंपाविधिर्निरूपइतिक्रिया

DR BHAU DAJI MEMORIAL

विधिसरूपोयमर्थवादः। तथाकाम्येनिमित्तविधिरर्थवादःयथाअग्नेश्रु
यतेयोवैसवत्सरमुरुप्यमभृतवाग्निंचिनुतेयथासामिगर्भोविपद्यतेता
दृगेवैतदतिमार्ष्टुवैश्वनरंद्वादशकपालंपुरस्तान्निर्वपेदितिअत्र
चतुर्थेवैश्वानरश्चनियःस्याद्धियाधिकरणेसवत्सराभरणमर्थवाद
मात्रमितिनिरस्तेतिपूर्वपक्षेपिनाकर्तृसमानाधिकरणेयज्ञेनिमि
त्तानियतेतिपूर्वतांसंवत्सराभरणस्यप्रतिपादयतीतिनैमित्तिकत्वंनै

श्यानरयागइतिसिद्धं।तंतथाकृत्वेनिमित्तविधिसस्पोर्थवादः
यथाऽपोनिष्ठेमेऽक्तंयाचाऽध्वर्युश्चयजमानश्चैवनामंतरितस्
स्याआवृश्च्यतेयलाजापर्यंधिग्रहगृह्णातिशमयसेयेमामि
ति।तत्रचतुर्थेऽधिग्रहोनैमित्तिकःश्रुतिसंयोगादिसधिकरणेरव
तांतरयोनिमित्तंपूर्वपक्षेछष्टरितिपूर्वपक्षितेसिद्धं।तंअकर्तृस
मानाधिकरणस्यछष्टस्यनिमित्तत्वमतिपादकत्वाभावादर्थवाद

मात्रमंतरयश्चवणमितिनिर्णीतेपक्षइति।तथाकृत्वेविधि
र्थवादःयथाषष्ठेचतुर्होतृसंज्ञकैर्मंत्रैःपुरुषार्थतयाविहिताजपा
होमाश्चतुर्होतारंप्रयुंजीतचतुर्होत्राप्रजाकामोजुहुयादितिसत्रपूर्व
पक्षितंहोमाआहवनीयेहोमाकार्याएषावानाहिताग्नेरितिसर्थवाद
मात्रंजपस्तुसर्थइष्टिशेषेनजपोवेःयोषानाहिताग्नेःक्रियाजपा
सिकासेष्टिरिति।सिद्धांतस्तुयथनार्थत्वेपेष्टिशेषत्वलक्षणापरिहारा

षष्ठीश्रुत्यानाहिताग्न्यधिकारो होमासंकर्तृकइति।तथाकश्चित्कर्तृविधिसरूपः।यथाषष्टेइतिहस्म।हवद्युर्वाष्टिर्माषानेवमध्वंपंचतेतिवृष्टिगोत्रेरेवरत्नमाषपाकःकर्तव्योनान्योरितिपूर्वपक्षयित्वानिरस्यतदिदंभाष्येमाषपाकविधिकल्पनांकृत्वाचिंतितंतथाकश्चित्फलविधिकल्पनांकृत्वाऽर्थवादःयथालावश्रुतामग्नीषोमावाऽपस्येचनावुपांशुपौर्णमास्यांयजतीति।तदेतदृशमेऽपोपांसेऽक्तं।त

थाकश्चित्फलविधिसरूपोऽर्थवादः।यथाअपहतपाप्मानोवाऽकृतवा इतियद्वाकचनकृताचनोपनमेदर्थादर्थीतेयजेतेत्यस्यशतपथविधेःशेषस्तेनवसंतव्यंतिरिक्तंक्रतुविधिउपोतिष्ठोमयद्वाकचनोतिविधिलक्षणवत्तद्विधिसिद्धेः।इदंचपचमेस्वकालेस्याद्विप्रतिषेधादिष्याधिकरणेतंत्रत्वेयद्वाकचनेत्यादेःशतपथाधाम्नस्यज्ञे।तिष्टोमेकत्वंतरविशेषेकेत्वेशेषस्यफलविधिसरूपत्वार्थादुक्तंतथाकश्चिद्दर्शनि म

धिरर्थवादः यथा तांडकेसरस्यसाविनशेनेदीक्षंतेअध्वर्युःशम्पा
रास्पेतिसायात्रानिपततितद्वार्गपयःततःषट्त्रिंशतंप्रक्रमान्प्रक्रम
तितदाहावनीयःप्रतीपंतिपुर्वेणपक्षसायंतिदृषद्याअप्पोनप्री य
येचरुंनिरूप्यातियंतीतिविधायधाक्यशेषःचतुश्चत्वारिंशदाश्वी
न्पनिसरस्त्यावनशनाक्लृप्तःप्रास्त्रवणइतिसतावेतंदेशायानेविद् स्त
धाति।अतएवंतद्वद्योपसंस्तं।यदाक्लृप्तंप्रास्त्रवणमार्गंक्रंयथो ५

यमुनागदेशा।वि
राप

थानंक्लृप्तंप्रास्त्रवणमार्गम्माग्नेयेक।मापेष्टिंनिर्वपंतेवस्यामश्वांचपु
रुषांचधेनुंकेदत्वाकोरेपंचमतियमुनामवभृथमभ्यवयंतीति।यावति
केतुश्चतुस्त्रिंशदाश्विनानीतिभ्रयंतरंव्याकरणाधिकरणुक्तंदेशा
विधिसपोस्तूर्ध्वधारोयथाषट्त्रिंशत्प्रक्रमाप्राचीत्रिंशद्भ्रघनेनचतु
र्विंशतिःपुरस्तादितिसौमिकमहावेदिमानविधेर्वाक्यशेषःइयति
शस्यासहेस्यांकस्तुमिति।तदेतत्येचिकीर्षयाचसंयोगादिस्याधिकर

णेगट्ठसोमश्चरेणोक्तं।तथाकाम्यिनिषेधविध्यर्थवादोयथापेतरेयि
ब्राह्मणेहरिश्चंद्रोपाख्याने हिरण्यकशिपावासीनआचष्टइतिहो
तृकतृकस्यकस्यचिदर्थस्यपुत्रकामाहाप्याख्यापयेदग्निंतुपुरुषार्थ
स्यशोपापाख्यानविधेर्वाप्यशपनियोक्तारंनाविंदुर्विशासिता
रंनाविंदुरितिशाम्नित्रकर्मलाभोक्तामद्यमपरंशतंदस्ताहमेनंनियो
क्ष्यामीतिमद्यमपरंशतंदस्ताहमेनंविशासिष्यामीतिचलोभात्सचयु

कथाचशाम्नित्रेशेषावगतेर्निदानान्निषेधःकल्पते।यद्यपिचात्रनहि
स्यादितिसामान्यनिषेधश्रुतिर्जास्याधिकारिकःपराधिकारिकेणसामा
न्यानिकेनकर्तृमात्रतयाश्रुतिजःस्पृशतापबाधितःप्रवृत्तोस्ति।अ
तएवतृतीयेशाम्नित्राचश्रुतेरादिस्याधिकरणेवार्तिककृतोक्तंअ
तएवाविंडियंनिरस्तीतितथापिविशेषनिषेधोदोषविशेषार्थत्वेनार्थ
र्थानेवेतितथाकाम्यिनिषेधविधिसरूपोर्थवादोयथाअथोस्वप्ना

हुरनाहुतिर्वैजातिलश्मगवेधुकाश्चेति। दृश्यमेध्यानाहुतिरिति निंद्या
निषेधकल्पनांपूर्वपक्षयित्वानाहिनिंद्यानिंदितुप्रवर्त्ततेअपितुवि
धेयंस्तोतुमितिशास्त्रांतराधिकरणेप्रसंग। दृश्यंनन्यायेनयत्प्रसा
न्निहोत्रंजुहोतीतिपयोविधिशेषत्वान्न निषेधकल्पनेतिसिद्धांतितंसं
रिंग्यर्थेपारणानिर्णायकेऽर्थवादेयथासारस्वतोभवतइतिविधौएवं
रैवंसिषुनंयत्सरस्वतीसरस्वांश्चेति। अत्रसरस्वान्देवतायस्यासौ

सारस्वतःअपरोपितथाततःसारस्वतश्चसारस्वतौउतःसरस्वान्देवता
यस्येयेकस्मिन्द्वितेअपरस्मुसरस्वतीदेवतायस्येतितद्धितस्तयोरेकशे
षइतिसंरिंग्येस्त्रीपुंसदेवत्यएवायंनपुंसदेवत्यइतिनिर्णयोस्मार्थभा
दृष्टवति। तदेतत्पंचमेमुख्यक्रमेणचांगानामित्यधिकरणेशास्त्रदीपिका
यामुक्तं। तथाकांस्रिसंरिंग्यार्थंशंकिंग्याह कोर्थवादोयथायत्पमतीक्षि
रङ्गिरोदुश्चरांप्रोक्षतीतिविधेर्वाक्यशेषःयद्वाअन्याओषधयोम्ला

यंतेअर्थैतेमोदमानाएवोत्तिष्ठंतीति।तदुक्तंशास्त्रस्थावातन्निमित्तस्या
दृष्टाधिकरणे।तथाकाश्चिदुपमानार्थवादःयथायथावैश्येनोनिपद्यादेत
एमयंदृषंतंभ्रातृव्यंनिपद्यादेतेयामाभिचरतिश्येनेनेति।तदुक्तंतच्छेषे
देशंचेत्याधिकरणेनामधेयपादे।। ।।इतिश्रीमत्सदाचम्यप्रमाणपारा
वारपारीणधुरीमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्म- भट्ट
श्रीकृष्णकृतेमीमांसाबालप्रकाशेसकलकार्यवारभेदनिरूपणं।। ।।

अथमंत्रभेदानिरूप्यंते।मंत्रोपिवावस्त्रिविःऋग्युजुःसामेति।एषांल
क्षणानिक्रमेणसूत्रैरेवोक्तानि।तेषामृग्पात्रार्थवशेनपाद्यवस्थाप्ति
षुसामास्मा।शेषेयजुःशेषइति।निगदस्तुयजुर्भिरेवेत्युक्तंभाषार्थणा
देयजूंषिवानदूषणादिति।तेचाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयःपरसंबोधनरूपा
अतःपरंतत्रौदकेषुमंत्रास्येसत्रसूत्रेशेषेम्रक्षणशेषइत्यत्रचसूत्रेभा
ष्यएवप्रदर्शिताअष्टाविंशतिमंत्रभेदाउच्यंते।तत्रोत्तरेषांबहूनामर्थप्र

प्रयुक्तत्वात्सामत्वसंभवः त्रैस्वर्यचानुस्वर्ययोरपिवर्णधर्मोहिताद्रिरूप
त्वेनसामत्वसंभवः अनुषंगस्यापिअपूर्णेषुस्वल्वनुषंगइतिभाष्यार
र्थप्रयुक्तेषुसामत्वसंभवः अनुषंगस्यापिअपूर्णेषुतःसर्वेपिचस्यमाण
भेदात्रूपयजुर्मंत्रगतत्वेनद्विगुणाज्ञेयाः।अतएवभाष्यकरणेक्वचिद्द
र्शमंत्राःक्वचिद्यजुर्मंत्राउदाहृताःतत्रभाष्योक्तात्सावाद्दृष्टाविंशतिभे
दाएवाविधायकोत्रऽङमंत्रपूर्णीयादिन्नाधमानायतव्यानिति।नाथ

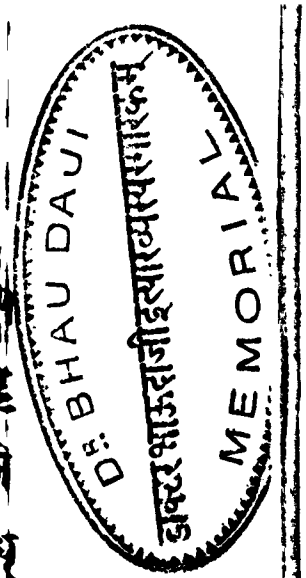

याम्यायांतव्यान्मोऽभान्यरार्थीनिति सोमेश्वरःतथकाश्चिद्विधायकोय
जुर्मंत्रःयथावसंतायकपिंजलानालभतइति। एवंविधायकस्यमंत्रस्य
त्रऽचयजुश्चेतिद्विविधमुदाहरणत्वतोभाष्यकृतोपिसर्वत्रवद्वैविध्य
मभिमतंतेनयत्रत्रऽङमंत्रउदाहृतस्तत्रयजुषोप्युपलक्षतत्वान्निरूपितेक
श्चिद्रस्पतोमंत्रःयथामधोसीति।तथौत्रसोतोमंत्रःयथाइषेत्वेति।तथाक
श्चिद्रासीमंत्रःयथाअयुर्अरिसीति।तथाकश्चित्तूष्णीमंत्रःयथाअ

ग्निर्मूर्धेति।तथाऽक्षीतेऽङ्ग्रापिगलेक।श्रिसंख्या मंत्रः यथाएकोमम
एकाचत्तस्येति।तथाकश्चित्स्वरूपितमंत्रः यथाअक्षीतेऽङ्ग्रापिगलेऽङ्ग
रिवेति।इति:कण्डापी।तथाकश्चित्परिदेवनमंत्रः यथायेऽधिकेंचालि
पेन्नमानयतिकश्चबासमस्यभ्यक:सुभद्रिकांकांपीलवासिनीमिति गे
सुकल्पाणरूपांपत्नेपीलद्रवासिनींमाकश्चिन्नयतिकुसितोभ्यःस्वा
हेतिसोर्मायाःपरिदेवमंतथा यत्रश्चित्रोषमंत्रः यथाग्नीन्द्वहेरतित्तथा

क।श्रिरन्वेषणमंत्रः यथाकोसिकतमोसिकस्यासिकोना।मासिपस्यतेना
मामन्महियंत्वासोमनातीतृपामइति।।तथाकश्चित्स्मृतमंत्रः यथापृछा
मित्वापरमंतंपृथिव्याइति।तत्रैवयज्ञमानस्यप्रमुक्तरामिरंतथाक।श्रि
दनुषंगमंत्रःस्तुद्विविधःपुरस्तादनुषंगःपरस्तादनुषंगश्चेतित्रा
योयभायातेऽग्नेयाज्ञायातनूर्वषिष्ठागङ्करेष्टोयनंयोऽपावधींत्सेषं
वचोऽपावधींत्सेषंवचोऽपावधींत्स्वाहायातेऽग्नेरज्ञायायातेअ

ग्नेहरा३येति।पूर्वाभ्यांपराभ्यांयोरभ्यस्यमानमाग्नेयसौम्यवैष्णवंत्र
यमेकोपसत्तथाविधातिस्त्वुपसदःस्त्रिरभ्यासेतिष्टोमेततत्राद्याया
आग्निमनीकामित्यस्योःक्रमेणाहरयेगभूतमिदंमंत्रत्रयंएतदर्थेत्रि
म्हणेअशानपिपासेहचाउपवचनंएनभ्यवैरहस्यंचत्वेषंचवइति।ए
नःउपपापवैरहस्यंमहापापंपरस्तादनुषगोयथाचित्सातिस्त्वापुनातु
वाक्पतिस्त्वापुनातुदेवस्त्वासवितापुनातुसखिरूपेणपवित्रेणवसोःसूर्यस्य

रश्मिभिरितिऋग्मंत्रेप्यनुषंगउक्तोमंत्रार्थिनःस्मरणेअम्यक्षानइंद्रऋष्टि
रस्मेइत्यचिउपरितन्यामृचिसंतूनइंद्रतंरायिराइतिश्रूयेततरेवास्या
च्यनुषंगेणद्रष्टव्यामिति।अयंचऋग्यप्यन्वयासुरस्तादनुषंगयो
रप्युदाहरणं।तथाकश्चित्प्रयोगस्तोमंत्रसंदेधात्रेस्वर्यवांश्चनुःस्वर्का
र्यकश्चातत्राद्यऋङ्मंत्रोयथाअग्नेमृलमहांअसियद्दीमोरधयुंजन्न
इत्येथवर्हिरासदमितिचातुःस्वर्यानङ्मंत्रोयथाअग्निमीळेपुरोहि

तामिसादिःलेतामिसेतयोःप्रचयसात्।त्रैस्वर्यवान्यजुर्मंत्रोयथाइ
षेत्वोर्जेत्वेसादिःधातुःस्वर्यवान्यजुर्मंत्रोयथादेवोवःसवितात्प्रापयतु
श्रेष्ठतमायकर्मणइतिआययकारस्यप्रचयसात्।तथाकश्चित्सामर्थ्यवा
न्मंत्रःयथादेवस्यत्वेतिनिर्वापप्रकाशनसमर्थेमंत्रःतथाकश्चिद्रसिमंधे।
मंत्रःयथाइश्वासिमंधश्वासीतिःतथाकश्चित्सामर्थ्योमंत्रःयथातत्सवि
मित्रम्हणावदमानाइति।तथाकश्चिदितिकरणनहुलोमंत्रःयथाइ

याइतिमेमनइति।तथाकश्चिदित्याहोपानिपद्दुःयथाभागमक्षीसाहेति।त
थाकश्चिदाख्यायिकारूपोमंत्रःयथानुमेइन्द्रुपमाश्विनोरमेधंरयिंवक
श्चिन्मम्वांआयाह्याःतमुहुत्वुनोमिरामन्तीमिरंतारिक्षमुद्भिरपोदकाभि
रितितदर्थःहआश्विनोतुग्रोनामकश्चिद्राजाणुरुपुत्रामत्यपुत्रंउरमे
धेसमुद्रेअयाह्याःवाह्याथामास।तिकेभवंतीतिप्रथमपुरुषार्थमध्यमः
प्रसिध्यथेहिकारःनकारइवार्थे।यथाकश्चिन्मम्वान्मुमूर्षुःरयिंद्र

व्यंसमुद्रेवाऽयतीतिदृष्टंततभुऽपुभासन्वतीभिर्दृढाभिरंतरिक्षमुद्भिरण
कारोगामिनीभिरपोदकाभिर्निर्जलाभिर्नेर्युवामूहथुरुत्तारयामसा
थुरितितथाकाश्चिद्धेतुविधिर्मंत्रःयथाइदंवोवामुशंतिहोतीअत्रहिइद्र
वायूइमेसुताउपप्रयोभिरागतमितिपूर्वार्द्धेहइद्धवायुइमेसोमाअभि
षुतास्तानुप्रयोभिरश्वैर्यंडमानायदेयैःसहयुवामुपागतमियुक्तेअस्मा
दिदंवोसामावोयुवामुशंतीछंतीतिहेतुअत्रवाचेतनानांसामानामि

ज्ञायोगाद्देवतायाश्चविग्रहादिनिगमेबागमनायोगादिछयातदुद्देशेन
विधिर्लक्ष्यतेऽगमनेनचतद्गुणार्थभूतंभक्षणंतेनाप्यर्थानहेतुत्वसादृश्यात्
पारम्पर्यंभस्मसात्कारणंदाहरूपंलक्ष्यतेतत्रश्रयणहेतोर्दृशेनविहितंत
दुस्मीकार्यमिदृष्टांतवचनकल्पनयाहेतुविधिर्नियत्रानुज्ञाज्ञप्तिभा
वतीतिपरमार्थहेतुर्हितिभाष्यतात्पर्यमुन्नीयतेतथाकाश्चिद्विचर्चनार्थो
मंत्रःयथाग्नेषितावरुणेनतारीभिसमबलात्।एतराशेरिंद्रोचोयतीर

स्मस्मादापोऽनुस्थानेति।अत्रहिहेआपोयस्मातायूयंवरुणेनप्रेषिताः
सत्यःशीभंस्यछंदसमघस्तातचलानमकुर्वतस्थयतीः।कुर्वतीर्वोयुष्मा
निइदमोनस्मादनुअनंतरआपःस्यनभवतसनसनथानाम्यितिशे
ष्मध्यमपुरुषबहुवचनस्यधनादेशःतेनाप्शब्दनिर्वचनमिदं।तथा
काश्चिल्लिंगामंत्रःयथामोघमन्नंविंदतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइत्स
तस्यानार्यमाणंपुष्यतिनासेवायंकेवलाघोभवातिकेवलादीति।

अत्रहियःकेवलएकाकीअतिनत्यर्यमशोपलक्षितेरृषगणंसत्यंभ
नुष्यगणंषोषयतिसमंरक्षतोनिष्फलमन्नंलभतेऽयुतचोराद्यपट्टपेह
नुसहुधकार्येवभवतिकेवलपापश्चसभवतिसत्यमतद्धीमीविकृप
णाविंदा।तथाकाश्चिन्त्सशयार्थोमंत्रःयथातिरश्चीनोविततोरश्मिरेष।
मधः।स्विरासीदुपरिस्विरासीदितिचतिसृभ्यांविहितानुलोमअर्द्धे
षांकावयोमनीषोतिपूर्वस्यामृचिनिर्दिष्टानांकपीनांराश्मिस्तिरश्चीना

तितः किमथ आसीदुतोपरीति स्विच्छ्रयाः स्विद्यासीदिति उपरी स्विद्यासी
दिति चाविचार्यमाणार्थयोर्वाक्ययोष्टः क्रमणोद्दात्ताया अनुदात्ताया श्चति
चार्यमाणानामुपरिसिद्यासीदिति चेतिसूत्राभ्यां विहितात्प्लुताच्चसशये
गम्यते। तथा काश्चित्सरकृतिरूपो मंत्रः यथा चित्र इद्राजा राजका इत्य
केयंकेसरस्वती मनुपर्ज्जन्यत्तनहिरण्यसन्दृशमयुतादद्रिति। अत्रहि
हे राजकाराजानश्चित्रो नामराजाइतिनिश्चयेसएवसरस्वतीमनुत

हिरण्ये केन्य केयास्मिन्यकस्मिं श्चिदन्यास्मिन्हे रोगवांसहस्रमयुतानिद्र
तिष्ठ दिद्राचेचृष्णातननन्तन्यन्पर्ज्जन्याइवहिःप्रसिद्धौ। एवमेककृत्को प
रस्यानरूपापरकृतिरेषा। तथा काश्चित्पुराकल्परूपो मंत्रः। यथा यज्ञेनय
ज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्। तेहनाकंमहिमानः सचंत
यत्रपूर्वेसाध्याः संतिदेवाइति। अत्रहियज्ञेनऽयो निष्टेना विष्णुर्वैयज्ञ
इतिश्रुतेर्यज्ञंविष्णुरेवाअयजतातानिधर्माणिपुण्यानिस्याद्धर्मास

यांपुष्पश्चेयसीइत्यमरः।प्रथमान्यासनू।हतिप्रसिद्धौतेरेवामहि
नीमहत्वंवतःनाकंस्वर्गंसंचतअगमनू।यत्रानेकेपूर्वेपुराणाःसाध्या
नामरेषाःसंवीतिबहुकर्तृकोपाख्यानरूपापुराकल्पः।ऐतष्टापिसमधा
दित्यादशभेरषुयत्रऋगुदात्तात्रयजुरप्युदाहार्यंयत्रयजुरुदात्तं
तत्रऋगप्युदाहार्येतिदादशद्वैगुण्येचतुर्विंशतिभेदाभवंतीतिभाष्यो
क्ताअष्टाविंशतिमंत्रभेदाः।अत्रापिभाष्यभाष्येणापाकमिदंलक्ष्यं

DEPARTMENTAL MEMORIAL

सुक्तं।अतोन्यमंत्रभेदायेकचिदेकचिन्निरूपिताःभाष्यवार्तिककारयो
स्तान्सार्वानाभिरभेहातथाहि।पूर्वंहेतुविधिमंत्रउक्तःकश्चिद्धेतुविधि
सरूपःमंत्रःयथादृशारंनहितज्जरायेतितथाहेतुविधिमंत्रयत्कश्चि
त्फलविधिमंत्रःसात्रिविधित्रयविधागामिफलविधिस्त्रयागामिफलविधिश्चे
तितत्रायोयथाममाग्नेयचेषिहेषस्तुवयंदेवानास्तन्वंपुषमह्यंमन
मंतांप्रदिशाभ्यतस्त्वास्वायाध्यक्षेणपृतनाजेयमिति।तद्रंत्रऋक्फलंकर

णेऽर्थवत्त्वादिशाधिकरणेतृतीयेउक्तं।।ऋविग्गामिफलविधिमंत्रोयथाऽ
ग्नाविष्णुमावाममवक्रमिषंविजिहार्धीमामांसतासमित्याहवनीयवायव्य
देशस्थस्याध्वर्योःस्रोवापार्श्वनैवस्रदेशेऽभिक्रमणस्यकरणमंत्रःतत
लितमंसंज्ञापनरूपंफलमध्वयुगामीयुक्तंतृतीयेकर्माशेतुफलंतेषास
मिनप्रत्यैर्यचत्वारिंशाधिकरणेत्रृत्विक्फलं करणेऽर्थवत्त्वादिशाधिक
रणापवादार्थेउभयागामिफलविधिमंत्रोयथाउपरवंयोर्हस्तोप्रक्षेप

ध्वर्युःप्रसाहेतिरितरयोस्तयोःप्रक्षेशिहस्तंयजमानंआहविमाग्नेतंय
मानंआहभद्रमिति।तन्नौसहेत्यध्वर्युःप्रसाहेतिप्रतिवचनंकरणेनविनि
युक्तेमंत्रेव्यपदेशाच्चेतिपूर्वाधिकरणपरेपवादार्थेधिकरणेतृतीयेऽस्पते
उभयागामिफलविधिमंत्रोयमिति।तथाकाम्यिकफलंविधिसरूपोमंत्रःयथा
आयुर्दाअग्नेस्यायुर्मेदेहीतिदर्शपूर्णमासांतेआहवनीयोपस्थानार्थःतृ
तीयोहेमंत्राश्चाकर्मकरणात्सदृशाधिकरणेस्वैरंगकविनियोगेनवः

भाल०
३३३अ
१२१

रणतयाविनियोगाभावान्नाफलविधिः किंतु प्रधानफलमेवायजमानः
प्रेत्साहनायप्रकाशयतीत्युक्तं। तथाकाश्चिद्देवताविधिमंत्रः सन्निधा
णभूतदेवताविधिःप्रधानभूतदेवताविधिश्चेति। तत्राद्योयथासामिधः स
मिधोग्नआडस्पत्यं सितिसामिदाद्रिप्रयाजयाज्यामंत्रःप्रयाजेषुहिमांत्रव
र्णिकोदेवताविधिर्नचमेप्रयाजेपितिथेर्द्रव्याधिकरणेद्वितीयायादेवताविधि
सामर्थ्यान्निरास्यतत्स्थत्वान्यायेनासमिदादिपदानां मंत्रसाधनार्थमु

क्तःप्रधानभूतदेवताविधिमंत्रयोयथाऽऽज्यमप्रयाजामंत्रआडस्पभागादि
षुयस्समानानामन्यादिदेवतानांप्रकाशकःस्वाहाग्निस्वाहासोममिदा
दिःदशमेहिप्रयाजेचनन्वयमादित्यधिकरणेस्वाहाकारयजतीतिस्वाह्
कारश्रुत्यद्वितीयांतत्तेनदेवताविधेरसामर्थ्यान्मांत्रवर्णिकदेवता
स्मरणार्थोसःप्रयाजःस्वाहाशब्दस्तुस्वाहाग्निमिदादिमंत्रसंबंधेननाम
धेयमितिसंस्कारकर्मद्वारासिध्यर्थमुक्तं। तथाकाश्चिद्देवताविधिसरूपेम

त्रः यथापत्नीवतं रक्षा तीति पात्नीवतमहाभ्यासे होत्रो मंत्रः। ऐ। गिर
ग्नेसरथयाश्वर्वाडनारथंवाविभाद्योश्वाः पत्नीवतास्त्रिंशतंत्रीश्चरेव
त्वनुष्ठथमानहमारप्सयेति। अत्रहितीयेत्रिंशच्चपरार्थद्वारिकाधिक
रणेऽग्नाइपत्नीयान्सुजूर्देवेनसवित्रासोमंपिबस्वाहेत्य। ध्वर्यवमंत्रावो
रनायामश्रुतस्याप्यग्नेरिदमहोत्रमंत्रात्रयस्त्रिंशतामपिद्रव्यावंकल्प
मितिपूर्वपक्षंकृत्वासिद्धांतंदर्शयतिदर्शनात्सागेमारयितृत्वानुप

पत्तेरग्नेरेवरेवतासंदृतेत्राग्निस्तेनभागमाप्नुतनतुरेवताद्रव्यनरेवत
विधिरितिथाकाश्चिद्द्रव्यविधिर्मंत्रःसद्विधःगुणभूतद्रव्यविधिःप्रधान
भूतद्रव्यविधिश्चेति। तत्राद्योयथाग्नेतुहोतुश्चमसःप्रबाह्मणःशोक्षवृ
णांप्रयाजमानस्येतियजमानशब्दस्थोगिलाङ्क्षेद्रव्यविधिःप्रधानभू
तद्रव्यविधिमंत्रोयथाभृग्वोमेश्वरमग्नेनुवषट्कारहोमस्यप्रतिपाति
त्वात्सोमस्याग्नेविहीत्यनुवषट्करोतीतिविधियुक्तोमंत्रःसंस्कार्यसोम

द्रव्यविधिःतथाकाश्चिद्द्रव्यविधिसरूपोमन्त्रःयथायुपंपरिस्यायतीति विहितत्रिवृत्करणकवासोरूपद्रव्यविधिसरूपोहात्रः।क्रियमाणानुवाक्यायुंवासुवासाःपरिधीतओगाहितिं।तथाकाश्चिदुज्ञाद्ज्ञातिविधिमंत्रःयथाछागस्यवपायामेदसोनुब्रूहितितंतेतूपष्टांसेउक्तं।तथाकाश्चिदज्ञातिविधिसरूपोमन्त्रःयथाबर्हिर्देयंसदनदामीतिमंत्रोदामीयुकेलक्षनेनबार्हिःप्रापकबर्हिर्लुनातीतिविधिनैवबार्हिःसुपर्णेरिमंतिमंत्रो

बार्हिषिहावीष्यानसादयतीतिहविरासानांगलेनविहितेषुपुडरीकेषुबर्हिषिहारीयगुणंप्रकाशयन्नन्यथानुपपत्तिंविधत्ते।अतएवनवमेज्ञातिनैमित्तिकंयथास्थानमित्यधिकरणेमौद्गल्यनिर्पेक्षियेश्रीकामइतिकर्मणिपौंडरीकाणिषड्डीषिभवतीतिविहितपुंडरीकेषुप्रकृतेडारीयगुणप्रकाशकोपूर्वोक्तिमंत्रोनिर्दिष्टोहस्तपरस्थानेनंपरमूहितव्यमित्युक्तंअस्मादेवाभियुक्ततरभाष्यकारादिलेखना

दृर्वैरिकामरकोशेनादृसःपुंदरीकंसितंसमोजमितितथाकश्चिक्षुणवि
धिसरूपोमंत्रःयथाषड्रात्तिरस्पवंक्रयइति।आहिच्छागंवंक्रीरंगष
ट्त्रिंशतिसंख्यासमानसिद्धुप्रकाश्यतेनतुविधीयतेपार्श्वयेरिचय
तीतिविधिर्नेवमासेःतथाकश्चिक्रियाविधिर्मंत्रःयथाआश्विनोस्थाप
हुभ्यांसध्यासंनृचक्षसंत्वासोमदेवसुचैआचरध्येषंमामेवाङ्गिम क्ष्णअव
तिगाइति।एतेहिग्रहणाचेक्षणसम्यङ्मरणप्रकाशकाःप्रकरणेनविन

युक्तग्रहणादीनामनुष्ठानयोग्यानांस्वांगत्वसिध्येविधिंकल्पयती
तितृतीयेलिंगसमाख्याभ्यांभक्षार्थत्वानुवादकस्येसाधिकरणेउक्तं।त
थाकश्चिक्रियाविधिस्वरूपोमंत्रःयथानत्वानशंतिनदंभातितस्करोष
साभामित्रोव्यथिराद्यर्षतिदेवांश्चयाभिर्यजतेददातिचज्योगिना
मिसचेतोपतिःसहेति।द्वितीयेहिविधिमंत्रयोरेकार्थमेकशेषसा
धिकरणेयजतेर्दातिख्यातावशेषादस्यापिमंत्रस्यप्रसुनायजे

तहिरण्यमात्रेयायदग्नीषयागांतररानांतरविधेयं पूर्वपक्षं कृत्वा यच्छ्यापबंधात्कृसयोरेवयागरानयोरनुवादइति सिद्धांतितं। तथाकाश्चिन्निषेधविधिमंत्रः यथाअश्रीरात्नूभंवतीतिरोषोत्तेनिषेधः कल्प्यते। तथाकाश्चिन्निषेधाविधिसरूपोमंत्रः यथावनिष्टुमस्यामाराविष्टोरूकंमन्यमानाइति। नवमेहिवनिष्टुसंनिधादूरूकेणचपाभिधानमित्याधिकरणेचनिष्टोर्लयनप्रतिषिध्यतइतिपूर्वपक्षः कृतःसिद्धं।

तेचयनातावद्निष्टोर्लवित्यस्यसतोलयनंशक्यंप्रतिषेद्धुमितिनिरस्तं। तथाकाश्चिन्मिश्रविधिसरूपोमंत्रः यथावाजसनेयिनांमतेयस्यु र्मयुमकृतोरोचापट्टिराहृतोआग्निर्मातस्मादेनसोविधान्मुच्यतंह सइतिसंज्ञायांनहोममंत्रःसहोमपश्योमार्युकरणादौनिमित्तेस्व भवतीतिनैमित्तिकएवेतिवाजसनेयिनांमतंमीमांसकानानुमतेनित्यएवमार्युकरणाद्यभावेपिकार्यःइतिषष्ठेतथाभैक्षप्रेषाख्यन

संज्ञपानहोमदर्शमिसाधिकरणेऽजातीयकेपुनिसत्वाक्ते नमो
मांसकर्मणेनिमित्तविधिसरूपेचेत्सुराहरणंनि।मित्तविधिमंत्रोद्य
हरणंनास्तेचेति।तथाकश्चित्सादृश्यविधिसरूपोमंत्रःयथाश्येननम
स्यचक्षुःकृणुतादिति।नचमेहिश्येनश्चाक्षुकरूपेऽधिकरणेपक्षसा
कर्त्तनादिनाश्येनसादृश्यंकर्त्तव्यमिश्येननमंत्रेणान्यथानुपपत्ते
कल्पितोविधिर्विधत इतिपूर्वपक्षंकृत्वायदृष्टार्थतासंगात्कर्त्तृ

डॉ. भगवानदास गुप्त MEMORIAL

शक्ति

नचचसोचैकस्याद्यविर्विनाशापत्तेःसाकल्पमेवात्रप्रकाशंपदृश्य
दृष्टार्थत्वादितिसिद्धांतिनांतएतेपितत्रतत्रविशिष्टामंत्रभेदाउक्ताश्चवि
शांतिसंख्याःभूयोपिक्रत्वनुषभेदेनद्विगुणाःसंतश्चतुश्चत्वारिंश
त्पूर्वोक्ताश्चाष्टाविंशतुर्दशराःगायत्रीउष्णिक्अनुष्टुप्बृहती
पंक्तिःत्रिष्टुप्जगतीअतिजगतीशक्करीअतिशक्करीअष्टी।जग
तिःकृतिःअतिकृतिरिति।तत्रगायंत्रीचतुर्विंशत्यक्षरातनुत्तरोत्तरंच

तुरक्षरचनुरक्षरवृध्यानुष्टी गाय्याःतेनोष्णिहि२८अनुष्टुभि३२बृह
त्यां३६पंक्तौ४०त्रिष्टुभि४४जगत्यां४८अतिजगत्यां५२शाक्वर्या५६अ
तिशाक्वर्यां६०अष्ट्यां६४धृत्यां६८अतिधृत्यां७२कृत्वापिसर्वानुक्रमणी
न कृत्सागायत्र्यादीनाभाष्यानांसप्तानांजगत्यांतानांभेदानामवांतरभेदा
नामवांतरभेदाअपिप्रत्येकमुक्ताःतद्यथा।गायत्र्याश्चभेदाःगायत्री
परपंक्तिः२उष्णिगाभी३।पादनिचृत्४।अतिनिचृत्५।यवमध्या६

वर्धमाना७प्रतिष्ठा।८।इतीयत्ता।९इति।उष्णिगाभीभेदा।उष्णिक्१
पुरउष्णिक्२ककुप्३ककुब्भ्रंकुशीर्षा४भनुशीर्षा५पिपीलिकमध्या
६अनुष्टुबाभी७उष्णिगेच८इति।अनुष्टुभःसप्तभेदाः।अनुष्टुप्१भुरि
परपंक्तिः२कृतिः३पिपीलिकमध्या४काविराट्५नरूपी६विराट्७
इति।बृहत्याश्चभेदाः।बृहती१पुरस्ताद्बृहती२भ्रंकुसारिणी३उपरि
ष्टाद्बृहती४पिपीलिकमध्या५उर्ध्वबृहती६।पिपरीता७स्तारपंक्ति८वि

पिपीलिकमध्या७विषमपरा८बृहत्सेवे।९।इतिपरोष्णिभेदाः पंक्तिः१वि
राट्२सतोबृहती।३।विपरीता४प्रस्तारपंक्तिः५विष्टारपंक्तिः६आस्ता
रपंक्तिः७संस्तारपंक्तिः८रिति।त्रिष्टुभोदशभेदाः।त्रिष्टुप्१अभिसा
रिणी२विराट्स्थानाः३विराट्रूपा४पुरस्ताज्ज्योतिः मध्येज्यो तिः६
उपरिष्टाज्ज्योतिः७महाबृहती८यवमध्या९पंक्तुत्तरेति१०जगत्यास्त्रयो
भेदा पादाविशेषेप्रयुक्ताः।अनुष्टुभः पंचाशत्सवैपिपीलिकाभेदाः सिद्धाः

एतेसर्वेप्रत्येकं चतुर्विधाः एकेनाक्षरेणन्यूनाबृहत्यायाः
नाचेनाधिकाभुरिगायत्र्याः द्वाभ्यामक्षराभ्यांन्यूनाविराड्गा
यत्र्याः द्वाभ्यामाधिकाःस्वराड्गायत्र्याइति।तरेवमेतेश्चतु
र्विंशेभेदैःप्रत्येकं मिश्राः पूर्वेसिद्धाश्चत्वारः पंचाशद्भेदाः षोडशोत्तरंह
र्शतंसंपन्नाअतिजगत्यादिभिरुत्तरैरसंख्यातभेदैः सहितास्त्र योवि
शत्याधिकंद्विशतंसिद्धइति।। ॥यज्ञायनानुक्रमण्यगाय

देस्तुलक्षणं। ज्ञेयंतद्वांतिसर्वाणी होदाहरणानितु॥ ॥एवंऋऊमै
त्राणांपूर्वैस्तैः पंचाशद्भिर्भेदैः सहद्विशतंत्रिसप्ततिश्चभेदाउक्ताः
यजुर्मंत्राणांतुपंचाशद्भेदापूर्वंउक्तापुनरेषामप्यत्रवक्ष्यमाणाः प्रयुक्त
तियस्मंतियस्मंति। याजुषानुक्तमप्यास्तुऋक्कक्षानुसारिणःप्रामा
ण्यमेवनांगीकुर्वंतियेपिप्रामाण्यमन्यंतेतेवयाज्ञिकाइत्यस्यापि
यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषांछंदोनाविद्यतइतियाजुषानुक्त

मणीत्यर्थमेवंव्याचक्षतेषडाधिकशताक्षरपर्यंतत्रयोविंशतिसंख्येय
तदधिकाक्षराणांतुयजुषांतुछंदोनास्तीति। यजुषांछंदःसद्भावप्र
माणंतुपिंगलसूत्रमेवतत्रहिअथलौकिकमित्यतःप्राक्छंदःगाय
त्रीरेकैकं। आसुरीपंचदशप्राजापत्याष्टौ। यजुषांषट्। साम्नांद्वि
ऋचंत्रिःस्तोहौसाम्नोवर्धनात्रीन्त्रीन्वर्षा। चतुरश्चतुरःप्राजापत्या
याः। एकैकंशेषे। जगत्यासुरी। तान्युगनुष्टुबृहतीपंक्तित्रिष्टु

जगतः तिस्रस्त्रिष्टुभः सनामैकेकं शेषे जगत्यौ ब्राह्मः प्राग्याजुषा
र्षमिति पादद्वयाधिकरात्मा बृहतीऽक्षरैः सूत्रैरपादद्वयानि एकैक
क्षरवृथा सप्तगायत्र्यादीनि जगत्यंतानि छंदांसि दैवीआसुरीप्राजापत्या
जुषी सामोपपराऽरुणपराब्राह्मीआर्षीचेति पंचैकमष्टभिरभिव्या
प्तानि। तद्यथा जगत्यगायत्रीतानुष्टुगिति सूत्राभ्यां सप्तनां छंद
सामुद्देशदैव्यबृहतीयाद्विषट्सूत्रैर्दैवीनांषण्णागायत्रीवानांषट्क

✓ लक्षणान्युक्तानि त्रिवृत्साम्नाद्विरतिसूत्रेण सामगायत्र्यापूर्वसूत्रोक्त
द्विरतिहेतुगुणोक्ताद्दशाक्षरैरुक्ता। एवंत्रिरिषट्कत्रिलोक्यात्मकगाया
त्रीमष्टादशाक्षरतया एवंदैव्यादीनांषण्णां गायत्रीणां लक्षणान्युक्ता
नितत्रोष्णिगादिषुउगयंतासुकियदक्षरवृद्धिरित्यपेक्षायांहैसाम्नां
वर्धतेतिसूत्रेणत्रयेणकमात्सामगायत्रीताप्राजापत्या गायत्रीतश्चसो
मोष्णिगादिषुत्रयःगुणेदिषुभाजापत्यो ष्णिगादिचाद्विरतिचतुरक्षरप

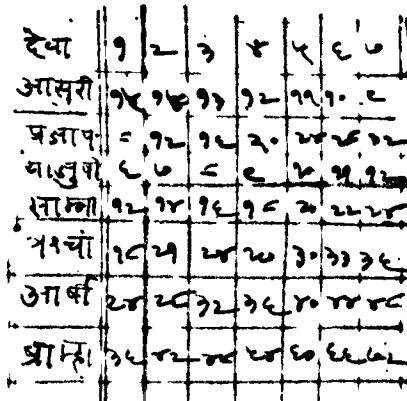

देवा	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
प्रजाप	८	१२	१५	२०	२४	२८	३२
याजुषी	८	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
प्राची	१८	१५	१४	१३	१२	११	१०
आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
प्राजा	१५	१४	१३	१२	११	१०	९

ष्टिरुक्। ततएकैकंशोषइसनेनरेत्यागायत्री
तोयाजुष्यागायत्रीयाजुष्यागायत्रीतश्चेरेत्यामु
ष्णिगादौपुत्तरोत्तरमेकैकक्षरवृद्धिरुक्तः।ततोऽ
ष्टार्। सुरीयेनसुर्यागायत्रीतआसुरीपाङ्क्तगा
रिषुउत्तरोत्तरमेकैकाक्षरहानिरुक्। ततस्ति
गायत्रीउष्णिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगती

स्त्रोयुजुर्गायत्रीसामगायत्रीत्रगायत्रीयनंतराःपूर्वोक्तातिस्रोमिल
तयाचंसप्तसप्तसंख्याकाभवंति ताहृपोगायत्र्यादयः।इत्युक्तं।तन्नयुज्यते
चंयजुरुष्णिहःसप्तसप्तसंख्याकाभवंतुर्ऋग्त्रयुष्णिहएकविंशतिरसे
चेमिलिताद्विचत्वारिंशदक्षराणिनावतीत्रयीपुष्णिगित्यादियोऽयं
जगतीपर्यंतंतत्रःप्राग्यजुषामितिसूत्रेणायाजुष्यागायत्र्यरेःप्रा
क्पास्तिस्त्रस्तिस्त्रस्तिस्त्रःसानाम्नरेवीगायत्रीआसुरीगायत्रीप्राजा

पक्षागायत्रीसाधारसामिलितंयथस्यक्षराणितावंत्यार्षेगायत्र्याद्या
इत्युक्तं।तेनंरैंयागायत्र्याएकमासुपागायत्र्याःपंचदशप्राजापत्या
यत्र्याअष्टाविंशेयंमिलितायतुर्विंशतिरक्षराणितावतीआर्षीगा
यत्री।एंयंरैंव्याउष्णिहोद्वेअसुव्याउष्णिहश्चतुर्दशप्राजापत्याया
उष्णिहोद्वात्रिंशेयंमिलितासप्तविंशतिरक्षराणितावतीआर्षीउष्णि
गित्यादिजगतीपर्यंतंयोडपंएवषोडशाग्निःसूत्रेःपिगस्तेनगायत्र्या

रीनिजगत्यावानिसप्तछंदांसिप्रयेकरेंव्यासुर्यावष्टतद्भिन्नान्यु
क्तानि।तेनैतेषट्पंचाशद्वैराःरीयानिचसूत्राणियजुर्विषयाण्येव।
अन्यथोक्तरीनांलक्षविषयत्वाच्चतुःपादार्षिगायत्र्यादिचतुर्दशछं
दसामेषानुक्रमण्युक्तानाप्रयोगस्यास्माभिःपूर्वमुक्तत्वादेतेषांसू
त्राणानिर्विषयतैवस्यादुत्पत्तिमन्यापिवक्ष्यंत्रविषयंचतुर्दशछंदो
भिन्नानिअथलौकिकमिसतःप्रागेवपंचदशछंदांसिंयतुरुक्तशता

क्षरोत्कृतिश्चतुरक्षरचतुरक्षरहान्याष्टचत्वारिंशदक्षरजगतीपर्यंतपिंगलेनचतुःशतमुत्कृतिः चतुरश्चतुरस्रजेदुत्कृतेरित्यादिसूत्रसप्तकेनोक्तानि यजुर्मंत्रविषयाएव अन्यथात्रुट्यत्रेवनुक्रमण्याप्रतिधूर्यंतानांचतुर्दशानामेवछंदसामुक्तत्वात् किंत्वष्टिकारादयूपमुक्तत्वेनलोकाविषयंभावासूत्रासप्तकोक्तानांपंचदशानांजगत्यादिनामुक्तत्वात्पर्यंतानानिर्विषयतेत्यादिति

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

अथएवहस्तयुधेनाधत्तोधिकामितिसूत्रेव्याख्यातंपूर्वेषांछंसांवैरिक्तेमितिएवंचषोडशसूत्रैःपूर्वमुक्तानिपरूपचात्रेदमिश्वसप्तसूत्रैरुक्तानिपंचदशेत्यंमिलितैकसप्ततिछंसांसियजुषामुक्तानि एवान्यापिप्रत्येकंत्रिंशत्वचतुर्विधानिऐकनाक्षरेणन्यूनविरुतंतावतेवाधिकंभुरिक्तह्याभ्यान्यूनंविराट् ह्याभ्यामधिकंस्वराडिति तदेवमेतेश्चतुस्त्रिंशद्भिरैःप्रत्येकंभिन्नापूर्वेसप्तएव

सप्तविभेदाभ्यनुरश्मीसाधिकंहिशतंभवंतीति।तेनषडाधिकशत।
क्षरंपर्मेतंयजुषामपिछंदासिसंतितदधिका।क्षरणांतुहोवायक्षद्द.
नस्पतिमित्यादीनांयजुषामनियताक्षरत्वाछंदोनास्तीतिसिद्धं।एवमृ
ङ्मंत्राणांयजुर्मंत्राणांचत्रयभेदउक्ताःसाममंत्राणांतुगीतिमात्रस्वरूपे
नयद्यप्याक्षरसंख्याविशेषस्वरूपछंदःप्रयुक्तभेदानसंभवंतथा
पिस्वरूपतएवभेदाःसंति।तेचसामभेदायोनिर्ग्रंथेउपन्नासानिवत्र.

ज्ञेयानियाज्ञप्रकाशेसकलमंत्रभेदनिरूपणं।मंत्राणापदार्थत्वेनप्रामा
ण्यंवाक्यार्थेपदार्थनांमाप्रामाण्यमुपगमादिति पार्थसारथिमिश्राः
तस्यार्थःतर्कपादेउक्तोवावचनाःस्युरितिसूत्रेआचार्येअत्रापि
र्यंतेयथापास्त्रिभूलांतरंनन:पदार्थानांतुमूलस्यमिष्टत्वाभाव
इतिवाक्यार्थप्रतीतौपदार्थानांकरणत्वमुक्तं।दर्शपूर्णमासादियोगवि
धिषुश्रुतिलिंगादिनिनियोज्यामंत्राःपदार्थत्वेनप्रविष्टवाक्येवाक्य

तयेति मन्त्रविशिष्टदर्शपूर्णमासादिभागानांविरुद्धतोमहावाक्यस्यदर्शपू
र्णमासादिप्रयोगविधेर्महावाक्यार्थैकपरार्थत्वेतामंत्राःप्रमाणभावंल
भंतइति।गुरुचरणास्तुएवंसतिब्रीह्यादिविप्रतिपत्त्यर्थंविधेर्येचैषांप्रा
माण्यमित्याहुःभट्टसोमेश्वरास्तुअनधिगतार्थगंतृत्वंस्यान्नाशंविधे
येतिदृष्टविरुद्धस्मृतिवद्यथार्थलक्षणमेचैषांप्रामाण्यमित्याहुःभट्ट
सोमेश्वरास्तुअनधिगतार्थगंतृत्वमप्याहुरयादिस्मृतिलिंगंमंत्राणा

वश्यवैश्रयतू।ऐलाकल्पनयंचमांत्रंतस्माद्याज्ञिश्चयःमत्रपणिश्चय
ट्टोतुःपूर्वप्रानंवक्ष्यते।मेदेहियत्सवादिलान्मंत्राणायाजमानत्वा।क
रणानांत्वाद्विजस्येपंगसाध्यफलस्यत्।स्वामिगतंक्रियार्थस्यकर्तृगतं
चवक्ष्यते।मंत्रक्रमानुरोधाच्चब्राह्मणंक्रमबाधनं।यागास्यानिश्चयोऽ
यश्चपशावृहश्चमंत्रगः।तदर्थपरतयास्मारनवेनैवान्यथाभावेतू।सर्वसा
धारणत्वेनविचारस्यप्रयोजनं।कर्मकालेनुसंधयोमंत्रार्थोर्थपरत

इष्यादिषु चोच्चर्यविनश्यीत्यादिपूर्त्तये।असाधित्यादिशब्दस्यस्थानिय
ष्टादिनामचासिद्धान्तेमन्त्रलोपश्चप्रकाशपाभावइष्यतेयथाम्नातप्रयोग
स्तुकेषलोर्थविवक्षणे।यदिह्यर्थपरत्वेपिनैवाक्स्यात्प्रयोजनंततोधर्म
प्रमाणंमंत्राणांनैवसिध्यति।लक्षनादिस्वरूपस्यप्रकाशयत्वेहिधर्मिणा
सामीहितागताभधानाकथंचिद्गतीयते।अपूर्वसाधनत्वेनयद्यप्ये
तत्प्रकाशयते।विधिप्रशासनुवादस्तथाप्यप्रमाणता।अपूर्वसाध

नत्वतुलक्षनास्येसमीहितोआत्मनोगत्यर्थेनमंत्रःप्रामाण्यमश्नुते।
अश्रुतद्रव्ययागादिकल्पनाचप्रमाणतेति।तत्रापिगुरूच्चरणोक्तेऽय
र्थाधिलक्षपेप्रामाण्येसोमेश्वरोक्तेःसर्वमात्रसाधारणेमंत्रार्थानुसं
धानविषयेप्रामाण्येजपमंत्रेषचाप्तिरूपोरोषोरूपव।अविवक्षितार्थ
कमुच्चारणमात्रमेवहिजपःतस्मेदृष्टो यत्रसतमप्यर्थमाविवक्षि
त्वोच्चारणमात्रमदृष्टंयंक्रियतेयथावेष्ठ।विमृचमन्वेतिसजपइ

ति। तत्रसंतमपिसापिशब्दकचिदर्थमभावेऽपिप्रतीयते। ततश्चासतःगु
णोयाथार्थ्यंकुतोयानुसाधनंइतिकेचित्। तन्न। जपमन्त्राणामपिसर्व
ऋचःसार्वाणियजूंषिसर्वाणिसामानिवास्तोमेपरिष्कृवंशंस्तीतिगुण
गुणिसंबंधकीर्तनास्यैकशास्त्रेविनियोगाद्गुणगुणिसंबंधरूपेथैति
तात्पर्यमस्त्येवातेनतेषामन्त्रानुसंबंधः। नाप्यपेक्षाप्रामाण्यंसंभवत्येवा
यथार्थंतुतत्राप्यप्तमेयनतुतत्रापिलक्षणयायाथार्थ्यवाच्यमे

वजपतारएवार्थवादाधिकरणेधूमएवाग्नेरितिवादरशईत्यादिविष
यथार्थेषुगुणनदस्तिसुपक्रम्यदुष्टंनेत्यारदूरभूयस्त्वादित्यादिसू
त्रैरुपचारादयथार्थमुक्तमितिचेत्। नतृतीयहरणेषुसंभवमा
त्रेणतदुक्तंनत्वयंनियमः। असतापिगुणेनासतोपिगुणिनःस्तुतिर्वि
धुष्योस्तिसंभावात्। नातेषूतीयहरणेषुसंभवमात्रेणतदुक्तंनत्वं
नियमःजसतापिगुणेनासतोपिगुणिनःस्तुतिर्विधुष्यस्तिसंभ

थात्। अथैवार्थवादाधिकरणेऽपि प्रजापतिरात्मनो वामुस्तिर्दि
सत्रमहाभूताविषयत्वेनभार्ष्णीकं व्याख्येयमेवतु स्तुतिसमहीयतइ
तिदूषयित्वार्थवादारिमूलिनंसृष्टिप्रलयप्रतीतिमात्रेणासतेऽपिप्राज्ञा
पतेरसतोऽपिगुणेनस्तुतिरंगीकृतासस्मात्सोमप्रमन्त्रेषुयथार्थभिधा
सांमन्त्रार्थेनुसधानविषयत्वप्रामाण्यसंभवतीतिनदोषयुक्तमितिसि
द्धांनन्वेवमपिसामगानांकथंशेषविधयाप्रामाण्यमितिचेत्। उच्य

ते। तेषामशब्दतया शब्दानुग्राहकत्वाच्छब्दप्रमाजनकत्वासम्भवतस्तेन
शब्दप्रमाणांतरभावात्। सत्येवमप्यन्वक्षेषुप्रजापतेर्ईक्षणादिषुवि
धानंसंभवतिअतस्तान्व्याप्तिग्राहीतीतिईक्षणंपदार्थविधयाप्रामा
ण्यंमिश्रैरुक्तं। तानिचाऽन्वक्षाणिपंचत्रिंशत्सामानि। अर्कग्रीवस्यमेकं।
पचानुगानामध्येसामत्रयं। हाउहोवासामैकं। हाउवाकूसामानि
त्रिणिवाचोघृतेदे। सत्रस्यार्धिएकं। पंचानुरमेष्ठिसामैकंआंगिर

सव्रतमेकं। इलोरमेकं। सधस्थमेकं। द्वयव्रतानित्रीणिक्रूपर्यो
मकं। प्रजातर्दृयमेक। अनडुत्तमेक। महादिवाकीर्त्यानिनवस
लाभूतमेका। धर्मरोचनमेकं। आरियआसेकं। इङ्गरोचनमेकं। इ
ङानासांक्षीरएकमिति॥ ॥इतिश्रीमत्पुरंदराचार्यविरचितेप्रमाणप्रकाशे
र्णमीमांसाव्याख्यायांश्रीभट्टनारायणसभाभट्टरंग
स्नूनेमीमांसाबालप्रबोधकेशेषःप्रमाण्यनि ..... तिप्रथमो

व्यायार्थसंग्रहः॥ ॥संख्याधिकरणेसतरराप्राजापत्यान्पशूना
लभतईत्युदाहरणेएकस्पदृद्यायेकारराचरानगणस्यमापको
यश्चोरकंस्तदूषलाक्षर्मभेदाःप्रतिपादितः॥एवंचेद्यवचोरकोना
स्तित्रतरपवादःयथानवमोपांशुश्चमधेश्कतमीरानायपरख
सआलभतेतासर्यपिकृतानारण्यानुत्सृजतीयुरद्दयप्रतिपादितं
।तान्यग्निकृतानित्रिगुणवाक्येनतदंतांगरीकृतिविधानादपूर्व

१३९ इमिति। ततश्चदृश्यार्थैकारकशरत्नाणप्रापकस्य चोदकस्याभा
वादेकएवयागोनेकपशुद्रव्यकःप्राजापत्येषुपूर्वपक्षईवाङ्या
स्तुविशेषस्तत्रालंभविशसनाद्याभावाद्पाद्यायाश्चिक्यादेवकृत्व।
एवप्रचयविनोदेवतोद्देशेनयाजाइति।तदुक्तंसर्वप्रदानाधिकरणे
मिश्रैःयागमात्रेणहोमे।भावेपिपर्याप्तिकृतानारायण्यानुसृजती
तिवेदृष्टवासंबंधोपपत्तेरिति।अतश्चसंख्याधिकरणेन्यायअर्थोर्थ

भावनानिरूपणंसेवह्निसर्वाख्येपुमीमांसकमतेकारकविशेष
विशिष्टरूपेणवाक्यार्थेननैयायिकसंसर्गःतदुस्मात्तत्रयाअनेकगुण
जातारिकारकाःर्थानुरञ्जितेति।अर्थैकत्वादेकंवाक्यमित्यत्राप्युक्तं
।भावनैवचवाक्यार्थःस्वकारकविशेषितेति।संसर्गोभेदश्चनवाक्य
र्थइत्युक्तंतत्रैवभाष्ये।भेदःसंसर्गोचस्पाद्इतियदुच्येततथाप्येक
र्थतानस्यात्बहुपदेषुभेदानांसंसर्गाणांचबहुत्वादिति।तस्मि

रणेतुवार्तिकेकृतं। व्याप्तिःपरार्थपक्षेसर्वव्यक्तिनांगवादिपरैर्नवेदपावक्यात्तद्विशेषशक्तेःशुक्लादिरूपेकृष्णादिव्यक्तेरभावंकर्वद्यंतत्संसर्गःपरार्थेनगतस्यान्यथाक्यसेप्रमाणं। भेदस्यान्ययहणेवासर्वेषामर्थेकेनप्रसंगइति। तथाकृतिपरार्थपक्षेशुक्लत्वेचगोत्वसंसर्गसामस्त्येनैकव्यक्त्युपसंहारादुपलभ्यतइतिनानायद्यपिचकथंचिदिपदेसएवोभयत्रापिसंसर्गइत्येकलंगम्येतेनतथापिबहुपदेयेन

येनप्रदेशेनपरदृश्यंसम्पद्यतेतेनतेनतत्संसर्गःशुक्लत्वेचगोत्वस्यकस्यचिति। सान्यभावनासर्वैःपदैःकारकविशिष्टेनलक्ष्यतेतत्रैकेकस्मिन्कारकविशिष्टेनतत्कारकपदैःकियापरैर्नतुसर्वकारकविशिष्टेन। तदुक्तंभावार्थाधिकरणेयद्धिधर्मस्वरूपमभिधीयेततत्किंपरैर्नपरैर्नाक्यतेइतिविचारेयुक्तंलक्षणिकत्वेनयुक्तंइति। वाक्यधर्मेलक्ष्यमाणोहिसवत्रचेतिनोक्तंतिरितिच। लक्षणाचपरार्थधर्मेनिपरधर्मः

तदुक्तं। तेन तल्लक्षितव्यते। क्रियासंबंधयोरिति। तच्छब्देनाकृति
परामृश्यतेऽथान्यायसुधाकृताप्यर्थवाधिकरणेलिङ्प्रवर्तनासा
मान्येशक्तिमुपपाद्योक्तं प्रवर्तनासामान्यस्यचाख्यातेनगतेतद्विशेषा कं
क्षायांप्रैषादीनापुरुषधर्माणांवेदेनुपपत्तेरुक्तलक्षणंविशेषा
तरमभिधत्तेनसामान्येनाधिप्रेरण। नियोगाख्यं लक्ष्यते इतिअ
त्रचाख्यप्रवर्तना।सामान्यएवलक्षणेयुक्तंनश्रेष्ठधर्मइति।सेयं

ख्याययवार्थभूतभावनेतिर्थभावनेतिगीयतेअर्थयतइत्यर्थःफल
कामःपुरुषस्तदुर्मज्ञातृ।साचप्रयत्नरूपैवरथोगउक्तीसारोक्त
क्षणेतिभट्टसोमेश्वरोभावार्थाधिकरणेप्रपंचयत्। मिश्रास्तुप्रा
येणपुरुषधर्मःपुरुषधर्मःप्रयोजकव्यापाररूपैवलसोरथोगउ
क्तीसारोवपिगत्यनुकूलयत्नव्यापारिरूपारूपेवेतिनलक्षणे।तिभा
वार्थाधिकरणएवप्रपंचुःसाचाकंकरोतिपंचतिपाकंकरोतीतिय

करोतिसामानाधिकरण्यसर्वधात्वाख्यातवाच्या।करोतिश्चयंकिंचिद्व्यापा
रस्त्वंतराविषयंप्रयोजकव्यापारमेवाह्यतस्याश्चपूर्वापरीभूतंसर्वका
रकान्वयियोग्यक्रियारूपमाख्यातेनैवोच्यतइत्यनयाख्यायेभा
वार्थइत्युभयेप्याहुः।यथाकर्मसंहितीयावाच्यंजतएवघटःकर्म
संमानयनंकृतिरित्ययोग्यंवाक्यमाहुरचविध्यवरुद्धापुरुषार्थ
रूपंभाव्यंनिजाविध्यनुपपत्तेःपुरुषार्थरूपंभाव्यणमवलंबमानत

स्यानिर्ज्ञातकरणत्वान्निर्ज्ञातिकर्तव्यताकत्वाच्चस्वयंशास्त्रीयैं
एवटासच्छास्त्रीयैंएकरणेतिकर्तव्यतेगृह्यंति॥ ॥इत्यर्थभावनि
रूपणं॥ ॥एतामेवचभावनांसाक्षाद्विधयाकुरुतोविधिप्रतिषेधौ
यद्वारागुणद्विश्रपणंनिवारकत्वेनतदुक्तंतद्भूताधिकरणेविशिष्टभा
वनांप्राप्यवृत्तिर्विधिनिषेधयोरिति।तत्रविधिःप्रेरणानियोगइत्येक
र्थाःसैवचशब्दभावनेत्युच्यते।लिंगादिरूपशब्दधर्मत्वात्तदुक्तंभा

र्थाधिकरणे आभिधाभावनामाहुरन्यामेवलिङादयः अर्थाभि
धानव्यापारस्यैतेषुगम्यतेइति। अभि।धीयतेनेनेत्याभिधा लि
ङादिः शब्दस्यैवैषाभिधाभावना शब्दभावनेतिमावत्। साचसामा
न्यतोविशेषतश्चेत्यसाधा। स्वतंत्रपुरुषप्रवृत्तिर्हिधा लोकेदृश्य
तेक्वचित्स्वेच्छयार्थंसुखार्थंप्रवर्त्तते क्वचिदन्यप्रेरितः आचार्यप्र
रितोहंगामानयामिनस्वेच्छयेति व्यवहारात्। यत्राप्याचार्यादि

रप्यनिच्छंतंनशब्दोतिप्रवृत्तियितुं तथापिस्वारसिकेच्छारहितम
पिशिष्यादिकंस्वप्रवर्तनाबलेनेच्छमुत्पाद्यप्रवर्तयतीतिद्वैविध्यो
पपत्तिः तत्रशब्दश्रवणानंतरभाविन्यांप्रवृत्ताचार्यादेःस्वप्रवर्त
नाज्ञानजननेप्रवर्त्तयतीतिद्वैविध्योकुतमवसीयते। कापुनः
प्रवर्तनाप्रवृत्तिहेतुभूतःप्रवर्तयितुर्धर्मःप्रवर्तयितृधर्मताभावे
यज्ञादीनांप्रवर्तयितनदेवस्सइतिव्यवस्थानुपपत्तिश्च

१४३ वृत्तिहेतुज्ञापकत्वेनतुल्यत्वस्योक्तोदेयदत्तस्याःप्रवर्तयतीतिप्रवृत्त
ज्ञापनाद्यज्ञतरस्यापिप्रवर्तकत्वापत्तिःतथालोकिकतिङोपिगु
र्वादिसप्रत्ययस्यविज्ञापकस्यप्रवर्तकत्वापत्तिः।लोकेचाचार्यादिःप्रवृ
र्तयितुर्थमोहमेनंप्रवर्तयामीतिप्रवर्तयितुर्मानसप्रत्ययस्यवेधो
पेषादिरूपोनापरोहोतुशक्यतेवक्तुपुरुषाभावेनालिङादिप्रयुक्त
कर्तृत्वंतुभोगीकार्यःसएवविधिःतत्रोत्तमप्रयुक्तमध्येषणंस

समस्यामंत्रणेनीचस्यानिचंस्यामंत्रणमाशास्यैषुचलिङादिरनुज्ञा
सनाक्षेपःसहःतत्रनानार्थत्वपरिहारायचतुष्टयानुगतमेकंप्रय
र्जनाहंशक्यतावच्छेदकंईप्सितानीप्सितकर्मणोरिवासाध्यत्वादि
या तीयाभिश्रमतेअतएवहरदत्तआख्यातवर्तनारूपंयार्थमथापिवा
विध्यादीनामुपादानंचतुर्णामाख्यातकृतमिति।अथलोकेकर्तृनिय
त्रणादिभ्योन्योप्यलोकेकोभेदोस्तिन्यायसिद्धइति।न्यायसिद्धइ

तिन्यायसूचनंन्यायव्युत्पादनं। वाक्यतावच्छेदकस्याप्रवर्त्तकस्यो
याइत्ययोग्यकर्मयोनलौकिकस्यएवेतिसूचनंभवेत्। ननुलोडर्थे
तिसर्गयोरपिप्रवर्त्तनालक्षकत्वंचतुरतिरेवंकामचारानुज्ञा
पस्यातिसर्गतिकामचारकरणात्मकामन्त्राणरूपत्वात्प्रवर्त्तना
न्यस्यैवचप्राप्तविषयत्वाविशेषितस्यप्रेषणत्वात्तदुक्तं। प्रवर्त्तब
तिःप्राप्तेप्रेषणइत्याभिधीयते। अप्राप्तप्रेषणंसर्वविधिरंशुतिपद्यतइति

स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यादौप्रेषणांतःपातिविशिष्टश्रुतप्रवर्त्तनामात्रेत्व
स्यऽप्राप्तप्रवर्त्तनंचविधिरितिविधायतृतेसुतरार्थाधान्यायसु
धायांतुशक्तिग्रहोन्यथोक्तः बुभुक्षितस्यबालस्यरोदनेनस्तनरा
नेप्रवर्त्तनांज्ञात्वास्तनदानेमातापवर्त्तमानयोस्यामातुप्रवृत्तेः
कारणजिज्ञासमानःकारणांतरानुपलब्धास्यप्रवर्त्तनायांकार
णत्वंप्रकल्प्यगामानयेतिवाक्यश्रवणानंतरंप्रयोज्यप्रवृत्तिंद

ष्टामातृप्रवृत्तिदृष्टांतेन तत्स्मामापिप्रवर्तनाज्ञानस्यकारणत्वमनुपा
करणजिज्ञासायं। लिङादिश्रवणानंतर्यंतिस्यैवान्वयाव्यतिरेकाभ्यां।
प्रवर्त्तनाज्ञंधानशक्तिं कल्पयतीति। अथप्रवर्त्तनालक्षणे पूर्वोक्तेपरि
ष्कारे। तत्रायाविशेषेणनप्रवर्त्तयितृकृतयागादेर्निरामसधर्मशेषेनच
समवेतत्वा। चेनाप्रवर्त्तयितृसंबंधिनामपितदसमवेतानांप्रवृर्त्तयि
तृकृतयागानांनिरासासर्वस्यापिलक्षणस्यफलेतिव्याप्तिरुत्स्प

प्रवृत्तिंप्रतिहेतुत्वात्। प्रवर्त्तयितृगुर्वास्थिर्मत्वाच्चअतःपरसमवे
तप्रवृत्तिप्रतिहेतुत्वमेवायागादेःफलंतुप्रवर्त्तयितुरेवप्रवृत्तेर्हेतुर्नप
रसमवेतप्रवृत्तेरतिव्याप्तिःमहामुद्गलभट्टस्याहुःधर्मशेषेनापूर्व
निरासःप्रवर्त्तयितृशेषेनेष्टसाधनत्वयोः। औपिशेषणेनेतिनिष्ठिवना
दीनामितिंतन्नाधर्मशेषेनापूर्वनिरासयोगात्अपूर्वंहिप्रवर्त्तग
तंप्रवर्त्तयितृसंबंधात्प्रासेर्हेत्वङ्गतातिव्याप्तेःप्रवर्तयितुरितिषष्ठंते

नेवनिरासान्। द्वितीयेप्रवृत्तयित्रगतस्यापूर्वस्यप्रवृत्यप्रवृत्तिप्रतिहे
तुत्वागावेनतद्भवातिव्याप्तेःप्रवृत्तिहेतुरित्येनेनेवनिरासाद्दितीं।त
द्दिंभट्टसोमेश्वरमतदभिधाव्यापारस्यैवविधिरूपभावनात्वेवाध
कभावनिमूलं।तदेतन्मतंभिश्रैःषष्ठाद्यैरेवखण्डितमुपरिष्टाद्दिपकाया।मु कं
अंशत्रयविशिष्टभावनाप्रतिपादनंचस्याव्यापारोत्वप्रवृत्तिकःत
स्यह्यर्थरूपस्याव्यापारस्यप्रवर्त्तनारूपत्वमिति।युक्तंअस्तुतर्ह्यभि

धानस्यैव्यापारोस्यप्रवर्त्तकःवस्यह्यर्थप्रतीत्याव्यवहार्यभूतस्यकेन
चत्वं।कल्पप्रवृत्तिहेतुत्वंलिङ्ग्यस्तिलाघवमित्यांकपरांतर
गतापत्तिमिन्नभिधात्वागतानतुनयुक्तंह्यभिधेयत्वंस्वर्गसा ध्य
व्यापारस्यैव।इत्यनेनपूर्वोक्तदोषद्वयोद्दरिपूर्वकमन्यदोषद्वय
मुक्त्वा।पुरुषेच्छा॥अर्थप्रवर्त्तनत्वेनाकांक्षितत्वेनक
र्त्तरिनवयोधतत्पुरुषाभिधेयेचशब्दासुनविधत इत्यारभ्

क्यतव्नास्याभिधानाविहातदाभिधायाः प्रवर्तकत्वेयुज्यते
आभिधानेविनापिहिप्रवर्तकस्वभावस्यलोकेआचार्यादेर्वैदलि
ङोरर्थमवगमियेयत्नलिङर्दूषणलिङ्प्रवर्तकत्वेभिधायाम्
प्रवर्तनात्वेप्रसज्यते।तथाह्याभिधार्थोधात्वर्थकर्यंकृद्वापित
प्रवृत्तिहेतुरेवंतदभ्युपगतेपिव्यापारोग्निहोत्रादौप्रवृत्तिदृष्टातदा
वाक्यद्वास्तिकाभिलिङोत्रप्रवृत्तिहेतुव्यापारइतिसामान्यतो

यंनिवर्तकत्वातद्धेर्भूताचतुर्थ्यापिविधांगीकार्यसेचयप्रतिषेधो
निषेधोइतिचगीयते।लोकेतुतदभ्यवहारोविधिव्यवहारवद्।
त कथापात्रत्वेवायान्विशेषः॥नानिवर्तनायाविधिनिमन्त्रणेतिकृत्य
वर्तनायांइवशक्तिग्राहकमनुशासनमास्थितथाप्नाहोसं
सोरेनसुपाहितालिङाश्रवणानुरूपविधायिनींप्रयोक्तुंशक्यते
वृतिदृष्टअवापोद्वाभ्यांनसुपहितालिङोनिवृत्तावेवशक्ति

यहेप्रसक्तेगुणाहंनिवर्त्तकेनानिवर्तिवोनिवर्तइत्यादिगुरोर्निवर्त
नायांशक्तिग्रहोभवतिसुखियत्रनहन्मत्रापिसोःतदुक्तंभूषाधि
करणचातिकेविधायकेरसंयुक्तोनाहितप्रतिषेधकःविधिना
युज्यतेयत्रनहन्मत्वापिवेहितितत्राभावर्थितानेवस्वयंपुसोरु
णद्धीति।अत्रनञोनिवर्त्तमानंयाशक्तिरुक्ता।।न श्रीकायं
तुप्रतिषेधाविधिपरोहिविधायकइत्सादौग्रसावृत्तिलक्षणो

यगतेपिनप्रवृत्तिहेतुःअतस्तयाप्यसौप्रवर्त्तनाहेतुश्चेत्रत्रा
पिलिङेयाभिहितःसन्तस्यप्रवर्त्तनात्वानिर्वाहायस्वविषयस्येष्ठा
साधनतापेक्षमुख्यनेच्छांजनयत्सावृतौहेतुर्वाभिप्रार्थज्ञानइव
परार्थाभिहितएवपरार्थइत्यवश्यमभ्युपेयंतच्चेतन्ममापितुल्यमि
तिनसोमेश्वरोक्तदूषणावकाशःकाश्चित्।स्माद्देलिङादिरेवप्र
वर्त्तकःतदभिधेयचप्रवर्त्तनाविशेषःप्रेरणाविधिरितिचोच्यतइ

ति॥ ॥ इतिविधारूपंशाद्दभावनानिरूपणं॥ ॥निवारणास्त्वापि
शाब्दीभावनानिवर्त्तनारूपसामान्यतोनिवारणरूपविशेषतश्चवि
धिवदेवप्रसाध्या।सापिचन्यूनोत्तमनिवृत्तिहेतुर्निवर्त्तयितुधर्म
रूपोहमेनंनिवर्त्तयामीतिनिवृत्तयितुमानसप्रेषयाप्रवर्त
यत्।सपिचन्यूनोत्तमसमविषयत्वेनत्रेधालोचेचपुरु
षाभावायत्रायविशेषोधीनिशेषरूपतत्रयासंभवालिङादेरे

चाक्यभेदप्रसंगइतिचेन्मैवं।विधापकपरेनलिङपवप्रेषार्थते
नापिपक्षउक्तः।तथाचानिषेध्यलिंगाविवक्षायांतस्यैवावृत्तिरुक्त
नन्नञःयेषांतिमंथेतुपूर्वमतमप्युक्तं।तत्रनञायेदेरभावेप
यावालिङादेश्चप्रवर्त्तनाविषयायाःशक्तेरुयागस्याविशेषेपि
तथानञादेर्निवर्तनाविषयेनञादेस्तत्फलीभूतार्थप्रवृत्त
र्थप्रवृत्तभावानुवारकत्वस्याविषेपिअमानोनाःप्रतिषेधइष्टव्य

यचतुष्यांकल्पमिसाद्यापक्षेलघवीलिङ्लेऽप्यचमुलकारणांत
व्यादीनांचनेकेषांकृसानांचतुष्याधिकशक्तिकल्पनापस्यगौरव
न्नप्रसयशक्तिकल्पनापक्षोयुक्तइतिनाभिशेष्वाकृताद्रामिधा
नत्रादरंसूचयताध्वनिमिति॥ ॥इतिप्रतिषेधाख्यशेषभाव
नानिरूपणं॥ ॥सेयद्व्यपिशेषभावनानुगृहीतेवस्वफलंभू
तांप्रवृत्तिंजनयतीतितदितिकर्त्तव्यतावेनापेक्षतेगृह्णातिचार्थ

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इन्स्टीट्यूट
MEMORIAL

वादेःस्वसमानार्थवत्वायलक्षितंतस्माश्चेतिकर्त्तव्यापेक्षातद्व्यय
श्चार्थभावनाचद्विष्व्यन्वयाकर्त्तव्यतेनप्रतीतौतत्एवचभाव्यक
रणयोराकांक्षापूर्वमन्वयेस्यात्नान्यथानचशेषभावनाऽपेति
ष्ठाभादिप्रतिस्थिकविधिवाक्येषुस्वरूपतःसन्नपिकर्त्तव्यतेनप्रती
येतकिन्त्वर्थभावनेवअतोध्ययनविधौसाविधीयमान्त्वाकर्त्तव्य
तेनप्रतीयतेतदुक्तंवार्तिकेसाह्येवंप्रवर्त्ततेइतिव्याख्यातंचाभियु

के अध्ययनविधिवशात्कार्यत्वेनप्रतीयतइति। ननुतत्राध्यारभ्य
तंप्रयुंक्तेकार्थभावध्यायनकरणीकाविधीयेतनत्वप्रेरणाशस्त्याऽऽ
ख्यातवाच्यत्वाभावाद्विधिद्वयानुक्तेः। अत्रोच्यते। नताक्रतु
तुल्योमवद्वितीयाभंगोत्रपुरोहितंवृणीततईतितुल्यतायावृत्त
प्रधानभावंस्वाध्यायसंभविनिदृष्टेविनियुंक्तेपर्यंतीतितृतीयेऽर्थं
तत्रविध्यंशताचदृष्टा।तत्रचश्रुत्यनांकरणत्वाकर्तृत्वंवानिरूप्य

यइतिवार्तिकाल्लोचेऽभयविवक्षासंभवेपिरेवेप्रवर्त्तयितृपुरुषा
भावेनकर्तव्याव्यापोरेप्यवानियतकरणंत्वासंभवात्स्यातंत्र्याच्चक
तृत्वेनैवस्वाध्यायेविनियुज्यतेअतंरगचकर्तृकारकंक्रियायाःअं
तरगचकर्तृकारअतएवास्यतांप्रिहितासाख्यानिप्रिहितेपिक
र्तर्यनेवस्वाध्यायेविनियुज्यतेरंगचान्वीयार्हंगइयुक्तंकर्त्रधिक
रणे।एवंकर्तृतयास्वाध्यायेविनियुक्तेर्थवादादेगुणत्वादिधायक

स्यचप्राप्यान्पप्राप्तिस्विकचाम्पस्याप्तिङ्: कर्तृसंनविनियुज्यंतेध्या
यनेनोपात्तालिङोभावयेयुरितिततःकिमित्यपेक्षितेसामर्थ्यादेवपुरु
षंप्रवृत्तिमितिभावयेयुरितिवरुच्यतेसंबंधाते स्तुत्यर्थापाति
मूलकस्यार्थमध्याहारेणाधिक्यन्थीयारिवत्तातदुक्तंमर्थवाद
धिकरणवार्तिकेततःकिमित्यपेक्षितेसामर्थ्यादेवपुरुषप्रवर्तनमिति
संबंध्यतेइति।तेनरंस्तुतानुमितेकरेशनिष्पन्नमाहावाक्यंभाव

तिअध्ययनसंस्कृतास्वाध्यायप्राप्तालिङपुरुषप्रवृत्तिंभावयेयु
रितिअयमेवचयागस्यार्थःपारमार्थिकोन्यथाशब्दभावनायाःकर्मत्वा
नवगमात्तिकर्तव्यतारूपत्वात्तस्याश्चशब्दरूपलक्षणयार्थवादसामान्य
नसिध्येत्।नन्वर्थवादाधिकरणेधायसूत्रेचायोर्थेकर्मस्वार्थ
ज्ञानस्यलौकिकविनियोगात्तदर्थाध्ययनविरोधातेनस्वाध्याये
नफलवदर्थावबोधंभवायेतीयुक्तंतद्धिरुद्धंकर्तृत्वोत्तिःप्र

वृत्तिफलयोरिभिन्नयोः समुच्चयनतु विरोधः शब्दभावनायांहिलिङादीनांकर्तृव्यापारस्यार्थात्फलव्यर्थावबोधेकरणंफलितंभवतीतिप्रवृत्तिकर्तृव्यमेवार्थावबोधकरणत्वेनफलितव्याख्यातमितिनाविरोधः। प्रवृत्तिफलत्वंतुफलंवदर्थावबोधद्वारेतिनभाव्याद्ययविरोधः लिङोहिप्रवृत्तिरूपस्यवाक्यार्थस्येष्टसाधनतयाबोधंकृत्वाप्रवृत्तिंजनयंतिनान्यथेतिनन्वेवमपिचेतनप्रवर्त्तनात्मकविधिकथमचेतने

नवालिङोतियुंजीतेतिचतुःसंयुगपायसस्यचेप्युपेयंसस्यात्। यथावर्णलोपागमविकाराद्यसत्यपितेनसत्यमेवसाधुत्वंज्ञाप्यतेशिष्टपरिग्रहोपायत्वाकरणप्रामाण्यस्यात्एवमिहाप्येवंप्रातावलिङर्थंप्रवर्तयतीतिलिङ्व्यापारभूतशब्दभावनाकर्तव्यतांबुध्यतेतदुक्तंचेतनस्यलिङ्व्यापारोपाधिर्योऽप्यसत्यमेव। तनोपायनशब्दभावनाकर्तव्यतांबुध्यतेवंसत्यज्ञाप्यतेर्थादप्रामाण्यात्याकर्तव्यतेतिति

कर्त्तव्यताभूतप्राशस्त्यानपेक्षणात्कृत्स्नयार्थवादप्रामाण्यंनस्यात्।
ति।एवंकर्त्तव्यतेन।यागतायाःशेषभावनायाःकरणशक्तयालोचनयै
वाधिविज्ञानमेव।अवेक्षनेनेपेक्षितेपूर्वसंबंधानुभावपेक्षणविधि
विज्ञानेनेतिसंबंधतइतिवार्तिकात्।युक्तश्चेतन्।योगाहिस्वरूप
तो।भावनायांप्रवृत्तिरूपफलोपाहितायांच साध्यःसंस्तस्यां
फलोपाहितायाकरणंभवति।एवंविधिविज्ञानमपिस्वरूपेणवि

धिनाविषयेणसाध्यंसतत्रैवशेषभावनायांप्रवृत्तिरूपफलोपाहिता
यांकरणंभवति।केचित्संबंधस्मरणमेवकरणंविधिज्ञानंतुवशापा
रःकरणव्यापारनिर्वाहकोयागस्येवापूर्वमित्याहुः।लिङोऽपिधीसैवशे
षभावनाभाव्यंचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिःसंबंधःकरणंतदीक्षणा
चांगतयोपयुज्यतेइतिअत्रप्रोच्यतेनयेतिप्रोक्षणाप्रारूपज्ञा
नंतदंगफलोपकारिप्रायज्ञानरिक्तंजन्यंतुप्रोक्षणंप्रवृत्तिप्रयं

र्थंकालस्यभंगउपकारोचननोपकारोगस्यनिर्वाहकःप्रयाजा
दिज्ञान्यापूर्वंचतत्प्रयाजादिद्रव्यदेवताश्चात्रार्थवादइतितिज्ञेयं च
।इतिशाण्डिल्यभाष्येनैतिकर्त्तव्यतानिरूपणंअथद्वितीयाध्यायार्थक
र्मभेदप्रसङ्गात्सर्वैषिकर्मभेदानिरूप्यंते।कर्मद्विविधंलौकिकंवै
दिकंचवैदिकमपिकर्मत्रिविधंप्रवृत्तिरूपंनिवृत्तिरूपंउभयरूपं
चपर्युदासाख्यामिति।तत्रायंकर्मद्विविधंकृत्यर्थंपुरुषार्थंचात

त्रत्नेतुलिप्तासूत्रेप्रथमवर्णकेवैदिककर्मणस्त्रैविध्यमुक्तंकृत्व
र्थंपुरुषार्थंअध्ययनमधानंचकृत्यर्थंनपुरुषार्थमिति।शाण्डिल्यी
पिकायांतुतत्रैवयज्ञायनाकथंभावपूराणार्थंविधीयतेनकृत्यर्थंव
अन्यत्करणंफलंचपुरुषार्थमितिग्रंथेनद्वैविध्यमेवोक्तं।तद्दुरूप
मपीष्टंतन्मतंहितंत्रत्नएवोक्तंमध्ययनस्यपुरुषार्थत्वमिष्टमिति
त्रैविध्येतुमूलंद्रव्यार्जनवर्णकेनचाधानयज्ञार्थितुमर्हतीतिभाष्य

स्यव्याख्यापंचकोक्तयर्थेवार्तिकेयथा धानंनक्रत्वर्थनिपुरुषार्थ
मेवकस्मान्नभवतीतिग्रंथस्यपूर्वपक्षग्रंथस्तेपिआधानंपुरुषार्थ
मितिसिद्धांतवार्तिकंतत्तुतत्रत्नेप्रयत्नेणद्रव्यार्जनस्यपुरुष
रुषार्थसाधनगम्यतेनैवमाधानस्येत्यभिप्रायंव्याख्यातं।अतोन
र्तिकंकिंचित्रोविध्येमूलमस्तिद्वैविध्येतुमूलमथातःक्रत्वर्थपुरु
षार्थयोर्जिज्ञासेतिसूत्रमेवअत्रहिद्वैविध्येतुमूलदूषणान्यशास्त्र

डाक्टर भाऊदाजी इंस्टीट्यूट ऑफ इंडोलॉजी लायब्ररी MEMORIAL

दीपिकाप्रकाशेनानुसंधेयं।पुनरपिनैरिकंकर्मद्विविधंगुणकर्मप्रधा
नकर्मचार्थकर्मापरपर्यायं।तत्राद्यंयथाधानं।द्विजाःसंनिपात्योपक्र
कंतुत्रिविधंदृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थंचाश्रुतिकर्मारभ्यं।दृष्टार्थमपि
द्विविधंभाव्युपयोगसंस्कारार्थंप्रतिपत्तिश्च।तत्रदृष्टार्थंभाव्युपयोगसं
स्कारार्थंचेति।तत्राद्यंयथाव्रीहीनवहंतीति।द्वितीयंसंनिपात्योपकार
कंतुत्रिविधंसाक्षाद्विनियुक्तंसंस्कारार्थंसाक्षाद्विनियुक्तस्यय

दुपकारकं यत्संस्कारार्थं चति। तत्रायं यथाग्नी: हीनवर्हंतीति। द्वितीयं यथा वत्समालभेत इति। अतएव स्पेवाविनियुक्तरोहांगगोपवत्स कारकतयात्स्य रूपलभेतेत्यालंभसंस्कारापिड इति पशुसोमाधिकरणेभिदेवः। प्रतिपाति स्तुत्विधाप्रधानोत्तरकालात्पूर्वकालात्समकालत्वात्तत्रायं यथा चात्कालेकृष्णाविषाणाप्राश्यतीयादिः द्वितीयं यथाग्नाकृष्णाधिध्यं तिलो हितानिरस्पतीति। इयंयतु

र्थेपशावनालंभात्तेन हितश्च कृतोरक्कर्मसामिधाधिकरणेप्रतिपादितप्रधानसमकालयथाग्नेयर्चोरनयाविहितेयागेचतुर्वतंजुहोतीतिहोमरूपाप्रतिपातिः होमेहिवषट्कृतेजुहोतीतिविधानाद्वषट्कारोच्चारणोत्तरक्षणेध्वर्युणाकर्तव्यः तास्मिन्नेवक्षणेयागस्मरणार्थेनवषट्कारणस्मारितोयोगायजमानेनानुष्ठेयः। तदिदंसर्वमग्नाधिकरणवार्तिकेप्रतिपादितंअदृष्टार्थंतंनिपाक्षोपकार

कं यत्तदपि प्रतिपत्तिविधेत्रिविधं। भूतोपयोगसंस्कारार्थमुपयोग
समकालं चत्तत्रा यं यथा हुतहविर्हः शिष्टानारकल्पविधिप्राप्ता
सः। द्वितीयं यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीति। तृतीयं यथा। एकैकपात्रमपर्या
वर्तयन्जुहोतीति प्रकृतावपर्यावर्तनाविधिरदृष्टार्थएवदृष्टादृष्टोभ य
यार्थमाश्रयिकर्म्यं यत्तदपि त्रिविधं किंचिद्द्रव्यप्रक्षेपांशानदृष्टार्थं
द्रवतोहृंशांशानदृष्टार्थं यथा स्विष्टकृद्यागःअग्नेःस्विष्टकृतःकृचि

द्रन्यविनियोगात्। किंचिद्रवतोहृंशांशानदृष्टार्थंद्रव्यप्रक्षेपांशानादृ
ष्टार्थं यथोत्तमःप्रयाजः तत्रहिस्वाहाग्निंस्वाहासोममितियाद्रियाज्यमानं
त्रालिंगात्क्रमेणप्रत्यभिज्ञायमानाआज्यभागादिषुस्थीयमाणाएवंरूपाः
संस्कार्याःतरेतद्दर्शेप्रयाजेचतन्न्यायस्यादर्शाधिकरणेप्रतिपादितं।
पशुपुरोडाशयागोप्येवमेवतिदर्शमएवपश्वाप्रीतिचदर्शाधिक
रणेप्रतिपादितं। अत्रेदंचिंत्यतेअग्नीषोमीयस्यवपयाम्चार्याग्नीषो

मीयंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीतिअग्नीषोमाग्नेवतासंस्कारार्थतया
विहितःपुरोडाशयागोभाव्यंगयागाभ्यासार्थएवोतयपायागाभ्यासा
र्थमपीति।तत्रोभयार्थोयंतंसंस्कार्यदेवतायाउभयत्रसत्वाद्द्वियाद्यःप
क्षः।द्वितीयस्तुवपायागाभ्यासार्थ।एवंसंस्कार्यदेवतायाउभयत्रसंभ
वेपिवाजपेयेनेष्ट्वाबृहस्पतिसवेनयजेततिसस्याध्वपौर्णमासीवैमृध
म र्पतीयत्रबृहस्पतिसववैमृधयन्याक्येनवपायागाभ्या

समानार्थत्वाच्चमादितिउच्यते।पुरोडाशयागस्तावद्ब्राह्मणेनाग्नी
षोमाग्नेवतारूपोद्देश्यविशेषणत्वेस्वतंत्रोद्देश्यतेयावाक्यभेदप्रसंगबृहस्प
तिसवेवैमृधयोःतुनायंदोषनचैवंपायागसंयोगस्यप्रकृत्यर्थत्वेपिप्र
करणाद्व्याप्तेर्द्रव्यार्थःकिनस्यात्।मैतंसंनिपात्योपकर्तृयागापूर्वंप्रधानो
पयपूर्वएवव्याप्रियतेइतिहिसार्वत्रिकंक्वचिदेवलक्षणास्यादुपलब्धस्ये
वप्राधानापूर्वस्याद्यारणंव्याप्रियतइतिकल्प्यते।तस्माद्द्विभाव्यंगयागा

भ्यासापूर्वोपितौपुरोडाशयागापूर्वस्यव्यापारसंभवेउत्पन्नवपायागा
भ्यासापूर्वंधारणेव्यापारकल्पनानसंभवति।तस्मात्पुरोडाशयागो
ऽपूर्वमप्राप्तंयाजवद्यैक्षमाणदेवतासंस्कारार्थएवेतिसिद्धं।किंचिदाश्र
यिकर्मदेवतोद्देशांशेनापिदृष्टार्थद्रव्यप्रक्षेपांशेनापिद्रव्यत्यागांशेने
चतुष्केचलभदृष्टार्थमित्याश्रयिकर्मतांलभतेयथासूक्तवाकेनप्र
स्तरंप्रहरतीतिप्रस्तरंप्रहरणंसूक्तवाकप्रकृतिदेवताकल्पनातदु

द्देशांशेनापिदृष्टार्थं।एवंप्रस्तरेजुहुमासाद्यतीयुपयुक्तंप्रस्तरद्रव्य
प्रक्षेपांशेनापिदृष्टार्थं।एवंप्रस्तरेतत्यागमात्रंतुतत्रादृष्टार्थमितिपुनर
पिपैरिकंकर्मचतुर्विधंउत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृत्यर्थत्वेन।तत्रायथा
प्रणीताग्निःसंयौतीतिसंयवनंपुरोडाशपिंडोत्पत्त्यर्थं।यागादिचस्वर्गफ
लत्यर्थं।द्वितीयंपयोदोग्धीति।देवताःस्वस्यैवोद्दिश्यस्यप्राप्त्यर्थं।शेष
नं।तृतीयंयथाव्रीहीनवहंतीति।वेतुष्पस्रुपविकारार्थत्वात्।पुनरपि

चैरिकंकर्मचतुर्विधं।प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभयात्मकमुभया
त्मकंच।तत्राद्यंयथाग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासावितीयंयथादर्शपूर्णमासाग्नि
होत्रादितृतीयंयथाग्नीषोमीयसवनीयपश्वादिअष्टमेद्येतेतदुभयं
र्शपूर्णमासयोर्विकृतिस्तस्यचसवनीयपशवस्तेषांचैकादशिनाःसु
साकालत्वसाम्यातेषांचप्राजापत्याःपशुगणालसाम्यादितिचतुर्थं
यथादर्शेहोमानारिष्टादयःतेषांत्वमूर्वत्वमष्टमादेरुक्तं।एवंगृह्ये

थीयाधानीतिपुनरपिचैरिकंकर्मद्विविधंनैमित्तिकंकाम्यंचानैमित्ति
कमपिद्विविधंनित्यानिमित्तकमनित्यनिमित्तकंच।आनित्यनिमि
त्तकमपिद्विविधंदोषनिर्घातार्थमदोषनिर्घातार्थंच।तत्रनित्यनिमि
त्तकंयथायज्ञायज्ञीयमग्निहोत्रंजुहोतिवसंतेवसंतेऽग्नीषोमीयायजेते
ति।तत्राद्यंयावज्जीवाधिकरणेप्रतिपादितंद्वितीयंतुपशौसोमविधा
प्रजमृणवाक्येनसंयोगाद्याधिकरणेप्रतिपादितं।आनित्यनि

मित्तकरो षानिर्वातार्थं यथायोमावास्यस्यां पौर्णमासीवा तिपातये
ग्नयेपाधिकृतेष्टाकपालंनिर्वपेदिति। योमावास्यां पौर्णमासीवा
पातयेद्वैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेदिति चरो
निर्वातार्थत्वादेवैकार्थसाधनयोर्विकल्पोदर्शपूर्णमासयोस्तेषुयेक
थाध्वादित्याधिकरणेवक्ष्यतेअनियतनिमित्तकमदोषनिर्वातार्थं यथा
द्वादएवंसमुच्चयस्तदोषनिर्वातार्थेतिपूर्वपक्षादार्थाधिकरणेप्र

ADYAR LIBRARY MEMORIAL

तिपादितं। भिन्नेजुहोतीत्यादिकाम्यमपिकर्मत्रिविधं। ऐहिकफलकमा
मुष्मिकफलकमनियतफलंकुंचात्रायंयथाकारीर्यष्टिकामोयजेते
त्येनेनाभिचरन्यजेतेतिजातेष्टिश्रुतत्वादैहिकफलिकाउपस्थितस्वार्थै
यहिकृष्टिःसर्वैःकाम्यतेनानुपस्थितैरैहिकस्यस्वार्थापिकिमुतजन्मा
यस्वस्वार्था। ऐयमाभिचारीष्युपस्थितश्चेनरेयकाम्यतेनानुपस्थितस
त्रोरेयकाम्यतेनानुपस्थितस्यैहिकस्यापिकिमुतजन्मांतरीयस्या एवंप्रत

ल्वा यपि यो यद्राजा यते पुत्रस्तस्येवकाम्यतेन कालांतरजातस्यैहिक
स्यापि किमुतजन्मांतरीयस्य। अमुष्मिकफलं यथास्वर्गाग्निहोत्रादि
। नहिस्वर्गे केवलसुखात्मको मानुषाशरीरेण सुखदुःखोभयभोग
र्थिधर्माधिधर्मार्थिभारम्भेनानुभवितुं शक्यइति। आनियतफलं यथा
चित्रयायजेतपशुकामइत्यादिपश्वादिहिफलमैहिकामुष्मिकत्वेनानि
यतमितिचतुर्थेयोगसिध्याधिकरणेप्रतिपादितमिति। निवृत्तिरूपैम

पिकर्मद्विविधं। कृत्यर्थंपुरुषार्थंचातत्राद्यं यथानातिरात्रेषोडशिनंगृ
ह्णातीति। द्वितीयं यथानाहिस्यात्सयाभूतानीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनक
र्मोभयरूपं पर्युदासाख्ययत्कर्मतदपिद्विविधंकृत्यर्थंपुरुषार्थंचातत्रा
द्यं यथायजातिषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेषुति। नार्षेयंवृणीतनऋ
तारंवृणीतऋतिच। द्वितीयं यथानक्षेतोद्यंतमादित्यमिति॥ ॥इति
श्रीमत्सदाशिवप्रमाणपारावारपारंधुरीणमीमांसाहेतसान्ताऽधु

संधरभाष्यनारायणभाष्यशंकरकृतेर्मीमांसाभाष्यप्रकाशोसकल
कर्मभेदानिरूपणं ॥ सुधाकृतारण्येषुयोयागश्रुतः सम्यंयेवेयु
पेक्षितव्यः यंसतिकेचिदाक्षिपंति । एकादशीपंचशारदीयास्त्थेतिचेदि
त्यत्रोदाहृतंवैशाख्यामावास्यायांसप्तदशमारुतीस्त्रिवत्साउपकरो
तिसप्तदशपृश्नीनुष्णस्तान्पर्यग्निकृतानितरानाक्रमतेप्रेतरानुसृजे
तीतित्रत्रसिद्धांतितंपर्यग्निकृत्वाकोनतंवागरीतिविधिःउपालीवस

वाक्येचमारुतपरानुषंगेणसप्तदशेष्टयागाधीयंतइतित्रिवत्सा
यागैःसप्तदशभिःसहचतुस्त्रिंशत्कर्माणिइत्युक्तंतदनुपपन्नंअत्रापि
उक्षवाक्येप्येकादशयागः । प्राग्नीतितंतांगरीतिविधिनारैण्यवस्तो
रन्नभावेनाम्नाजापत्यम्पायाभावादिति । अत्रभूमःउक्षवाक्येआ
स्यात । श्रवणात्स्त्रिवत्सावाक्येक्रतमुपाकरातिइत्यनुषंतेतश्चत
त्रानेककर्मविधायीउक्षवाक्येनुषंगानमवैरूप्यायानेकमेवक

र्मविधत्तेअन्यथासवृताम्नातमुपाकरोतीत्याख्यातंत्रिकृत्वावाक्ये
सप्तदशकर्माणिविधत्तेउक्षवाक्येत्वेकंकर्मविधत्तइतिवैरूप्यमापद्ये
तइति॥ ॥इतिसंख्याधिकरणन्यायविषयाविषयान्वैकनिरू
णं॥ ॥द्वितीयेइंद्रियकामाधिकरणेगुणफलसंबंधउक्तःतद्पेक्षित
स्यफलाश्रयस्यलक्षणमुक्तंफलायविधीयमानोगुणोयत्रैकारकताम
पद्यतेसआश्रयइति।तद्दर्शयन्व्याचष्टेज्योतिष्टोमेका।मोक्ष्यादिसं

श्रयतेनमीमांसकाभिमतोनक्षुक्ष्यादिसंस्थायांफलार्थेगुणेय
क्रियमाणायामपिज्योतिष्टोमेसाकंरकंभवतिकिंतुसोमएवाअतः
फलंप्रतिविधीयमानोगुणोयांक्रियामपेक्षतेसआश्रयइत्येवाश्रयल
क्षणंमाभिमतं।संस्थाचसाधिरूपंसंस्तमाभिमंतमपक्षतेअतोस्पे
वेदंलक्षमुक्ष्यादिसंख्याश्रयभूतेज्यो।तिष्टोमइतिनास्त्यभिःतथाफ
लार्थेगुणेयंत्रैकारकमित्याश्रयलक्षणंसांकंप्रस्थापेक्षंभीसा

र्मविधतेअन्यथासवृतादाम्नातमुपाकरोतीत्याख्यातंत्रिकृत्वावोप
सपदृशकर्माणिविधतेउक्षवाक्येनैकंकर्मविधतइतिवैरूप्यमापद्ये
तइति॥ ॥इतिसंख्याधिकरणन्यायविषयाविषयावैकनिरू
णं॥ ॥द्वितीयेइंद्रियकामाधिकरणेगुणफलसंबंधउक्तःतदपेक्षित
स्यत्वाश्रयस्यलक्षणमुक्तंफलायविधीयमानोगुणोयत्रैकारकताम
पायतेसआश्रयइति।तद्दर्शयतिदध्नोजुहोतीत्यादौ।संस्कार्यो
श्रयत्वेनमीमांसकाभिमतोनकर्त्र्यादिसंस्थायांफलार्थेगुणोय
क्रियमाणायामपिउपोतिष्ठोमेसाकाङ्क्षकंभवतिकिंतुसोमाद्वाअतः
फलायविधीयमानेगुणोयांक्रियामपेक्षतेसआश्रयइत्येवाश्रयल
क्षणंमाभिमतं।संस्कार्यत्वमाप्तिरूपंतुसमाप्तिमंतमपेक्षतेअतोस्ये
वेदंलक्षमुक्त्वादिसंख्याश्रयभूतेउपोतिष्ठोमइतिनास्त्याप्तिःतथाफ
लार्थेगुणोयंत्रैकारकमित्याश्रयलक्षणंसांकंप्रस्थापेक्षंभीसा

१९६ हि यं फलार्थे गुणो नाप्रकृतेऽाश्रयत्वेनसमर्पते माधास्पायागेरधिरुद्ध
करणकारकतामपद्यतइति।तत्राप्यव्याप्तंआतोप्युक्तमेवल
क्षणमाश्रयस्ययुक्तमितितथारेचयाधिकरणेक्रियाकारकभाव्य
रि क्तिकेनापिसमानकर्तृकतासंबंधेनाश्रयाश्रयिसंबंधंतरेणाश्रया
श्रयिभावोनसंभवतीतियागेनसहरिवंतीधारयंतीयसंबंधंकरणस्य
फलायाविधीयमानस्याश्रयमक्रियाकारकभाव्यतिरिक्तसंबंधंतरेणा

श्रयाश्रयिभावोनसंभवतीतिनोत्तरितंकिंतुक्तसंभवमंगीकृत्यैवा
स्माभिरुत्तरंदत्तंएवमप्यनिष्टोमसामेतिनायकल्पवदिति।तस्मादप्य
स्मदुक्तमेवाश्रयलक्षणमाश्रितंलक्ष्यतेनफलार्थगुणस्यय
त्रकारकत्वमिति॥ ॥इत्याश्रयलक्षणनिरूपणं॥ प्रकरणांतराधि
करणेपंचविधमनुपादेयमुक्तंदेशःकालःफलंनिमित्तंसंस्कार्यंधे
हित तिऽअनुपादेयसंनिधिसचिवौश्रयसंनिधिःप्रकरणांतरमितिप्रकर

णांतरलक्षणमुक्तंसर्वग्रंथेषु।तच्चचारुण्यानिष्कासेनतुयेभ्यावभृ
थयतीत्यत्राप्यासं।तत्रप्रकरणांतरेणैवभेदउक्तोवार्तिकेप्रकरणांत
राधिकरणाधाशास्त्रदीपिकायामपिसममेवभाष्यभूयःसोमारि
ष्याधिकरणेएवंयतीयनेनप्रकरणांतरन्यायेनकर्मांतरविधीयतइति
अत्रमहसोमेश्वरःसमाधत्तेअस्त्येवोक्तलक्षणंतत्रचारुणीनिष्कास
स्तुषाणांचभूतोपयोगित्वेनसंस्कार्यतयानुपादेयत्वादितितस्तु

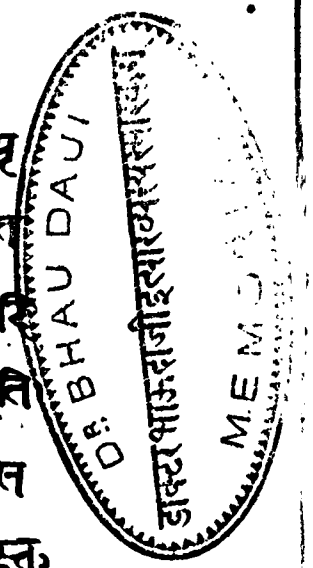
Dr. BHAU DAJI
MEMO

तेनातृतीययातुषनिष्कासस्यसाधनत्वेकाचापिनिष्कासस्यचारुण्या
मिक्षाशेषत्वात्तुषाणांचाग्नेयारिष्टागेशेषत्वाद्यंकिंचित्सोमालंस्पा
तेनाधमृथंयतीतिवक्ष्यतियाजशेषेणहवींष्यभिधारयतीतिप्रतिपाद्य
स्वरूपंसंस्कार्यत्वाविरोधइतितन्मंदं।अधिकरणविरोधात्तत्रैकां
शेयास्मिन्नेवयागेप्येसवनीयवत्प्रचारादिप्रकर्षेपूर्वपक्षंविधायतेन
निरस्यप्रतिपत्तिरितिपूर्वपक्षांतरतुषकासस्यासंस्कार्यत्वेशाद्ध

म्पभेदापत्तेर्निरस्तार्थकर्मत्वमेवोक्तं।अतएवप्रकरणांतरलक्षणवा.
च्यं।नात्रासंनिधिरिवस्वरूपतोनुपादेयसंनिधिप्रवेशः।कुतस्कार्यवि
धेरुपपद्यर्थसंक्रमासंभवः।सचयथानुपादेयेसंनिधिर्नाभवत्येवमुपा
देयेऽपसंनिधिर्नापिभवति।तस्माद्विधेरुपपद्यर्थसंक्रमासंभवेन
सहकृतोसंनिधिःप्रकरणांतरामितिप्रकरणांतरलक्षणमाभिप्रेत्वेआ
एवविश्वजितायजेतेत्यादौयत्रोपपदार्थोविधेयोनास्त्येवनामधेयमा

त्रश्रवणात्तत्राप्युपपदंसंक्रमासंभवसहकृतात्संनिधेरेवभेदइ
त्यवधेयःअतएवोद्भिदादीनामोवचेवमाद्यनांभेदहेतुसंनिधा
वेवनाम्नाभेदउक्तःएवंयत्रेज्योतिष्टोमादावपिअष्टमतृतीयेचज
नकसप्तरात्रप्रकरणाभ्यातेचत्वारिंशत्पवत्प्रकरणांतरन्यायेने
वभेदोभ्युपगतः।अतएवचप्रकरणांतराधिकरणेमासमाग्निहोत्रंजु
होतीत्यादावनुपादेयंयातिनाम्येउपसद्विश्वरिहोतिगुणांतरोपादानो

१६९ स्वरूपतः सन्नपि वाक्यभेदः सिद्धांतासिध्यनुपयोगिनादुपादेयगुण
द्वययुक्तो वाक्यान्निप्रायेणेवसिद्धांतद्वयतयोक्तेभाष्ये।अचार्थेश्चमा
सांगिवाक्येचवलस्यासिध्युपयोगोदूषितोनसार्वत्रिकइतिध्येयं॥
॥इतिप्रकरणांतरनिर्णयनिरूपणं॥ ॥अथमासमाग्निहोत्रंजुहोती
यत्रकर्मभेदोनेयामिकमग्निहोत्रंचकर्मभेदोवेतिचिंत्यते।तत्रपूर्वप
क्षसिद्धआहुतीर्जुहोतीत्यादावयंन्यायःस्थितःयत्रगुणद्वयेमन्यो

न्याविरुद्धकर्मसिद्धिवाक्योपात्तभेदावृत्योरन्यतराक्षेपमंतरेणकर्म
न्यायेनुपपन्नस्तत्रभेदएवाक्षिप्यतेनावृत्तिरिति।मासाग्निहोत्रवाक्ये
चनामातिदेशेनपरस्परविरुद्धंसायंप्रातःकालद्वयंकर्मेतिवाक्यप
गतमस्तितेनकर्मभेदएवाक्षिप्यतेयदाग्नेयोष्टाकपालईप्सेत्रपौर्ण
मास्यमावास्याकालद्वयेनेतेति।अत्रोच्यते।नामातिदेशेनांगत्वावि
शेषादभ्यासोपिकालद्वयकप्रासएव।ततश्चोपांशुयाजाभ्यासेनेवकाल

दृयान्वयोपपत्तेर्नकर्मभेदाक्षेपः तिस्रआहुतीर्जुहोतीत्यादौ तुनैव केनचिच्छेष्टेनाभ्यासउपात्तोयतस्तेनैवत्रित्वसंख्योपपन्नास्यादतस्तदुपपत्तेरेकर्मभेदएवाक्षिप्तएवमाग्नेयवाक्येपीतिदृष्टांतदृयवैषम्यं॥ ॥अथेदानीमिदंचिंत्यते।मासंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्राऽपभागौ यजतीतिवद्विसंख्यया कर्मभेदाद्वैकर्मणीयाज्ञिनाविधीयेतइतितावद्विवादस्तथादर्शाख्येनपूर्णमासाख्येनचमाकृताग्नेयादित्रयसं

संधिइतिकर्त्तव्यतात्रयमेकैकेनशब्देनैकैकस्मिन्कर्मणीतिदृश्यतइत्यप्यविवादः।अथपरस्परविरुद्धदृव्यरेवताद्रूपेतिकर्त्तव्यतास्त्रयंत्रयंउतातिवाक्यगतंएकैकस्यकर्मणोभेदमाक्षिपतिनवेतिचिंत्यं॥तत्रपूर्वपक्षः यद्यप्यत्रमासामग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रैवाभ्यासोपात्तंनास्तितथापिविध्यंताधिकरणेइतिकर्त्तव्यताद्दयसमुच्चयानिरासाद्यथासोर्येप्राकृताग्नेयकर्मभेदेपेतरीयपौर्णमास्यभाव

स्यादिविरुद्धेतिकर्त्तव्यतायोर्विकल्पेनातिरेशएवमिहापिविनिग
मकाभावाद्दर्शशेषेनपूर्णमासशेषेनचातिस्वास्तिस्वइतिकर्त्तव्यताअ
ग्नेयादित्रयसंबंधिन्पोतिरिष्टाविकल्पेनैकस्मिन्कर्मणिनिवेक्ष्यतइति
नकर्मभेदःपोढाकिंतुद्वेधेयेतिअत्रब्रूमः।इतिकर्त्तव्यताविकल्पोप
एमाद्योनिरस्तएवतथापिमांसदर्शपूर्णमासाभ्यामित्रदर्शशेषेनचैके
नलक्षणेसैकशेषेपारार्थांतसमुच्चयेसत्याग्नेयवाक्यमुद्रामुद्रितसात

दृकर्मणि।सोयंतुप्राकृताग्नेयेतिकर्त्तव्यतयोर्नप्रयुक्तैकशेषापा
दानमस्तियेनसमुच्चयस्तद्वलब्धकर्मभेदःस्यात्किंतुतत्रैकेतिकर्त्तव्य
ताकांक्षावशाच्छेषकल्पनाएकेतिकर्त्तव्यतयैवचाकांक्षोपशाम्यती
तिताद्दगेवातिदेशकःशेषकल्पतेपौर्णमास्याग्नेयवद्दर्शाग्नेयवदेति।
एवंचाशेषयुक्तातिदेशकशेषकल्पनाब्राह्मणाग्नेयेतिवर्त्तव्यतयोः
समुच्चयोनवातद्बलात्कर्मभेदापत्तिरितिवैषम्यंनानिष्टयथापूर्णमा

डाक्टर भाऊदाजी दृश्यश्रव्यसंग्रहालय
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सञ्ज्ञेनदर्शशेष्टेनवाकर्मत्रयकर्मत्रयसंबंधीतिकर्त्तव्यतात्रयंलक्ष
णयातिदिश्यते।इतिकर्त्तव्यतायाश्चत्रयस्यत्रयस्यैकैकशेषोपादान्स
मुच्चयागतेःषट्कर्माणिएवंसान्नय्यागद्वयेनसहप्राक्सोमदैक्
ल्पिकस्यैंद्राग्नस्यापिदृश्यदर्शवत्तरूपेतिकर्त्तव्यतापिप्राकृतिस्थादर्शश
ष्टेनलक्षणयैकशेषोपातेवेतिसप्तमंमपिकर्मामासदर्शपूर्णमासवाक्
यविधीयतइतिषट्कर्मनिष्ठानंयाज्ञिकानांचिंत्यमेयाप्रकृतावैंद्राग्न

यिकलोपोहतादितिकर्त्तव्यतायाआग्नेयकशेषोपादानेनसमुच्चिय
मानात्।तत्रहिमाध्यन्दिनशेषःप्राकृतावैंद्राग्नःप्राक्सोमत्वेनुताद्धि
तावपिसत्रस्यसोमत्तरकालत्वात्तरंगवेंगगुणविरोधन्यायेनसप्राध
न्येतुभूयसांस्वधर्मविमितिन्यायेनसोमत्वाप्रोताक्वाघइतिसप्त
समंकमैंद्राग्नविकृतिभूतंसिध्यतितस्यतुनित्यवदनुष्ठानेदर्शत्रि
यैनाम्नातातिदिश्यप्रकृतिवद्वाघस्यबाधःस्यात्तथाचैकादशेवा

वारुण्यानिष्कासेनतुषैश्चावभृथंयंतीसत्रप्रकरणांतराऽकर्मांतरत्वे
पिनतत्प्रतिपत्तिरर्थकर्मश्रुतसौमिकावभृथंचद्वावतिदेशेनाधापत्ते
रितियुक्तं। अतःषट्कर्मानुष्ठानंयाज्ञिकानांयुक्तमेवेतिनसमुच्चय
चगकोपदेशेनप्रकृतिवद्भावातिदेशाधोस्तु।मैवं।प्रकृतिवद्भावेन
हिप्रधानांगविकल्पोतिदिष्टःसमुच्चस्तुवैकृतेप्रधानेकल्पःश्रुतस्ति
तिकर्तव्यतायामंगे।तत्रचांगगुणविरोधन्यायादौपदेशिकोपिस

मुच्चयआतिदेशिकेनापिविकल्पेनबाध्यतइतिप्रकृतिवदेवानुष्ठेयमिति।
॥ ॥इतिमासाग्निहोत्रमासदर्शपूर्ण पूर्णमासाधान्नयोःकर्मभेदा
भेदविचारः। शाखांतराधिकरणवार्तिकंउदितानुदितहोमयोस्तथाग्नी
षोमीयैकादशकपालेद्वादशकपालयोःशाखांतरीययोःसमविकल्प
स्वर्गस्तुतीयुक्तं।तत्रमेतंनस्वमतं।श्रुतिलिंगाधिकरणेनेकविधबाध
निरूपणेस्वयमेववार्तिककृताऽपरशाखा।विहितंस्वशाविहितेनना

ध्यतइयुक्तं। युक्तंचैतत्। स्वशाखाविहितज्ञानस्यस्वाध्यायाध्ययन
जनितस्यकर्मांगत्वात्संभवेइतरस्यानाक्षेपात्। स्वशाविहितज्ञानस्य
विरुद्धवैकल्पिकानुष्ठानेनापिचसाद्गुण्यसंभवात्। स्वशाविहितविरु
द्धावैकल्पिकस्तुज्ञानंशाखांतराध्ययनजनितमपिकर्मणेस्वसाद्गु
ण्यायालंपतएव। एतत्सौपर्णकमूलन्यायकमेवरंभाविष्णुपुराणवचनं
यन्नामानंस्वशाखायांपारम्पर्यविरोधियत्। विद्वद्विरनुष्ठेयम

म्निहोत्रादिकंयथेति॥ ॥ इतिशाखांतराधिकरणं। निरूपितं
॥ ॥ शेषःपरार्थत्वात्। ननुपरोद्देशप्रवृत्तिश्चेत्पारार्थ्यंवतोनासौ
कर्तृव्यतिरिक्तेषुशेषोस्तिअथपरोद्देशकप्रवृत्तिविषयंतत्। ततोद्र
व्यादौयागादौफलेचक्रमेणयागफलपुरुषोद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वस
त्वेपिनपुरुषेयागोद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वमास्तिकिंतुतादृशप्रवृत्याधि
करणतैवाऽभयमपिपारार्थ्यभावानाख्यप्रवृत्तौनास्ति। यतुन्यायरत्न

मात्रायामुक्तकर्तुःसमाहितेनयनसिध्यतंगंतदुच्यतइत्तेनयेधेष्टसाध
नतमेवशेषलक्षणमुक्तंतदपिफलेअप्राप्तंनहितस्मेष्टसाधनतावि
धेयतइति।उच्यते।प्रवृत्तिःप्रवर्तना।परंचेष्टं।तद्द्वेशेनैवयाप्रवर्त्तना
चैधीयासावर्त्तनालोकिक्याइष्टेद्वेषकल्पनियमाभावात्।सामयो
कासतीपारार्थ्यं।प्रयोजकत्वंचकरणतत्कारणानुगतंचैधप्रवृत्तेनै
वसाक्षात्प्रवृत्तेःकारणंतद्द्वाराफलस्यापुरुषस्यापिकर्तृत्वंप्रवृत्तिद्वारा

फलस्यापुरुषस्यापिकर्तृत्वंप्रवृत्तिद्वाराप्रवर्तनयैवजन्यते।एवंकरणत्वे
नत्रीह्यादिकारकांतरंचेति।यद्वापरोद्वेषकप्रवृत्तिमेतेवाग्विचक्षिवा।
तद्वतानियामकश्रुतसंबंधःपुरुषाधिकरणतारव्यःद्रव्ययागफलेषुतुवि
षयतास्योनान्योद्वयोरेवलोकेतद्वतानियमकत्वात्।नचैवंफलोद्वेषक
कायागविषयकृत्याधिकरणत्वात्पुरुषस्यफलंप्रयंगत्वापत्तिः।इष्ट
पत्तेः।सप्तमनवमाद्ययोर्हिसर्वस्यापूर्वविशिष्टेगतंनयागस्यस्वरूपमात्रे

गतमिति युक्तं। तेन यथावद्यातप्रोक्षणादेर्वीहिलक्षितेपूर्वसाधनरूपेविधि
ष्ठेति विनियोगाद्विशेषणेपूर्वैरप्यगतमेमिह्मपीति। एतत्सर्वमभिप्रेत्य परे
र्देशप्रवृत्तिरित्येवोक्तं न तद्विषयतादधिकरणतावेति। तदिदमपिप्रवृ
त्तावेवाव्याप्तमित्युपेक्षं। तस्मात्स्वर्गादावेव विवक्षायुक्तो। यादितुन्यायरत्न
मालागतमेवलक्षणंसमर्थनीयंतदेववाच्यं। यत्तुंवैधेष्टसाधनतप्र
त्येव्याप्तंतर्हितस्पेष्टसाधनताविधिनांबोध्यतइति। तन्नातस्यापिकर्त्र

गतभोगरूपेष्टसाधनत्वं फलस्यैवेधत्वात्। स्वर्गादिभोगोपिहिपुंसांस्वर्ग
दिरिष्टएव। नन्वेवमपिपुत्रेष्ट्यादिफलेपुत्रादावव्याप्तिरेवानहिस्पेष्टसा
धनत्वंवैधमितिचेत्। नइष्टसाधनत्वसामान्यस्यावेधत्वेपिपुत्रेष्टेःकर्त्रि
ष्टसाधनताविधिगम्यातिस्वर्गकामाधिकरणउक्तं। एवंसतिपुत्रेष्टेःकर्त्रि
ष्टसाधनतांबोधयताविधिनातस्यपुत्ररूपस्येष्टस्यकर्त्रर्थतांविनानुप
पत्तेःपुत्ररूपस्यापीष्टस्यकर्त्रिष्टतद्भोगसाधनतारूपा। कथथाचा

ध्यत इति पुत्ररूपस्य फलस्य विशेषत इष्टसाधनताविगम्यते तिनाप्यधि
रिति॥ ॥इति शेषलक्षणं॥ ॥अरुणाधिकरणे बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधा
नस्य। अंतश्चरदिशब्देन संबंधे वोच्यते यथा। तथैव मिकेशब्दोपि
ष्यादिपदैरपि सुक्रमांतुतस्मात्र पर्योब्दापिंगाक्ष्यादीनांद्रव्यवचन
त्वमिति चोपपद्यतत्रा। इद्रपीनानिषादस्थंसप्तमीसमधिकरणद्वयपर्यालोचने संहारा
तुलाक्षणिकोन्यपदार्थइतिभाति। तथाहिआर्येइद्र शांष्टसोम

विशेषणांतसुपुरुषुक्रपूर्वपदार्थमात्रोलक्षणापतेर्नचबहुव्रीहिः
सामान्यविशेषणंतत्रपरद्वयेप्यन्यपदार्थलक्षणंतपसेरितिपूर्वपक्षिते
बहुव्रीहावन्यपदार्थःशक्यइत्येवोत्तरंवाच्यं। तत्रानुक्तोहिताहुतस
मुरायचाचिनइद्रीतशब्दस्यतदवयवेलक्षणापत्तिंतसुरुषमरुतः
सिद्धांतिनःपूर्वपक्षुक्तबहुव्रीहिरन्यपदार्थलक्षणाभिमतेतिग
म्यते। निषादस्थपतिकरणेचतसुरुषकर्मधारयबलीयस्त्वेन

सिद्धांतितंतत्रबहुव्रीहावन्यपदार्थस्यशक्यत्वेधियाप्रयुक्तिलक्ष
चात्कर्मधारयंहिज्ञानिषादः।स्वयंतिर्यस्येयंबहुधीद्यापद्यापू
र्वपक्षःपराघर्त्तेतेति।तत्रलक्षणांपक्षेबहुव्रीद्योरुणश्वेत्यस्यचट्
च्यलक्षकत्वाविशेषेकिंविनिगमकंयद्बहुव्रीद्योरेवट्व्यविधायि
तानारुणपदस्येति।प्रयुक्तबहुव्रीद्योर्लक्षणायाःसमस्यमानानेक
पदालोचनपक्षेनविलंबितत्वान्नतेनट्व्यविधिः स्यात्किंतु

गुणलक्षणायाःसमस्यमानानेकपदालोचनापक्षेविलंबितः
त्वान्नतेनट्व्यविधिस्यात्किंतुगुणश्वेतेनेतिकर्मधासाधनट्व्य
निवेशस्यपूर्वोत्तरपक्षयोःसाम्यात्तद्दोषेपूर्वपक्षस्यधाक्यीयत्वसि
द्धिसिद्धांतस्यचायोगद्दूरणाधिकरणमनुपपन्नंस्यादित्याद्यप
पक्षएवसमतःनचलक्षणान्याय्या।तत्राहिकिमाकृतिन्यायेना
गृहीतविशेषणेस्वयंबीजंअन्यलभ्यःशब्दार्थइतिकर्मधिकरणन्या

न्यायो वा। न्यायः अकृताधिकरणन्यायो हि तत्र प्रवर्तते यः शब्दः कस्मिंश्चिदपि विशेषणमात्रेदृष्टप्रयोगः पचकतक्रकुलालादिशब्दो यथा तत्रोदाहरणमिति सुक्तं। अतो बहुव्रीहेरपि विशेषणमात्रेकदाचिदप्रयोगान्नाकृतिन्यायइति विशिष्टवाचितैवनद्वितीयः तत्रापि ह्याक्षेपतोन्यलभ्यत्वंवास्यलक्षणयावानायः पिंगाक्ष्यादौकश्चिद्व्याप्तिचोदनाक्षेपसंभवेपिचित्रगवादौव्याप्तिचोदनाक्षेपायो

गात्। नियमतः शक्तिग्रहापेक्षेशब्देनन्यतम्भोहिशब्दार्थइतिन्याय स्याप्रवृत्तेःअन्यथापंकजादिशब्देपिपद्मस्यलक्षणयाप्रतीतिसंभवा दनन्यलभ्यायातेर्वाच्यतास्यात्। अस्तिचचित्रगवादिबहुव्रीहे रन्योपरार्थोधोवेशक्तिग्रहापेक्षेति। तत्पुरुषेतुनराजसंबंधिनि राजशब्दस्यशक्तिग्रहापेक्षा। यास्मिंद्रापीतनिषादस्वप्नयधिक रणाल्लोचनाद्बहुव्रीहेःषष्ठीतत्पुरुषात्कर्मधारयेतावद्यावद्गुःश्रुषणा

र्थास्तावतां वाक्यार्थेनियमः बहुव्रीहौ एकस्मिन्वेति दौर्बल्यात्षष्ठी
तत्पुरुषादौ एकस्यैवोत्तरपदार्थस्य वाक्यार्थेनियमः बहुव्रीहावप्ये
कस्मिन्नेव त्याग इति सामर्थ्यं यद्यपि तथापि तत्पुरुषे एकस्यैव त्यागः बहुव्री
हौ तेन कस्य त्याग इति दौर्बल्यं अतः सर्वत्र योगिकैः शब्दैरव्यभिचा
रीयत इति वार्तिककारेण कर्मधारयवृत्ताद्धितमात्रविषयमिति सर्व
मनवद्यं गौतमीयैर्निरूप्यान्यपरार्थस्येहवाक्यता बहुव्रीहौ तै

र्थाप्येंद्र्याय वं गृह्णातीत्यादावुभयत्रतद्धिता वि
शेषेणोत्तरपदीयस्त्वेनाविनाभेरः सिध्येरिति अत्रोच्यते शुद्धस्य
कर्मणोनुष्ठानाशक्तेर्विधानासंभवात्संभवति विशिष्टविधिः अन्ये
वमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ शुद्धकर्मविधिसंभवः विधानुपपत्यातत्रा
पि गुणविधिसमाप्तताइष्टभाव्यद्रव्यसामान्यकल्पितेतरद्वि
शेषाकांक्षायं वाक्यान्तरावहितविशेषलाभेनोपपन्नस्यप्रधानवि

धेस्तद्विधानकृशांगीकरणायोगात्। स्वभाक्त्वोपपत्तेतु विशेषतद्विधा
नमात्रपर्यवसानोपपत्तेः। यत्तूक्तंसन्निकृष्टविध्यसंभवनिमित्तो विप्रकृ
ष्टार्थविधिरिति।तन्न।तस्योपपदानर्थक्यप्रसक्तिहेतुकत्वात्।तदुक्तं
प्रासिद्धेर्बलत्वेनमयोजनवशेनचाधिकत्वात्प्रकृतेश्चगुणरूपंविधी
यतइति।अत्रश्रीहर्यादिदृष्टेरेगुणविधित्वंप्रयोजनत्वंहेतुंवदन्नि
र्मूयपर्यवसानेनदृष्टांतेपीहविधाबन्ध्यातदुपदानानर्थक्यमेव

मिनायेमतस्त्रिष्ठेपपादित॥ ॥इतिबहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्य
निरूपणं॥ ॥यदाग्नेयोष्टाकपालइत्यादौविशिष्टविधिराश्रितः त
त्रधार्तिककृताधाराग्निहोत्राधिकरणेष्टश्रुतिप्रकरणयोरन्यतरदौर्ब
ल्यकृतो निरस्तस्तादृष्णमुक्तं॥दर्शाजुह्वतीत्यादिगुणमात्रविधौ
समानपदोपात्तसंनिकृष्टधात्वर्थग्रहणासंभवकृतंविप्रकृष्टग्रहण
अतोविशिष्टविधेउभयोर्विशिष्टविधाश्रयणासंनिकृष्टविध्यर्थतस

भवो विप्रकृष्टविध्यर्थं चतदसंभवोभ्युपगंतंननुविशिष्टं व्यइतिसु
पाद्दिरुद्धसंभवापत्तियांगं विधायोपपद्यार्थविधानाय।श्रुतभ्रस यो व
र्कल्प्यश्रुतस्यैववाआवृत्तिःकल्पा।तेनोसतिशिष्टबलीयस्त्वेव
शिष्टविध्यांगीकारप्रयोजनंननसिध्यतिउसतिशिष्टयाआप्या
क्षायावाजिनवदुसब्नाशिष्टत्वाद्विकल्पोपपत्तेःकर्मांतरविधावा
नवाक्येनस्यात्।यद्यप्यत्रद्वितचतुर्थीकृतबलादपिभेदःसिध्येत

हतुब्रूते।किंच।आधाराग्निहोत्राधिकरणेगुणस्यक्रियाद्वारेवविधे
यलोकेर्थिप्रकृष्टविध्यर्थमपिसंनिकृष्टविधिसंभवएववाच्यःसतुत्रा
सौविशिष्टरूपेणवाच्यःअप्राप्तोतुस्वरूपतएवेतिनन्युगपतएवतिनयु
गपद्विरुद्धसंनिकृष्टविधिसंभवासंभवदोषः।नचानेकविशेष्यविशेष
णविधानार्थंविध्यावृत्यापतिःविशेषणमनुतिष्ठन्नेवहिविशिष्टमनुतिष्ठ
तिनान्यथोतिविशिष्टविधन्यथानुपपत्याविशेषणविधिकल्पनात्।त

DEBIDAS DADA JAIN MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी दादा जैन स्मारकम्

दुक्तंपूर्णमास्याधिकरणे। विशिष्टायांभावनायामाथाश्रौतंविधिलभ्यं
न्नात्रापिक्रयेवंपुनस्मप्रियेत।पुनरुच्चारणशेषमेवैरिक्त्वापमालभे
त।अयंपुनःसकृद्विधायानिवृत्तव्यापारःस्वार्थान्पधानुपपत्यासर्ववि शे
षणेषुप्रत्यकांनिष्ठानिविध्यंतराण्याविर्भावयन्समाम्नायावगतेकरू
पापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणफलंवर्त्ततइति।विशेषणान्यनुपादा
विशिष्टेव्यापारसभवादितिचगृहेकथाधिकरणेपिपुनर्द्रव्यसं स्या

लिंगानांचावगतंयागंपशुपारेयथारेवरूपेणविशिष्टेकपकारकवि
धानादर्थापतिलभ्यविशेषणविध्यंतराविर्भावायैकवाक्यत्वसिद्धिरिति
एवंविशिष्टविध्यन्यथानुपपत्याविशेषणविधिषुकल्प्यमानेष्वपियागो
द्देशात्तदर्थस्यापिविशेषणत्वेपिनतद्विषयोविशेषणविधिः कृतेनैवतुप्र
त्ययेनथालब्धनिरस्तेवभावभाविधीयतेनशुद्धाशंतरन्यायात्त
त्रकैरासंबंधिनिरूपणधीननिरूपणःसंबंधीज्ञेयंनिरूपणाधीननि

रूपणं यज्ञानामिवावछेदकधामत्वयथार्थनिरूपणाधीननिरूप
णाधीभावेनेतिअतोयाधात्वर्थंविनानिरूपयितुमेवाशक्यासामुत
प्रतिपत्तिंविनाशुद्धाप्रत्ययेनोक्तापिविधातुमशक्येतिकृतेनेवावि
धिनाधात्वर्थनिरुक्तायाएवविधानान्नभावार्थरूपविशेषणवि
षयंविध्यंतरकल्प्यतेइति।ग्रहैकत्वाधिकरणेन्यायसुधायामपिभा
वार्थानुरुक्तावाछिनेवभावनाविधिविषयइत्युक्तं॥ ॥इतिवि

शिष्टविधिनिरूपणं॥ ॥ विशिष्टविधेश्चपित्रसोमेनयजेतेत्यादौत्व
तीयातेननद्रव्यादिविधेस्तत्रसोमादिप्रतिपादकेसोमादिमान्यागो
मत्वर्थस्यलक्षणास्तितथाहिसोमोद्रव्यंकरणत्वेनश्रुयतेकरणंचक
रकारकक्रियायैवसनध्यतेनान्येनाक्रियाचफलभावनैवप्रत्ययवा
च्यानचतस्यांसोमादेःकरणत्वसंभवतिसमानपदोपात्तधात्वर्थ
चरोधादितिभावार्थाधिकरणेस्थितं।नचधात्वर्थेनैवसोमादेःस

बंधः संभवति तस्माद्धातुनाप्रत्ययार्थप्रतिकरणस्यैनोपादानाक्रिया
रूपतयानवगमाक्रियारूपस्यैवाधात्वर्थस्यप्रत्ययार्थप्रतिकरणस्य
नुपपत्तेः। नचसत्यामपिप्रत्ययवाच्यायाःफलभावनायाधात्वर्थावरो
धेर्थाक्षिप्तधात्वर्थभावनयासोमादेःसंबंध इतिवाच्यं। तस्याइहानु
ष्ठानतदङ्गतयाचतयाशब्दोतरस्यान्वययोगात्। फलभावना
यत्रश्रुतानधात्वर्थभावना। नचाध्याहृतधात्वर्थभावनांतयासो

मादेरन्वयःसोमेनभाव्यमानेनयागेनेष्टंभावयेदितिविनाप्यध्याहारे
णवाक्यसमन्वयोपपत्तेः तदयमर्थःयत्रप्रत्ययार्थकरणयागस्यत्रैवत
तीयांतेनसोमादिपदेननयतिरर्थेनान्याभिरास्तितत्रायांतनिरूढ
त्वेनसोमादिपदस्यसामानाधिकरण्यमात्रेणनामत्वासंभवादर्थां
तरवाचिनःसोमादिपदस्यार्थांतरेयागवृत्तिर्मत्वर्थलक्षणयांगी
क्रियतेइतिसेयंमत्वर्थलक्षणविशिष्टविधावेतिग्रंथतःप्रतिभा

तिउड्डिराधिकरणवार्तिके हिकर्मणिगुणविधिःफलेगुणविधिर्वि
शिष्टविधिरूपेणवेतिकल्पत्रयेपिपक्षेपुपंचपंचदोषाउक्ताःत
त्रतृतीयपक्षएवमन्त्यर्थलक्षणादोषयुक्तोनेतरयोःशास्त्रदीपिक
यमपिविशिष्टविधिपक्षेचभवेन्मन्त्यर्थलक्षणेतितेनदृष्टोद्वियकाम
स्यजुहुयात्स्रिस्रिगुणफलंसंबंधेषुयथाधात्वर्थाविधानान्मन्त्र
र्थलक्षणाप्रिमाताएनंग्रीहिभिर्यजेतेतिकर्मणिगुणविधावपीतिके

चिदेवमेवसिद्धांतंवर्णयांतिाननुधात्वर्थलक्षणेतितेनमन्त्यर्थलक्ष
णायांसोमंक्रीणातितत्करणंक्रयनशक्तिमत्तास्तिकिंतुलाक्षाणिकंभा
वनायाश्चकरणकांक्षायांतल्लक्षणायांजैस्यात्करणांकांक्षायविध
यायाभावनायाःस्यान्नान्वयमानायाःसोयंमन्त्रार्थाधिकरणन्यायः
न्यायःतेनग्रीहिभिर्यजेतेयादृशीभवनानुद्दान्नकरणांकांक्षास्ति
तिनधातुनाधात्वर्थःकरणत्वेनैवान्वयोघटइतिनमन्त्यर्थलक्षणेति

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इयायसारकम्
MEMORIAL

ातरयुक्तं। भावार्थस्पर्हिकरणत्वाच गतिर्मत्वर्थलक्षणायांबीजमित्यत्र
पारिशेष्यमेवाभ्युपेतं चत्रसापिकरणत्वीहिभिर्यजेतेत्यारोचयत्यपि
नभावार्थाधिकरणन्यायाद्भत्वर्थस्यकरणत्वंसिध्यतितथापिनवा
द्यान्यायेनयागस्वरूपेत्रीहिविधिरनर्थकइतिसाधनांशगुणंविधा
नुमवश्यंभावार्थः करणेत्वेनानुवदितव्योलक्षणयेतिगुणविधावपि
सिद्धमत्वर्थलक्षणातदुक्तं। विधानेवानुवादेवा। यागः करणमि

ष्विष्यतइतिविशिष्टविधावेवतुमत्वर्थलक्षणोतदुक्तं। विधानेवानु
वादेवायागःकरणत्वंभावार्थाधिकरणन्यायेनातिसुलभत्वात्कृ
तोविशेषः॥ ॥इतिमत्वर्थलक्षणानिरूपणंशेषकालकर्तृनिमित्तफलादि
अनु--- परियोनिपंचेतिप्रकरणांतराधिकरणपर्यालोचनयाप्रति
भाति। हिस्वचहुत्वयुक्तंचाचोरनातस्येत्याधिकरणेतुयजमानस्यात्मो
यमेकत्वमप्यनुपादेयमितियुक्तं त्राशक्तिकृतांगत्यागन्यायात्तदुक्तं

पारथसारथिमिश्रैः अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्यकालाधारिति। अ
त्रयजमानस्येतियागाधेकत्वव्यावृत्तेरेकत्वमितियजमानद्वि
वहुत्वव्यावृत्तेरुभयस्थानेसंख्येयानुक्तिरूपंसद्यद्रव्यव्यावृत्तेरए
वंब्राह्मण्यादिजात्तिरप्यनुपादेयंच। तदुक्तंद्वितीयेआधनाधिकरणे
सोमेश्वरेणस्वाविधिप्रयुक्तंक्रतुब्राह्मणादेः कर्तृविशेषणत्वेपिजातेर
नुपादेयत्वादिति जातेरर्थाधिदेकारिविशेषणत्वागतेःसिद्धान्तेनचकाम्य

तयाधिकारिविशेषणत्वायोगादाधानस्यचफलंश्रवणेनराजसूयाग्नि
ष्टान्यायविरोधाग्निष्टस्तुतीतिरितिचाननुकिमिदमनुपादेयत्वं
।उच्यते। कृतित्वाप्तमुपादेयत्वं। तद्व्याप्तंचानुपादेयत्वंयथा
नादेशादिपंचकंकर्तृव्याप्यं। भवत्येवंयजमानस्वामीयमेकत्व
ब्राह्मण्यादिजातिश्चस्वभावसिद्धत्वाद्द्वयेवकृत्यंव्याप्यमित्यनुपादेय
मेव। आहवनीयाग्नित्वयोस्तुकृतित्वाप्यत्वेनोपादेययोरपिसतोनत्वेव

पशुसारिजातिपक्षेकस्यापिचानुपादेयंस्यात्।न।तयोःपशुव्यक्तिद्वा
राकृतिव्याप्यामिसनुपादेयमेवाआहवनीयाविधयोस्तुकृतिव्याप्
यातद्द्वारापिनतदीयेकसजातीयतत्कृतिव्याप्यामियनुपादेयमवाऔ।
हवनीयाविधयेस्तुकृतिव्याप्यसेनोपादेययोरपिसतोर्विध्यंतरसिद्धये
रवोपस्थानसायोगविध्यंननुष्ठायमात्रेणयथाशक्तिन्यायाविषयत्वेऔ
तएवयदाहवनीयेजुहोतीयस्यानुपादेयसंबंधसचिवोसंनिधिःप्रक

रणांतरमियेतन्न्यायाविषयतेष्यते।ननुयजमानस्वामीयमेकसंत्रा
ह्यण्यारिजातिश्चानुपादेयाचेतसंबंधसचिवेनापसंनिधिनाप्रकरणो
तरत्वाद्वेरःस्यात्।तंत्रायोदाहरणंयदाहवनीयेजुहोतीयेन।जायुद्
हरणमपिमृग्यामिति।चेत्।नास्रुपालात्।जुहोतिहिसाधारणोनकंचि
द्धोमविशेषंनियमेनोपस्थापयतियदीयेतिकर्तव्यतातिदिश्येत।अ
तएवदर्विहोमाअपूर्वाइत्युक्तमष्टमे।उपेदशस्तुनास्रेचाअनरभ्या

धीतेतुब्राह्मणोयजेतेत्यादिश्रवणेचिच्चजितायजेतेत्यादिवद्व्यक्त
योरिलंघेनातिदेशतोरुपलाभसंभवात्प्रकरणांतरस्थकर्मभेदइष्ट
एवअतोनपचेदित्यनुपादेयानीतिनियमइतिसिद्धं॥ ॥इत्यनुपादे
यानिरूपणं॥ ॥प्राचर्म्याधिकरणंतःकर्मभेदइष्टएवश्रासियस्प्रवर्म्यो
प्रवृंजंतीतिप्रवर्म्याणांमुख्यत्तिःतेषांचनप्रथमयज्ञेप्रवृंजातीतिप्रथमप्रा
योगांगभूतोयंनिषधःतस्यचप्रतिप्रसवोयंअग्निष्टोमेप्रवृणक्तीतितच्चे

नेचेद्वितीयादिप्रयोगविषयंतत्रयत्प्रवर्म्यंप्रवृंजंतीतिप्रवर्म्योमुख्यवि
धिनैवानुष्ठानसिद्धेःअतःप्रथमप्रयोगेनिषिद्धस्यप्रतिप्रसवोद्वितीया
द्यर्थमिदं।अतस्तत्रविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पःअतिरात्रप्रथमाह्ना
रंभकरणमेववैकल्पिकारात्रप्रथमाहरविधानेनतत्रानिषधाति
देशादग्निष्टोमसंस्थत्वाभावेनचप्रतिप्रसवनातिदेशादिति।तत्रन्या
यसुधाकृतादूषणंदूरयमुक्तंरत्नाकरेनारंभाधिकरणेचप्रा

सप्रतिषिद्धत्वादिकल्पःस्यादित्यत्रोक्तेनदुर्बलोपिविधिस्तदर्थानामलाभे
नप्रतिषेधेनतुल्यबलोभवतीतिन्यायेननप्रथमयज्ञेप्रवृंजादिस्तम्प्रतिषे
धेनैवप्रवर्ग्यप्रतिषेधेनतुल्यबलोभवतीतिन्यायेनबलादेवविकल्पसि
द्धेरग्निष्टोमवाक्यनार्थक्यमितिकोरोषःनप्रथमयज्ञइत्यस्यप्रतिषेधस्येति
ष्टतद्बलादेवाग्निष्टोमप्रथमयोगइवातिरात्रप्रथमाहारेपिविकल्प
एवापद्यतेनानियमकरणंसिध्येदितिद्वितीयोदोषःस्वयंतुसमाहितं।न

प्रथमयज्ञइतिनप्रतिषेधःकिंतुपर्युदासोयंप्रवर्ग्यप्रवृंजंतीतिप्रवर्ग्येति
तिवाक्यशेषःएवंरूपप्रतिप्रसवाच्चाग्निष्टोमवाक्यं।अन्यकर्त्तव्यत्वेनोक्त
स्यकर्त्तव्यत्वेनोक्तेःप्रतिप्रसवाच्चपर्युदासस्यचाकर्त्तव्योक्त्यर्थलाभा
यस्यापिधीनामेकदेशःस्यादितिसूत्रेणाविकल्पायदर्शनेसिद्धांतयिष्य
माणश्चापर्युदस्यप्रतिप्रसवोनयुक्तः।अतएवाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे
विकल्पोप्ययुक्तःकर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरुदासीनेनपर्युदासेनसामान्य

विधर्द्वितीयादिप्रयोगमात्राविषयत्वेनोपसंहारात्प्रथमप्रयोगे नित्या धिना
नुष्ठानमात्रंविधेयेतिचेत्। सत्यमन्यत्रपर्युदासोनैवाकर्तव्यत्वोत्कर्षः
तथापीहापवर्गंतदर्थतास्युपेया। अन्यथाप्रथमप्रयोगे नित्यानुष्ठानमात्र
स्यपर्युदासाग्निष्टोमवाक्यहृयसाध्यस्यानारभ्याधारेनैवासिद्धेस्तदुभया
नर्थक्यंस्यात्। नानूयाजेषितिचनित्यानुष्ठानेनपर्युदासस्तार्थक्येतुपु
नर्विधिर्व्यर्थःस्यात्। अतोत्रपर्युदासस्याकर्तव्यत्वोत्कर्षार्थत्वेनविधिना

विकल्पस्तस्यचप्रतिप्रसवेसंयुक्तमिति। यापिनिषेधप्रतिरात्रेविकल्पा
पत्तिरुक्तासापिनात्रकृतोसामान्याधाक्येषेषभूतस्यपर्युदासस्यातिरात्रे
तिदेशात्सप्तेनित्यमकरणाद्विकल्पार्थस्यचप्रतिप्रसवस्यानातिदेशादिति॥
तदेतदपिसोमथरमंतंयुक्तं। यत्तावद्दर्पर्युदासोप्यकर्तव्यत्वोत्कर्षइतिक
ल्पनप्रादृष्टाम्नुतंचकाल्पितं।तन्न। एवंहितवाप्यतिरात्रप्रथमाहोरात्रे
विकल्पोपरिहार्यत्वेनोक्तंविकल्पार्थस्यप्रतिप्रसवस्यानातिदेशान्नित्याक

रणमितिनदर्पिना नाहिविल्पः प्रतिप्रसवस्यान्याथ एवाकिंतुपर्यु
सस्याकर्त्तव्यतातापर्यकतयानिर्णीतार्थस्यैवपर्युदासस्यातिदेशः
रात्रयोजनंतत्रश्रवातपर्यग्राह्यकस्यानतिदेशोपितेनाकर्त्तव्यतेव
ग्रहीतातात्पर्यकतयानिर्णीतार्थस्यैवपर्युदासस्यातिदेशादेकस्यचतस्
प्रकृतावकर्त्तव्यतेतात्पर्येविकृतौनेतिपरस्परविद्धानेकार्थशा
योगाद्विकृतावप्यकर्त्तव्यतोन्नयार्थशारतिरात्रेपिविकल्पप्रसंगस्त

वापिदुपरिहरः निर्णीतिचेतन्नएकधाधिकरणे। यस्तप्रकृतावन्यार्थप
रत्वेननिर्णीतस्यशास्त्रस्याधिकृतावतिदेशान्यार्थपरतानन्यायेतिते
पर्युदासस्याकर्त्तव्यतोक्तयर्थत्वेतिरात्रप्रथमाहरपिविकल्पापत्तिरप
रिहार्थी। इतरपर्युदासवदकर्त्तव्यतोक्तयर्थत्वाभावेज्योतिष्टोमप्रथ
माप्रयोगेनित्यानुष्ठानापत्तेर्विकल्पासिद्धिरितिचेन्नभयतःपाशारज्जु
न्यायेनज्योतिष्टोमवाक्यापातिश्रस्यारिति। नन्वेवंसतिज्योतिष्टोमवाक्यमत्रदूषणे

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीदास्यस्मारक

षिचार्तिककृन्मतेतदुक्तंदूषणद्वयंकथमुद्धर्त्तव्यमितिचेत्। अत्रभूम-
नप्रथमयज्ञइतिनिषधएवतस्यचेद्येष्टिक्रियाविषयत्वाद्विकल्पःसि
द्धएवनत्वसावाग्निष्टोमवाक्यलभ्यः। एवमपिवाग्निष्टोमवाक्यान
र्थक्यंतादृशश्चविकल्पोनिरात्रेप्रसज्येतेतिभट्टसोमेश्वरोक्तंदूषणद्वयं
यमेवपरिहर्त्तव्यंअग्निष्टोमवाक्यविकल्पपरिसंख्यार्थभवत्येव
अकर्त्तव्यतेनुद्धस्यकर्त्तव्यतानोबोधात्। नच्चप्रतिप्रसवंपरिसं

ख्यांचविरुद्ध्यते। यद्वापरिसंख्यैवप्रतिप्रसवशब्देनपूर्वोक्तसादृश्यो
द्बोधोच्यतेनत्वविकल्पपरिसंख्यातिरात्रेनानुष्ठानमात्रेण। पिचेयन
नुष्ठानमेवनासिध्येदिति चेत्। मैवंनह्यत्रविकल्पपरिसंख्याश्रयी
किंत्वग्निष्टोमएवप्रवृणक्तिनातिरात्रइतिप्रयर्थानुष्ठानपरिसं
ख्याद्वाराअर्थात्यातिरात्रेनित्यानुष्ठानसिद्धिः। एवंविकल्पपरिसंख्या
रीतिःकाप्यदृष्टेनिश्चयायश्रिश्चयारअकर्त्तव्यतोत्तरार्थपर्युदासरी

तिर्वाचकदृष्टेति। अथसाचैवकल्पतेततःपूर्वप्यत्रैवकल्पतइतिनु
ल्यौपर्यनुयोगपरिहारो। नचाग्निष्टोमेएवप्रवृणक्तिनान्यत्रेतिपरिसं
याग्निरात्रद्वितीयादिप्रयोगेषुपिविकृयंतरेचसर्वत्रैवप्रवर्ग्येनिस्सं
तंतत्रचैकल्पिकप्रवर्यमात्रापरिसंख्यायांसयामतिरात्रप्रथमाह्नरे
प्यस्यैवप्रवर्ग्यस्यपाक्षिकत्वात्परिसंख्यास्यान्नतुवैकल्पिकप्रव
र्ग्यमात्रपरिसंख्यायामेवप्रमाणमस्तीतिचेत्। उच्यते। लाघवात्तद्

षयतालभ्यते। आग्निष्टोमएवप्रवृणक्तिनान्यत्रेतिहिपरिसंख्या या
ण्यत्रप्रवर्ग्यनिवृत्तिर्वोध्यमानायत्रातिरात्रप्रथमाह्नरेविकल्पा तिरे
त्राक्षिकप्रवर्ग्यानिवृत्तिःप्रसक्तातत्रैवपक्षांतरेपिसाचेद्बोध्यतेतदा
लाघवंभवतियत्रत्वतिरात्रद्वितीयादिप्रयोगाविकृयंतरेचप्रवर्ग्यनि
वृत्तिःपक्षेपिनप्रसक्तातत्रचेत्परिसंख्यासाबोध्यतेतत्रायंतगौरवं
स्यात्। यथानियमार्थोविधिरवघातदेरन्यत्रापिपक्षमेचपूरयतिप्राप्ति

सेतूदास्सेएवमियमापिपरीरिसख्यायत्रप्रवर्ग्यतिंवृतेप्रतिपक्षंपूरय
न्प्रवर्तएवंग्रीहिभिर्यजेतेतिनियमविधिरपिआग्नेयादिष्वेवग्रीहि
प्राप्तिपक्षंपूरयतिनोपांशुयाजादौतत्रानुसातिशिष्टस्यापिवाक्य
सामान्यविहितस्यापिग्रैवस्यप्राप्तेःपक्षेपिव्रीहीणामप्राप्तेःल
घयाच्चाविशेषप्रवृत्तस्यापिवाक्यस्याविशेषपरतादृशमेउक्तंय
थावाय्यंपात्रंहिरण्यगर्भःसमवर्त्ततेग्रइत्याधारमाधारयती

तिश्रुत्युत्तरेजोहवाघारएवनिवेशःतत्रैवैद्रऊर्ध्वेनिधरइति
प्राकृतमंत्रजन्यनियमादृष्टकल्पेलाघवात्पूर्वाधारेतुतत्कल्पनापत्ते
र्गौरवादिति।नन्वेवमप्येषाप्राप्तपरिसंख्यासाचत्रैदोष्यपरिहा
रसंभवात्कचिदप्यनंगीकृतेतिचेन्नान।अस्यापिवस्तुतोप्रा
प्तपरिसंख्यात्वात्।यथाहिइमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्युदाहर
णेयदीयंनस्यात्तोलिंगादिनियोजकवाक्यकल्पनायागर्दभर

रज्ञानादेनेपिमंत्रःप्रानुमादस्यांनुसंसांलिंगंकल्प्यवाक्यकल्पे
नैवप्रतिबध्यतेएवमत्रापियद्यग्निष्टोमेप्रवृणक्तीतिपरिसंख्या।
नस्यात्ततोतिरात्रप्रथमाह्नेविकल्पोसिद्धियेत्यत्रचर्यप्रश्नं
जंतिनप्रथमयज्ञेप्रवृज्यादित्यनयोरतिरेत्रअस्यांनुसयामतिरे
त्रप्रतिबंधान्नातिरात्रप्रथमाह्नेविकल्पोभवतीतिसर्वंनिरवद्यं॥
॥परीपाकाछत्रेयदुरिमहोवार्तिककृतातद्ज्ञानात्सोमेश्वर

इहनहुपूष्णयजतिातद्दृष्टाहंस्वांप्रकृतिमनयंवार्तिकमतंतद्
ज्ञात्वादूषांनाविबुधजनैर्दूषितमुर्वेः॥ ॥इतिप्रचर्याधिकरण-
पणोद्धारः॥ ॥चाक्ष्यपादासेपूषाप्रपिभागभागइत्रानारसि
ष्टुंतिनंभउपतइतिभागइतिव्युत्पत्यालब्धंस्वीकार्यंचाभागशब्दार्थ
पूषणश्चदेवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिपक्षनिरासेम
क्षयितृत्वस्वीकर्तृत्वासंभवात्तदुद्देशेनयोज्यंभागशब्देनल

क्षपतो वदुक्तदेवतानिष्कलानेवपेषणस्यप्रयोजिका।उपादानं
चयागस्यभागशेषेनविद्यते।मुख्यार्थासंभवाद्यागलिङ्गस्यापि
षयात्रा हिश्रूयतेभागशेषीयानानुपादानमस्यतइति।तत्रचोद्
यंतिकेवलपूषोद्देशेनप्रापिष्टानविधेयाजुह्वत्रिवपूषःकृष्य
भिचारभावेनायोगात्अतोवश्यंयागावशिष्टपुरोडाशेनपूषवि
शिष्टयागोद्देशेनवाप्रापिष्टताविधेयातत्रचावशिष्टानुवाददोषः

तथानपरंसएवाकिंतुअंगेःस्विष्टकृत्संयजतिवषट्कर्तुःप्रथमभ
क्षइतीदाविवैकस्मिन्समासपरेउत्तरपदार्थेद्देशात्पूर्वपदार्थवि
धेश्चैकप्रसरलाभावात्समासविधावोपिस्यात्।नचयदग्नेयप्र
जापतयेचसायंजुहोतीत्यादौसोमेवसनावभिमातरीतिमिश्रत्व
चयथासायमानुवादेनवसनानुवादेनचरेनतायाःसोमस्यचवि
धोप्रकरणप्राप्तयोजुह्वेत्याधानयोरनुवादाद्विशिष्टानुवाददोषपरि

हारएवंपूषवाक्येपिसंभवतिअप्रकरणाधीतत्वात्।तस्माद्दृष्टविशिष्ट
शुनादृकृतरवाक्यभेदस्यकःपरिहारइति।अत्रब्रूमःयथालोहितो
ष्णीषात्रस्त्रिजःप्रचरंतीत्युष्णीषगतमेवलोहित्यंक्रस्त्रिजउद्दिश्यावि
धीयतेअन्यथागेरिकादिनासाक्षादेवार्द्रजांलोहित्यकरणंप्रसज्य
तेतस्मात्स्तोपतापिशिष्टार्थविधोवाक्यभेदश्यनास्तिलोहित्यमात्र
परश्चायंविधीयतेउष्णीषिणःप्रचरंतीतिप्रकृतितउष्णीषप्राप्तेःय

थाचाएकंसमाकृत्वेक्रियतेस्तोत्रीयामित्यत्रापिस्तोत्रोद्देशेनक्रियात
मेवात्रिवृत्वंविधीयते।अन्यथास्तोत्रएवत्रित्वंविध्यापत्तेस्त्रीणिस्तोत्राणि
क्रियेरन्।यद्यपिचस्तोत्राणामुपात्तावेकत्वंनिर्धारितंतथाप्याभ्यासा
देवेयत्रिवृत्वंसंख्यासंपाद्यते।स्तोत्राकृतिश्चनगणितिंविनोपपद्य
तइत्यृगावृत्तिरेवस्यान्नतिरात्रश्चःतस्मात्यादृशीत्रऋगावृत्तिसं
ख्यासमासाप्रतीयते।तादृशेवविधीयतेसंख्यामात्रपरश्चविधि

र्भचरती। एवंपूषवाक्येपिभागस्पउपंहाविरितियावत्ततश्चसम
सावगतंहविगतमेवपेषणंपूषोद्देशेनाविधिर्भ तिरो विकेपूष्णिप
क्रतुंविनाविद्यमानत्वामावाच्छक्यनविधातुकर्तुनिंत्तुदेवताभूतं
पवे तिपूष्णोदेवतात्वाक्षेपेणदेवताभूतएवपूष्णिपषणंविधीय
तइतिनाविशिष्टानुवादेशेषेनचसमावेरूप्यदोष इतिसर्वसु
स्थं॥॥ इतिपूषाधिक॰ पंमिश्रणा नेपपरिहारः॥ ॥ ॥

इहकचिद्विशिष्टस्यनादर्थ्येविशेषणस्यापिनादर्थ्यभवतियथानिर्मथ्येनेष्टकाःपचं
तीतिमंथनस्यापिपाकांगत्वं॥ एवंदर्शापवित्रेणग्रहंसमार्ष्टीत्यादावपि॥ कचिद्विशि
ष्टस्यनादर्थ्येपिनविशेषणनादर्थ्यसंमतंयथाग्निक्रमणस्यप्रयाजद्रव्यदेवतामंत्र
णांचप्रयाजमात्रांगत्वेपिनदर्शांगत्वं॥ एवमवघातांगमंशोस्त्वरुमुसलस्तोक्षण
देरवघातमात्रांगत्वंनिर्वापांगमंत्रभूर्पादेश्चनिर्वपिमात्रांगत्वंनदर्शांगत्वमिति॥
तत्रविंवैषम्यबीजं॥ तथेहकचिद्विशिष्टंप्रतिनादर्थ्येविशेषणंप्रतिनादर्थ्यमित्थतेयथा

DR BHAU DAJI

वधानस्यदर्शापूर्वसाधनीभूतेषुव्रीहिविनियोगाद्दर्शापूर्वांगतापि॥ क्वचित्तुविशि
ष्टंप्रत्यपितादर्थ्यंविशेषणंप्रतिनतादर्थ्यमिष्यतेयथार्थज्ञानंप्रतिस्वाध्यायस्याध्यय
नस्यवातादर्थ्येपिनविशेषणमर्थकर्मप्रतितादर्थमिष्यते॥एवमष्टवर्षब्राम्हण
मुपनयीततसेपयसिदध्यानयतीत्यपनयनदध्यानयनयोःक्रमेणाष्टवर्षवि
शिष्टब्राम्हणंप्रतितापविशिष्टंपयश्चप्रतितादर्थ्येपिनविशेषणीभूताष्टसंख्यावि
शिष्टवर्षाणिप्रत्यपनयनस्यतापंचप्रतिदध्यानयनस्यतादर्थ्यमिष्यते॥तत्रापि

किंवैषम्यबीजमिति॥ अत्रब्रूमःऐंद्रीदशापवित्रयोर्वाक्यीयसंयोगाद्गार्हपत्यग्र
हार्थत्वंयथाक्रममभिहितं॥ एवंसोमस्ययागस्वरूपेआनर्थफलशेषणत्वं॥अतए
वसोमादीनांफलभावनेतिकर्तव्यतात्वमुक्तंसप्तमाधादौ॥सोमस्यतुफलभावना
करणत्वमाधाग्निहोत्राधिकरणेउक्तं॥नचकरणत्वमितिकर्तव्यतात्वंचैकस्यवि
रुद्धंकरणस्यैवसतोयागोपकारतयेतिकर्तव्यतात्वात्॥तदुक्तं॥नहितत्करणं
लोकेवेदेवाकिंचिदीदृशं॥इतिकर्तव्यतासाध्येयस्यनानुग्रहेर्थितेति॥तस्मादैंद्री

दशापवित्रसोमादीनामुपरञ्जनादिकरणकगार्हपत्यादिकर्मकभावनेनिकर्तव्यता
त्वाद्द्रव्यभूतगार्हपत्याद्यर्थतापिवाक्याद्यक्ता॥ अभिक्रमणप्रयाजद्रव्यदेवतामंत्रा
णांतुप्रयाजकरणभावनामात्रेनिकर्त्तव्यतात्वमर्थांतरप्रकरणादिभिर्नवाक्यीयः
संयोगोदर्शनादिभिरस्तिदर्शेनिकर्त्तव्यताकांक्षामात्रेनतुप्रकरणेनप्रयाजमात्र
स्यग्रहणमितिनवशिष्टस्यतत्राविनियोगेप्रमाणमस्तीतिनविशेषणानांदर्शांगत्व
मितिवैषम्यं॥ एवमेवावघातादेर्दर्शप्रकरणात्तदपूर्वीयव्रीह्यादौविनियोगात् न

दपूर्वांगतायुक्ता॥ अध्ययनस्यत्वर्थज्ञानांगत्वेप्यर्थभूतकर्मप्रकरणाभावान्न
तदंगतेष्टा॥ तापाष्टवर्षादेस्तुग्रहंगार्पत्यवत्कचिद्विनियोगाभावेनवाक्यीयसं
योगेसत्यपिनतदंगत्वमुपनयनदध्यानयनोरिनिन्द्राम्हत्वजानिवदुद्देश्यतावच्छे
दकतैवनतूद्देश्यतायेअर्थापत्तिःप्रभवतीतिवैषम्यमिति॥ नन्वेवमुद्देश्यविशे
षणविवक्षायांवाक्यभेदःस्यात्॥ सत्यमुद्देश्यनादृशायामविवक्षितमेवविशेष
णंअनंतरवाक्येनुतमध्यापयीतेत्यादौविधेयगतत्वाद्विशेषणविवक्षासिद्धिःएवं

मस्यपितापितामहोवानसोमंपिबेत्सवात्यइत्यत्रापितच्छेषेनैकेनोभयपरामर्शात्॥न
चाष्टघर्मब्राह्मणतप्तपयःप्रभृतिवदुभयविशेषणसमुच्चयएकशेषोपादानेपिवैकस्मिको
भयपरामर्शात्॥एवंकामंतुयोनूचानःश्रोत्रियःस्यात्तस्यप्रहृज्यादित्यत्रकानूनामित्वा
दितिवार्तिकात्कर्तृविध्यवगतेःप्राप्तेचकर्मणिभिन्नपदोपात्तानेककर्तृविशेषणविधौ
वाक्यभेदात्तच्छेषेनैवोभयपरामर्शादुभयविधिरिति॥ ॥इतिविशेषणतादर्थ्यवि
चारः॥। ॥प्रकृतौवाद्विरुक्तत्वादित्यधिकरणेद्विरुक्तत्वदोषापत्तिःप्राप्तिकालवै

षम्यंचेतिसिद्धांतहेतुद्वयमुक्तं॥तदन्योन्यव्यभिचारात्॥सप्तदशोवैप्रजापतिर्यज्ञेन्वा
यत्तइतितदधिकरणंतएववार्तिककृदुक्तेप्रकृदाहरणेप्राकृतद्वारप्रतीक्षणानपेक्षत्वा-
त्प्राप्तिकालवैषम्याभावेप्युपदेशातिदेशार्थंप्राप्तौद्विरुक्तताप्रसंगोस्त्येवा॥तथाफलचम-
सेसोमराजानविधेऽभ्यासेविकृतिस्थस्योभयवाप्तसिद्धत्वेनद्विरुक्तोद्भावनायोगा-
न्नित्यविधेःप्रथमंप्रवृत्तेर्नैमित्तिकविधेस्तुपश्चात्प्रवृत्तेःप्राप्तिकालवैषम्यमस्त्येव॥तत्रनैमित्ति
कमतुल्यत्वादसमानविधानंस्यादितिसोमधर्ममानविधाधिकरणेऽपिवैनैमित्तिकःफलत्व

मसःससोमधर्माग्रहीष्यतीतत्रधर्मासाधारणाःसंनोहिरुक्तादित्यत्रेरन्निति ग्रंथेनसामा
नविध्येहिरुक्तताप्राप्तिप्रसंगाभिधानंभाष्यकारीयमुपेक्ष्यमेवेति॥ ननुसप्तदशोवैप्रजा
पतिरित्यत्रहिरुक्तप्रसंगेसतिसामानविध्यायोगात्कथंप्रत्यक्षदाहरणत्ववार्त्तिककृतोक्तं
उच्यते॥तदर्थशास्त्रादाविवात्रानर्थक्यंपरिहारःप्रकृतौवाहिरुक्तत्वादित्यधिकरणपूर्व हिरुक्तता
पक्षप्रयोजनेनकार्यःपर्णतादावप्येवमेवतदुद्धारःस्रुवचःअतश्चप्राप्तिकालवैषम्यमे
वात्रमुख्योहेतुःसिद्धांतसिद्धेःहिरुक्तताप्रसंगस्त्वभ्युच्चयहेतुरेव॥अन्यथाहिसंज्ञामए

वस्यात्किमतिदेशाप्युपगमेनहिरुक्तताऽन्यमानर्थक्यंपरिहर्तव्यंकिंवातिदेशेनप्राप्यमा
नस्यापिपर्णतादेःपूर्वपक्षप्रयोजनरूपंपायश्चित्तविशेषार्थत्वाच्चोपगमेनानर्थक्यंपरि
हर्तव्यमितिसंदेहएवदुःपरिहारःस्यात्अभ्युपगतोहिनत्रतत्रज्ञानशेतिदेशादिमंदए
त्रामाणांतरप्राप्यमानस्याप्यर्थस्यपुनर्विधिःप्रयोजनविशेषेणअग्नेरुक्थादोनमुक्थे-
नेत्यादिना॥ गवामयनेचाद्ययोरन्होरैंद्रवायवाग्रहणविधिनाभागधर्मत्वात्प्राप्य-
मानायाऐंद्रवायवाग्रहणायाःतथानदर्थशास्त्रतायामपिलिंगात्प्राप्यमानस्यमंत्रस्य-

तथाज्योतिष्टोमादौसार्वकाम्यप्राप्तस्यस्वर्गार्थत्वस्य॥ एवमाम्नातेनार्थवादेनविधित
आक्षेप्यमानस्यापिप्राप्तस्यस्यएवमत्रापि॥तस्मात्प्रानिकालवैषम्यमेवसंशायापनय
योग्यंप्रकृतौवादिरुक्तत्वादित्यत्रेतिनिष्कर्षः अथैतदधिकरणप्रयोजनंनसूत्रेयमित्य
तोभिधीयते॥यद्यपिकोर्थःसमानविध्येवेहगुणकामप्रवर्त्तनमित्यन्यत्रोक्तंतथापित
त्रयनादिक्रियायामेवयुज्यतेतदाश्रितगुणकामसंभवात्॥ पर्णत्वादिज्ञातेस्वक्रिया
त्वेनतदाश्रितगुणकामोनसंभवतितरांवाच्यं॥ अतःप्रयोजनांतरंवाच्यं॥तदुच्यते॥त

क्यपादाद्येउच्चैर्ऋचाक्रियतइत्यादिस्वरस्ययद्यृक्तोयज्ञआतिमियाद्धूःस्याहेतिगा
र्हपत्येजुहुयादित्यादिनैमित्तिकप्रायश्चित्तस्यचवेदधर्मत्वमुक्तं॥ततोद्वितीयाधि
करणेउत्पत्तिवेदसंबंधनमिदमुभयमितिपूर्वपक्षितेसिद्धांतितंविनियोगविधि
निबंधनमुभयंऋग्वेदादिनामद्विनियुज्यतेतत्रोच्चैस्त्वादितस्यैवबार्त्तोप्रायश्चित्तमि
ति॥ ततश्चयाजुर्वैदिकाज्योतिष्टोमात्तद्विकृतौसामवेदिकेइयेनेयादीक्षणीयादीष्ट
यःस्वांगविशिष्टाअतिदिष्टातास्वपियाजुहूस्तत्रापिपर्णतापूर्वपक्षेयाजुर्वेदिकविधिनि

युक्तेतिसद्वेषेयाजुर्वेदिकांगत्वेषप्रायश्चित्तंकार्यंसिद्धांतेतुनस्याःप्रकृतौयाजुर्वेदि
कविधिविनियुक्तत्वेपिइयेनेसामवैदिकाद्वितिदेशेविनियुक्तत्वात्सामवैदिकांगत्वेष
प्रायश्चित्तंकार्यंसिद्धांतेतदादीनामनाम्नानाद्मंत्रत्वमितिदेशस्यावेदत्वंऽहप्र
वरनाम्नामंत्रत्वमित्यत्रैवेहेदमुक्तं॥अवदानादिविधोद्रवादिपदवद्विश्वजिदादौ
फलपदवत्सोर्यादावतिदेशवदुहादेरपिश्रुतार्थापत्तिकल्पस्यअर्थाद्वाकल्पनेक-
देशत्वादिवेदेकदेशत्वोक्तेर्वेदत्वाभावात् वेदत्वाभ्युपगमेपिमंत्रोब्राह्मणमित्यत्रैवे

राथंप्रत्यक्षवेदस्येवनकल्पस्येतिप्रसंगादस्तुमेतदाधिकरणमिति॥ ॥इतिश्रीमत्स
दर्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसादेवगाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारा-
यणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेतृतीयाध्यायः॥ ॥चतुर्थप्रयो
जकाप्रयोजकोनिरूपितोतत्रप्रयोजकोपिसत्तथा॥ अप्रयोजकोपिसत्तथा॥तथा
हि॥कश्चिदुत्पत्तेरपिप्रयोजकउपादानस्यदिपालनस्यापि॥ यथाग्नेययागाग्निस्ता-
यागादिर्यथाक्रममष्टाकपालाग्निहोत्रादेःकश्चित्तुत्रितयस्याप्यप्रयोजकोयथातुषोपव

पःकपालस्यनोत्पत्तेःप्रयोजकोनोपादानस्यनचपालनस्यसतुपुरोडाशार्थमेवो
त्पन्नमुपात्तंपात्तितंचकपालंसाधनत्वेनगृह्णाति॥ कश्चित्तुउत्पत्तेरप्रयोजक
उपादानपालनयोस्तुप्रयोजकः यथाश्याम्यंजनंनयांसूनांमुत्पत्तेःप्रयोजकंस्वत
एवतूत्पत्यासिद्धानांतेषांयद्ग्रहणरूपोपादानस्यप्रयोजकंपालनस्यच॥ एवं
प्रातर्दोह्यागोपिवाजिनोत्पत्तिअज्ञितपीतोत्पन्नस्येवबोधःस्तितदुग्धस्यदोहन
रूपमुपादानंपालनंचप्रयुंक्तेनोत्पत्तिं॥ वाजिनयागोपिवाजिनोत्पत्तेरप्रयोज

~उपादानपालनयोस्तुप्रयोजकोभवत्येवकश्चिदुत्पत्तेरेवप्रयोजकनोपा~

कृदानपालनयोर्यथाश्येनवाजिनोत्पत्तेःप्रयोजिकानोपादानपालनयोःएवं
स्वर्गादिफलंयागोत्पत्तेरेवप्रयोजकंनयागोपादानपालनयोःउत्पत्तिव्यतिरि
क्तयागोपादानासंभवात्॥ क्षणिकस्यचपालनासंभवात्॥कश्चित्पुनरुत्पा
दानयोर्नप्रयोजकःपालनमात्रस्यतुप्रयोजकोयथाश्येनकपोतादिःशेष
स्य॥कश्चित्तूपादानस्येवप्रयोजकोनोत्पत्तिपालनयोर्यथाग्निहोत्रंजुहोतिस्वर्गका
मोश्याम्यंजनसंस्कृतंपांसूपादानस्येवप्रयोजकंनपांसूत्पत्तिपालनयोःएवंचैरो

नुषोपवापोहस्तोपादानस्येवप्रयोजनकोनतदुत्पत्तेःपालनस्यवा॥ एवमाग्नेया
दियागोदेवतायाउद्देशात्मकोपादानस्येवप्रयोजकोनदेवतोत्पत्तेस्तत्पालनस्य
वा॥ कश्चित्तूत्पत्तिपालनयोरेवप्रयोजकोनतूपादानस्ययथास्वर्गादिफलम
पूर्वस्योत्पत्तेःप्रयोजकंपालनस्यापिकर्मनाशाज्जरूस्यर्शादिकृतिस्वर्गानुत्पत्तेः-
ननूत्पत्तिव्यतिरिक्तंकिंचिदस्त्यपूर्वास्योपादानंयत्स्वर्गादिनाफलेनप्रयुज्येत-
कश्चित्तूत्पत्तिपादानयोरेवप्रयोजकोनपालनस्य॥ यथाग्नीषोमीयपिकोरेनिरु

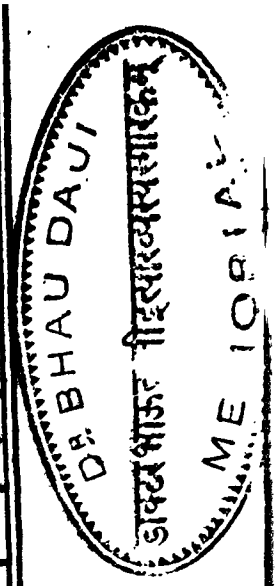

दपशवस्तनिदीक्षितेमैत्रावरुणायदंडनंदंडोत्पत्त्यपादानयोःप्रयोजकंनतत्पालनस्य
पूर्ववदविद्यमानत्वात्तस्येति॥ एवंप्रयोजकोप्याद्यभेदस्यतृतीयादिभेदानांचग
णनयासप्तविधः॥ अप्रयोजकोपिद्वितीयस्यतृतीयादिभेदानांचगणनयासप्त
विधइतिसिद्धं॥ ॥पुनरपिप्रयोजकोद्विविधःकश्चित्स्वार्थंप्रयुंक्तेयथाज्योषीस्व
र्गादिःज्योषंयागादिकंस्वार्थंप्रयुंक्तेनपरार्थं॥कश्चित्तुपरार्थंकिंचित्प्रयुंक्तेनस्वार्थं
यथानिमित्तंजीवनभेदनादिअशेषिभूतंदर्शादिकंभेदनहोमादिकंनस्वार्थंप्रयुंक्ते

किंतुपापक्षयक्रतुपकारादिशेष्यर्थंप्रयुंक्ते॥तदुक्तमाचार्यैः॥तथाहोमाःप्रयुज्यंते
भेदनस्कंदनादिभिः॥निमित्तेनचतेषांहोमानांशेषतामतेति॥॥अप्रयोजकोपि
पुनर्द्विविधः कश्चित्स्वांगस्याप्यप्रयोजकोयथातुषोपवापःकपालस्यस्वांगभू
तस्याप्यप्रयोजकःकश्चित्तुपरांगस्यस्वोपकारिणोप्यप्रयोजकःकथादध्यानय
नस्यवाजिनयागः॥यथावाक्षाभ्यंजनएकहायनीयनसाध्यमपिनतस्यप्रयो
जकं॥यथावाशुरुहोहितनिरसनस्विष्टकृद्यागवत्वाप्रसनयःप्रतिपाद्यस्यश्

रुहोहितस्यशेषस्यकृष्णविषाणादेश्चाप्रयोजकाःतथाप्रसंग्यपिपशुपुरोडाशया
गादिःपश्वंगस्यप्रयाजादेःस्वपकारिणोप्यप्रयोजकः॥ ॥इतिप्रयोजकाप्रयो
जकभेदनिरूपणं॥ ॥अप्रयोजकादिलक्षणंभाष्ये॥साधारणंभवेत्तंत्रंपरार्थेत्वप्रयो
जकः॥एवमेवप्रसंगःस्याद्विद्यमानेस्वकेविधाविति॥अस्यार्थःसाधारणंअनेकेषांयत्र
योजकत्वशक्तिरस्ति॥परार्थेत्वप्रयोजकः॥अत्रपरार्थेपरमात्मार्थइत्यर्थः॥अन्यथा
त्रेतिप्रसंगात्॥एवमपिपुरोडाशकपालेअभ्यासिःकपालेषुश्रपयतीतिसप्तम्यापरस्मिन्

पणद्वयकपालानांपुरोडाशकपाले नेतिहृतीययातुषोपधायेतिनाद्ध्यात्॥अतःपरार्थ
द्वित्यस्यपरमात्रप्रयुक्तइत्यर्थः॥एवमेवप्रसंगःस्यादित्यत्रैकस्मिन्प्रयोजकप्रसंग
योर्भेददृत्यनउक्तेविद्यमानेस्वकेविधावितिः॥यद्यपिषड्नयेविधिर्व्यपश्रुपुरोडा
शेप्रसंगोपकारिप्रयाजादेरनंगत्वात्तदंशेपुरोडाशीयोतिदेशःप्रयोगवचनश्चरु
प्यतेतथापिवाजिनादिविधिस्तुवाजिनाद्येवविषयीकरोतिनचतस्यतत्रप्रयोजकशक्तिर
स्तिअन्यत्तुकिंचिन्नेवासौविषयीकरोतीतिसाधारण्येनतावत्प्रयाजादिप्रयुक्तिसमर्थो

विधिरस्तिवाजिनातिवैषम्यमित्यर्थः॥अत्रैवार्थेद्वादशाध्यायाद्यभाष्यगतस्यैतत्सूत्रै
कवाक्यत्वात्मानग्रंथस्यनात्पर्यंवर्णनीयं॥॥इतितंत्रप्रसंगांप्रयोजकलक्षणनिरूपणं
॥चतुर्थेप्रयाजशेषाभिधारणाधिकरणेकिंचिदुच्यते॥चतुर्जुह्वांगृह्णातिप्रयाजेभ्य
स्तदितिप्रयाजार्थंचतुर्गृहीतंवाएतदाहुत्तस्याधारमाघार्यत्रीनितःप्राचीनंप्रयाजान्य
जतीत्यनेनप्रयाजत्रयेउपसंहृतंतत्रजुह्वाजुहोतीतिहोमेविहितेकृत्स्नमेवहोतव्यं॥ननु
प्रयाजशेषाभिधारणरूपप्रतिपत्त्यनुरोधेनाकृत्स्नहोमःस्यात्॥नप्रतिपत्तीनाप्रयोजक

स्यात्॥ नचोत्पत्तिप्रयोजकत्वमेवतासांनास्तिधारणप्रयोजकत्वंतुनास्तमस्तिनिवाच्यं अधिकरणचतुष्टयविरोधात्॥ तथाहि॥सोमेऽवचनाद्भक्षोनविद्यतेइतिपूर्वपक्षिनेग्रहैर्जुहोतिचमसेनजुहोतीतिसर्वहोमप्राप्तेपिअलंजुहोतीतिवचनेनसिद्धांतिनंतद्विरुध्येत अकृष्टहोमस्यन्यायप्राप्तत्वेस्रुवाकास्यविधित्वायोगात्॥ तथाश्राव्याच्चसर्वसंयोगादित्यत्रचतुर्गृहीतंजुहोतीतिध्रौवाज्याद्गृहीतेनचतुर्गृहीतेनोपांशुयाजेकृतेपि शेषकार्यानुरोधेनशेषःस्याद्यतेतिनदधिकरणविरोधः॥ एवंसाकंप्रस्थायीयेस्थि

ष्टकृदिडंचतद्वत्॥ सौत्रामण्यांचग्रहेष्वित्यनयोरप्यधिकरणयोःसिद्धांतोप्रयुद्धतोस्यातां॥ किंचनकेवलंसिद्धांतविरोधएवकिंतुप्रतिपत्तीनांप्रतिपाद्यप्रयोजकत्वायोगरूपन्यायेनयथाप्रतिपाद्योसत्तिप्रयोजकत्वाभावःसिद्ध्यत्येवंप्रतिपाद्यस्यशास्त्रतःकृत्स्नहोमेप्राप्तेनद्वारणाप्रयोजकत्वमपिसिध्यत्येव॥तदुक्तंसोमेवचनादित्यधिकरणेशास्त्रदीपिकायां॥ अथशेषकार्यवशाच्छेष्येततस्तेषामपिप्रयोजकत्वाच्छेषनाशदोषापहारादावपिहविरंतरागमःस्यादिति॥ तस्मादसंजुहोतीत्यादिवचना

भावाज्जोहवस्यप्रयाजत्रयेणकृत्स्नहोमात्प्रयाजशेषएवनास्तीतिप्रयाजशेषाभि
घारणाधिकरणमनुपपन्नं॥ अत्रब्रूमःकृत्स्नचिंतैवेतिकैश्चिदपिग्रंथकारैरनुक्तम
पिकल्पनीयं॥यद्वा॥कृत्स्नहोमेशास्त्रतःप्राप्तेयदिप्रमादात्सशेषंजुहोतितदइ
यंशेषस्यप्रतिपत्तिर्विधीयतेनित्यवदाम्नानांगेनकल्पनीयं॥ प्रतिपत्तिविधिनैव
चकृत्स्नहोमाभावकृतवैगुण्यप्रतिसमाधिस्तापिनिवर्त्ततइति॥इतिप्रयाजशेष-
भिघारणाधिकरणसमासचतुर्थाध्यायाद्यपादेसाधिकरणेऽनारभ्याधीतंचतुर्गृहीं

तंजुहोतीतिवाक्यंसिद्धांतसाधकत्वेनोपन्यस्तं॥ चतुर्गृहीतंजुहोतीत्यनारभ्याधीतेन
होमांगंचतुर्गृहीतंप्राप्तंतेनाष्टावुपभृतिगृह्णातिप्रयाजानुयाजेभ्यस्तदितिहोमांगभू
तग्रहणांगभूताष्टसंख्याबाधिताचतुष्ट्वद्वयरूक्षणार्थेति॥तदनुपपन्नं॥चतुर्गृहीं
तंजुहोतीतिहिहोमानुवादेनचतुर्गृहीतंविधत्तेनचप्रयाजानुयाजयोर्होमःकेनचि
त्प्रमाणेनप्राप्तःएवमाज्यभागयोरुपांशुयाजेचहोमस्याप्राप्तेर्नचतुर्गृहीतंविधीयते
अथचतुर्गृहीतंविधीयते॥अथचतुर्गृहीतंजुहोतीतिचतुर्गृहीतविशिष्टहोमविधि

त्यत्रुच्यते" तदप्यनुपपन्नं" नह्यत्रदर्शमागादिकिंचिदनूदितंनवायस्यपर्णमयी
जुहुरित्यादिवत्कर्मान्यगिचारिकिंचिद्वारमनूद्यहोमविधानं" तेनकर्मांगतैवास्यहो
मस्यनस्यात्" किंतुविश्वजिदत्कल्प्यफलंस्वतंत्रमेवेदंहोमांतरमापद्येत"अथ
मतंचतुर्गृहीतमितिद्वितीयाबलात्तदनुयतसंस्कारकत्वेनप्रतिपत्तिभूतोहोमोवि
धीयते" चतुर्गृहीतस्यहोमांगत्वेहोमोपकारकत्वमात्रमापद्येतेत्युच्यते"तदप्य
युक्तं" एवमप्यस्यानारभ्याधीतत्वाच्चतुर्गृहीतस्यभोजनादौलोकेपिसंभावान्निर्वापा

लंभनवन्नवैदिककर्मांगचतुर्गृहीतोपस्थितिरस्तीतिनास्यहोमस्यप्रयाजाद्यंगतास्ति
ध्येत्" अथचतुर्गृहीतस्यहोमांगत्वोक्तिरदारभ्यवादोचोक्तनाद्रियतेततोस्तुनाम
कर्मांगचतुर्गृहीतोपस्थितिस्तथापियत्रचतुर्गृहीतंविहितमस्तिचतुर्जुह्वांगृण्हाति
प्रयाजेयस्तदित्यत्रनत्रैवविनैवचतुर्गृहीताक्षेपेणहोमविध्युपपत्तौनोपांशुयाजा
ज्याभागादौचतुर्गृहीताक्षेपोहोमविधिनोपपद्यते" क्षुद्रस्यविद्याक्षेपयत्कर्मभिःएते
नेदमपिनिरस्तंयथाध्ययनस्यस्वाध्यायार्थत्वविधिरेवसामर्थ्यदृष्टार्थत्वसनाथःस्वा

ध्यायस्यार्थज्ञानेविनियोगमाक्षिपतिनयथावाचरुमुपदधातीतिचर्वर्थोपधानविधिरेव
सामर्थ्यदृष्टार्थत्वप्रकरणसनाथश्चयनेचरुविनियोगमाक्षिपतिएवंचतुर्गृहीतार्थहोम
विधिरेवसामर्थ्यदृष्टार्थत्वप्रकरणेरुपांशुयाजाद्यर्थंगमाक्षिपतीतिअथमतं।उपांशुया
जाज्यभागादिष्वपिध्रौवमेवचतुर्गृहीतमंगमस्तीतितदनूद्यैवहोमविधिरयं।एवम
यौपघ्नतेचतुर्गृहीतस्यानेनविध्यभावाच्चाष्टत्वस्यचतुष्टयलक्षणार्थतासिध्येत्
किंचैवंसतिउपांशुयाजादौध्रौवस्यैवैकदेशंसकृदेवजुहोतिगृह्णीयात्समानयनवन्नत्वप

रंचतुर्गृहीतंसिध्येत्॥अथैवमेतद्दोषद्वयोद्धारेणाभिमतःऔपघ्नतेहोमस्यैवासिद्धेर्नहि
ममनूद्यचतुर्गृहीतंविधीयतेकिंतुचतुर्गृहीतमनूद्यहोमोविधेयःतच्चान्योन्याश्रया
पत्तिःअष्टत्वेनचतुष्टयलक्षणायांसत्यांप्राप्तंचतुर्गृहीतमनूद्यहोमोविधेयःहोमवि
धौचतस्यांगत्वनिर्वाहायचतुर्गृहीतस्याशेषतःप्राप्तौनलक्षणेति॥अतःसमानयनदृष्ट
र्थत्वादेवौपघ्नतेहोमप्राप्तौचतुर्गृहीतविधिरित्याद्यदोषपरिहारःकिंचेत्यादिद्वितीयदो
षस्यपरिहारस्तुउपांशुयाजादौध्रौवैकदेशस्यचतुर्गृहीतत्वाभावात्॥अतःसमानयनदृष्ट
र्थत्वादेवौपघ्नतेहोमप्राप्तौचतुर्गृहीतविधिरित्याद्यदोषपरिहारःकिंचेत्यादिद्वितीयदो
षस्यपरिहारस्तुउपांशुयाजादौध्रौवैकदेशस्यचतुर्गृहीतत्वाभावात्॥अतःसमानयनदृष्ट

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीस्मारकम्

ध्ययोगाद्धोमानुवादेनैवचतुर्गृहीतंविधेयमिति एतदप्ययुक्तं उपांशुयाजादौहोमा
प्राप्तेरेवकिंचयदुक्तंध्रौवैकदेशस्यचतुर्गृहीतत्वाभावादिति नदपिन प्राक्तनप्रयाज
त्रयविषयत्वेहोपिचतुर्गृहीतैकदेशस्येवचतुर्गृहीतशब्देनलक्षणयोक्तत्वद्देव
ध्रौवषिसंभवात् एवमप्योपभृतेचतुर्गृहीतस्यानेनविध्यभावान्नाष्टत्वस्यचतुरुदयल
क्षणार्थमसिध्येदितिदोषःपूर्वोक्तःस्यादेव किंचैवंध्रौवानूद्धामुपांशुयाजाद्यर्थंच
तुर्गृहीतंनसिध्येदित्यपिपूर्वोक्तोदोषः प्रसज्येतायदिचनत्रकृत्वश्चतुर्गृहीतसंस्कार

कहोमस्यांगत्वानुपपत्त्याचतुर्गृहीतंप्रतिहोममाक्षिप्येत ततःप्रयाजत्रयेपिप्रत्येकंता
दृशहोमस्यांगत्वानुपपत्त्यानुपपत्त्याप्रत्येकंचतुर्गृहीतमाक्षिप्येत अथचतुर्दशपो
र्णमास्यामादुत्तयोर्हूयंतेत्रयोदशमावास्यायामिति सामान्येनाग्निकामंजुहोतीत्या
दिविशेषतोलिंगदर्शनैरेवोपांशुयाजप्रयाजानूयाजाज्यभागेषुहोमसाप्तिः चतुर्गृ
तंजुहोतीत्यनेननुप्राक्तनप्रायाजत्रयेचतुर्गृतसत्तद्धनिरिक्तेषुहोमवत्कृचतुर्गृहीतंवि
धीयते प्राक्तनप्रयाजत्रयेतुचतुर्जुह्वांगत्वानिप्रयाजेभ्यस्तदित्युद्देश्यभूतप्रयाज

साहित्यस्याविवक्षितत्वेनप्रतिप्रयाजंचतुर्गृहीतप्राप्त्याशंकायामपिजुहोतिकस्यैवच
तुर्गृहीतस्यतंत्रेणलिंगदर्शनप्राप्तहोमसाधनतासिद्धेःनतत्रचतुर्गृहीतंजुहोती
त्यस्यव्यापारइति तदप्ययुक्तं लिंगदर्शनमात्रस्यहोमप्रापकत्वायोगात् अतएवत
त्रभाष्यकारेणोक्तं लिंगमसाधकंप्राप्तिरुच्यतामिति नचसत्तमेस्वरसोमेक
कपालमिश्रंचलिंगदर्शनादित्यत्रलिंगमात्रस्यप्रापकत्वमिवाचापितथास्यादितिवा
च्यं तत्रापीतिकर्त्तव्यताकांक्षाभावनाविध्यन्यथानुपपत्यासामान्यतोनिदेशकल्पने

क्षःशर्कराइत्यर्थवादेनचलिंगेर्विशेषमात्रावगमादिति अत्रब्रूमायजतिचो
दनाचोदितेषुद्रव्यकेषुप्रतिपत्तिरूपेआचाराद्धोमेप्राप्तेनारभ्यवादेनचतुर्गृ
हीतंजुहोतीत्यनेनचतुर्गृहीतमात्रविधिः सोयुक्तरीत्याद्यप्रयाजन्यव्यनि
क्तेविति यत्तुशास्त्रदीपिकायांसर्वप्रधानाधिकरणेनन्वाचारादेवहोमःप्राप्तइ
त्याशंक्यंदूषितं नाचारस्यस्वतःप्रामाण्याभावात्श्रुतिकल्पनस्यचप्रत्यक्षश्रु
तिसद्भावेनुपपत्तेःयदिचाचारप्रमाणकोहोमःस्यात्तनस्तस्यप्रकृतिविकृतिसा

धारणत्वादिकृतिनिष्पाद्योपदेशिकएवहोमइतिप्रत्यक्षश्रुत्वादाहवनीयादय
पवमानेष्ट्यादिभूपदेशादेवप्राप्तेरन्नग्नयश्चस्वकारुत्वादिनिन्यायात् तत्रता
सामग्निःप्रकृतितःप्रयाजवदितिसूत्रकारव्यवहारोनोपपद्येतेति तदपिचतुर
होमविषयमेवतत्रैवप्रत्यक्षश्रुत्योपस्तरणादिवाक्यप्राप्तचतुरक्तानुवादेनहोम
विधिसंभवादाद्यदूषणापादनात् चतुर्गृहीतंजुहोतीत्यत्रतुननदापत्तिःचतुर्गृही
तप्राप्त्यभावात्तदनुवादेनहोमविधेरसंभवस्योक्तत्वात् नापिद्वितीयदोषप्रसक्तिः

तासामग्निरितिसूत्रस्यचतुरक्तहोममात्रस्यैविषयतयाप्युपपत्तेरिति॥ ॥
इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाहैतस्यग्राम्य
धुरंधरश्रीभट्टनारायणागजभट्टशंकरकृतेमीमांसाचालप्रकाशेचतुर्था
ध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥पंचमेअनियमोन्यत्रेत्यधिकरणेशाखाभेदेनाम्नार्तनां
प्राजायाद्यनुमंत्रणानामेकोममेकाचतस्येत्यादीनांवसंतमृतूनांग्रीणामी
त्यादीनांचसमुच्चयंसिद्धंकृत्वाकिंकश्चिन्नियतःक्रमोस्तुतानियतइतिचिं

तितं तत्रशंक्यतेननुयद्यनुमंत्रणानामदृष्टार्थत्वंततोमंत्राधिकरणविरोधःत
थाक्रमश्चदेशसामान्यादित्यत्रचाविज्ञानलिंगानांप्रक्रियाविनियोजिका असी
त्यस्यचसामर्थ्यसंनिधावुपसंहृतमित्यनुमंत्रणदृष्टार्थत्वोक्त्यविरोधः तथामंत्रमु
च्चारयन्नेवमंत्रार्थत्वेनसंस्मरेत् ऋषिर्णतन्मनाभूत्वास्यादेतदनुमंत्रणमित्येवंलक्ष
णानुमंत्रणत्वव्याघातःअथदृष्टार्थत्वंततःसमुच्चयाभावेक्रमचिंतानयुक्तेति अत्रके
चित् मंत्राणांस्मृतिरूपंदृष्टमेवप्रयोजनं स्तोत्रशस्त्रमंत्रणामिव स्मृतिस्तुस्तोत्रश

स्यवदृष्टार्थप्रयाजानुमंत्रणेषुचयद्यपिश्रुतिवृत्याकर्मस्मृतिर्नभवतितथाप्यनु
मंत्रणेसमाख्यातात्पर्यग्रहात्सावश्याभ्युपेया॥यानुक्रमेश्चेत्यत्रस्मृतेरपिदृष्टा
र्थकोक्तिःकृतयागप्रत्यवेक्षणेनदृष्टार्थत्वादितिग्रंथेसाभ्युपेत्यवादमात्रमिति॥
तदयुक्तं॥तथासतिपूषादिस्मृतेरप्यदृष्टार्थायादर्शप्रकरणसंभवेननामंत्रणा
नामुत्कर्षायोगात्॥अतोयत्रमंत्राणांलिंगात्कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वात
त्रस्मृतेरपिदृष्टार्थतैवतद्विषयत्वादेवचप्रायिकमनुमंत्रणलक्षणंलिंगमूलत्वा

त्॥अतोनतद्दृशात्प्रयाजानुमंत्रणमंत्राणांलक्षणयास्मृत्यर्थत्वमेव॥कृतयागेत्यादिवार्त्तिकंचस्मृत्यर्थानुमंत्रणविषयमेवनाभ्युपेत्यवादः तन्नियमेवतुसत्यपिचादृष्टार्थत्वइतिवार्त्तिकंनित्यानुवादइति॥यद्वामंत्रार्थत्वेनेतिनमंत्रप्रतिपाद्यतयेत्यर्थः करणमंत्रेष्वतिप्रसंगात्॥किंतुप्रयोजनवत्तेनोर्यमर्थशब्दःतत्तश्चक्वचिद्प्रतिपाद्यक्वचित्प्रतिपाद्यः शेषीमंत्रप्रयोजनत्वेनयत्रस्मर्यतेतदनुमंत्रणमित्यर्थः॥एवंचमंत्रमुच्चारयन्नितिशतृप्रत्ययोवर्त

मानार्थःसमर्थितोभवति॥मंत्रजन्यातुस्मृतिर्मंत्रपाठोत्तरकालेतितत्रमंत्रमुच्चारयन्स्मरेदित्यनुपपन्नंतेनदृष्टार्थस्यास्याग्नेयाद्यनुमंत्रणस्यादृष्टार्थस्यापिचप्रयाजाद्यनुमंत्रणस्यपाठकालेशेष्यनुसंधानादुभयत्रानुमंत्रणतापियुक्ताऽदृष्टार्थत्वाच्चसमुच्चयोपीति॥ऋजवस्तुकरणत्वाभावेसतीतिविवक्षितत्वान्नकरणेघतिप्रसंगः उच्चारयन्नितिचवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्वेतिशाना॥मंत्रार्थत्वेनेतिमंत्रप्रतिपाद्यत्वेनेत्येवार्थःततश्चप्रयाजानुमंत्रणेष्वप्यनुमंत्रणस

माख्येयेवलक्षणयायत्सदृष्टयप्रतिपादितंदृष्टार्थत्वकल्पनेपिआधानमेव
वदृचनं।समुच्चयार्थंभविष्यतिकल्पचिंतायेसाहुः॥ ॥इतिप्रयाजानुमंत्रणाधि
धिकरणसमर्थनं॥ ॥षष्ठाध्यायेयस्यहविर्निरुप्तंपुरस्ताच्चंद्रमाअभूदि
तिसत्रेधानंदुलाविभजेद्येमध्यमाःस्युस्तानग्नयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपाल
निर्वपयेरुविष्णवेशिपिविष्टायप्रदात्रेदधंश्वरुंयेणिष्ठास्तान्विष्णवेशिपिविष्टा
यश्रृतेचरुमित्यत्रप्रक्रांतेदर्शकर्मणिदेवतातद्गुणचरुत्वविधौवाक्यभेदात्कर्म

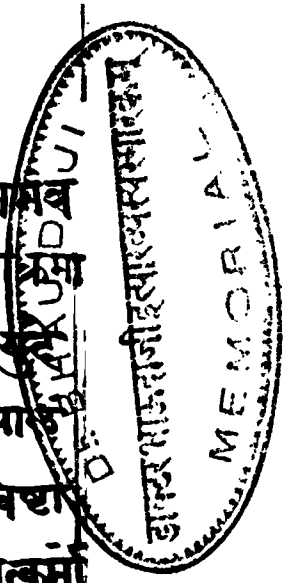

तरमिनिपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं॥ मंत्रार्थवादादौशिपिविष्टोविष्णुरित्यादिसा
मानाधिकरण्येनश्रुत्येवाग्न्यादिपदसामानाधिकरण्यादिशिष्टावगतादेवता
स्तिदात्रप्रदात्तशिपिविष्टशब्दानांचयौगिकत्वेनश्रुत्येवाग्न्यादिपदसामानाधिकर
ण्यासदृष्टयप्रतिपादितंविशिष्टदेवताकारकमेकमेवविधेयं॥आभ्युदयेष्टिप्रक
रणेचसहस्रभपयौतीतिवचनमस्तिनद्देवतैक्याद्धिरुग्विष्ठयोश्रृताणिष्ठयोश्च
सहपानकंविधत्तेततश्चार्थप्राप्तंचरुत्वंदधिश्रृतयोश्चाधिकरणत्वमनूद्यते

केवलंतुदेवताकारकंविशिष्टंविधीयतेप्रकृतेदर्शेनिवाक्यभेदाभावान्नकर्मांतर
विधिरिति॥नदेनदाक्षिपंनिदीक्षिताःदधिवाक्येश्रुतवाक्येचप्रतिद्रव्यंदेवतासं
बंधबोधनाद्वाक्यभेदोदुःपरिहरइतिकर्मांतरत्वपूर्वपक्षोदुःपरिहरःअंगीकृ
तंचषष्ठएववाक्यभेदप्रसंगपरिहारायप्रकृतयागहानेनकर्मांतरविधिपरत्वंय
थायस्योभयंहविरार्तिमार्छेदैंद्रंपंचशरावमोदनंनिर्वपेदित्यत्रौदनद्रव्यवि
धानात्पंचशरावपरिमाणविधानान्नाहेंद्रेणास्यदेहार्त्तिनिमित्तकस्यसहविकल्प

नःप्राप्तस्यैंद्रस्यनित्यवद्विधानाद्वाक्यभेदभियेवप्रकृतकर्महानेनकर्मांतरस्यदेह
र्तिनिमित्तकस्यविधिःसिद्धांतितः॥अन्यथाभ्युदयेवाक्यभेदेसोद्यदेवतांतरमात्र
विधिवद्यस्योभयमित्यत्राप्यार्त्तदोहप्रतिनिधिविधिरितिपूर्वपक्षएवपरावर्त्तनेनि
नदेनदननिक्षुण्णमीमांसान्यायानांविभीषिकामात्रमेव॥तथाहि॥वाक्यभेदाद
पिबलवदानर्थक्यमप्रामाण्यापत्तेः॥अतएवस्मृत्यादीनामप्यानर्थक्यप्रतिहतानां
विपरीतंबलाबलमित्यत्रं॥नदिहविध्यंतैरेकवाक्यत्वाभावात्सहस्रंपयतीतिसह

पाकविधिरप्यदयवाक्यस्यकर्मांतरविधित्वेदधंश्चरुंश्रृनेचरुमित्यतएवसहपा
कप्राप्तेरनर्थकःस्यात्नचप्राजापत्यंघृतेचरुंनिर्वपेच्छृतेकृष्णरुमायुःकामइति
प्रधानविधौघृतेश्रपयतीतिगुणविधिप्राप्तघृतानुवादवत्कर्मांतरस्वेप्यप्युद
यवाक्येसहश्रपणविधिसिद्धत्वरूपानुवादःस्यादितिवाच्यं॥उभयप्राप्तावनुभय
प्राप्तोवासंबंधविधिरितिहिजाधन्यधिकरणेउक्तंचर्वनुवादेचनदेवतासंबंधा
नाद्यागविध्यसिद्धेः॥अतःसहपाकविध्यानर्थक्यपरिहारायतदुक्तेनैवतात्पर्यग्र

हान्निर्वपेदित्यस्यानुषंगेणरुविष्टक्षोदिष्टदधिश्रृतरूपद्रव्यचतुष्टयेपिदेवता
न्वयविधानार्थत्वात्प्रतिद्रव्यंवाक्यभेदमेवाप्युपेत्यनप्रकृतकर्महानमप्रकृतक
र्मांतरविधानंचयुक्तं॥नदुक्तं॥गौणंलाक्षणिकंवापिवाक्यभेदेनवास्वयं॥वेदो
यमाश्रयत्यर्थकोनुनंप्रतिकूलयेदिति॥वाक्यभेदाद्युपगमस्यह्येतदार्तिकोक्तेष
दृग्विधमेवोदाहरणंनान्यत्॥गौणस्योदाहरणंतुयथावैश्येनेनिपत्यादत्तइति
लक्षणोदाहरणंतुमत्वर्थलक्षणेव॥अर्तिवाक्येनुसहपाकविधिवदानर्थक्येनता

त्पर्यग्राहकस्याभावाद्वाक्यभेदपरिजिहीर्षयाकर्मांतरविधिरेवन्याय्यदूतिवेष
म्यं॥इत्यभ्युदयेष्ट्यधिकरणसमर्थनं॥ ॥षष्टएवयद्यद्वातोजघन्यःस्यात्पुन
यज्ञेसर्ववेदंदद्यादथेतरस्मिन्नित्यधिकरणेऽक्तंपौर्वापर्येपूर्वदो
र्बल्येस्थितेचिंत्यतेयदिप्रतिहर्त्रपछेदेजानेपश्चाद्वातापछिद्यतेतदापुनर्य
ज्ञेसर्ववेदंदेयमुतद्वादशज्ञातमिति॥तदर्थंयद्वातापछिद्येतादक्षिणोयज्ञःप
रिसमाप्यतेइत्यदक्षिणताविधीयतेनूद्यतेवेति॥तत्रयत्पूर्वस्मिन्दास्यन्निनिक्रतु

स्वाभाव्याद्वादशज्ञातंदेयंप्रतीयतेनचतस्यप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकसर्ववेदसेनबा
धात्सर्ववेदसमेवदास्यन्नासीदित्यद्वात्रपछेदेतदेवपुनःप्रयोगेदेयमितिवाच्यं॥
तस्याप्युद्वात्रपछेदेविहितेनादाक्षिण्येनबाधादप्राप्तं॥सिद्धांतस्तुनात्रदाक्षिण्यं
विधीयतेवाक्यभेदात्॥किंतुपूर्वस्मिन्प्रयोगेदत्तव्यासतीदक्षिणातनऊरूय्योन्त
रप्रयोगेनिक्षिप्यतेतेनदक्षिणोयज्ञइत्यनुवादःपूर्वप्रयोगेचोद्वात्रपछेदसतिद्वा
दशज्ञातंबाधित्वासर्ववेदसमेवदातव्यमासीत्अतस्तदेवपुनःप्रयोगेदेयमिति॥

तत्रेदंनचिंतितंयदिप्रतिहर्त्ताजघन्यःस्यात्किंभवतीति॥तेनेदमवश्यंविचार्यं
प्रतिहर्त्रपछेदवतिप्रयोगेविहितेनसर्ववेदसेनपूर्वजानोद्गात्रपछेदेनिमित्तेना
संनैमित्तिकंबाध्यमितिपौर्वापर्यन्यायेनस्थितेकिंपुनःप्रयोगोपिबाध्यतेउतो
त्कर्षविध्यर्थसिद्धमदाक्षिण्यमाद्यमिति॥तत्रविरोधनिमित्तकोबाधःनचपु
नःप्रयोगांशेनसहविरोधोस्तिसर्वस्वदानस्यकिंतुदक्षिणोत्कर्षेणैवपूर्वप्रयो
गादाक्षिण्यद्वारेनितावदेवबाध्यते॥उच्यते॥यथाषष्ठएवसाम्युत्थानेविश्वजि

क्कीनेविभागसंयोगादित्यधिकरणेयदिसत्रायदीक्षितानांसाम्युत्तिष्ठासेत्सोमम
पभज्यविश्वजितायजेतोक्तदाहत्यकिमयंविश्वजित्क्रीतराजकस्येवोत्थानेउतक्रीत
राजकस्यापीतिसंशय्यतदर्थंसोममपभज्येतिविधिरनुवादोवेतिसंशय्यविधिस्त
नश्चतद्धिदृष्टेनैमित्तिकंक्रीतराजकएवद्वाक्रतुनिकर्त्तुनाक्रीतराजकइतितस्यनवि
श्वजिदितिप्राप्तेसोममपभज्येत्यनुवादोर्थसिद्धत्वात्सत्रार्थत्वेकीकृतधनानांसत्र
त्यागेदक्षिणाद्रव्यस्येवसोमस्यापिविभज्यग्रहणंप्राप्तमेव॥नविधिस्तत्रश्रवि

श्वजिन्मात्रंनैमित्तिकं॥तच्चशक्यमेवार्क्षीनराजकेनकर्त्तुमितितस्याप्यधिकार
इतिसिद्धांतितं॥तत्रानुवादेनसिद्धांतकरणंव्यर्थमेवस्यादित्येवंज्ञायतेतत्रवि
शिष्टंनैमित्तिकंतत्रविशेषणबाधेविशिष्टमेवबाध्यमिति॥अतःप्रकृतेपिसर्वस्व
दानेनपुनःप्रयोगविशेषणेपुर्वप्रयोगदेयदक्षिणादानेबाधितेपूर्वमुत्पन्नंनैमि
त्तिकज्ञानंविशिष्टपुनःप्रयोगविषयंकृत्स्नमेवबाध्यतेइत्येवंन्याय्यं॥तेनायम
त्रवाक्यार्थःप्रस्तोद्गतिर्हर्त्रपछेदेदानविकारमात्रंउद्गात्रपछेदेतुनपरंसएव

किंतुपुनःप्रयोगोपीति॥ततश्चनेतरयोःपुनःप्रयोगइतिगम्यते॥अन्यथायोग
पद्येपितत्रविप्रतिषेधाद्विकल्पइत्यधिकरणोक्तोविकल्पोप्युच्छेत्तपूर्वपक्ष
एवतुसमुच्चयःस्थिरःस्यात्॥तत्रापिहिविशेषणेनैवसहसर्ववेदस्यविरोधा
द्विकल्पःस्यात्पुनःप्रयोगश्चस्यादेव॥अथतत्रकादक्षिणेतिचेत्॥तत्रपौर्वापर्य
र्यपुनःप्रयोगेकादक्षिणेतिप्रतिबंदीमुद्धर॥अथसद्वद्वृत्तापृछसितनःशृणु॥हार
द्वाज्ञातमुभयत्रेति॥पौर्वापर्येणयुगपद्वापछेदेहिपूर्वप्रयोगेहारद्वाजंदास्येत्यासी

दितितदुत्कर्षविशिष्टःपुनःप्रयोगःस्यादेवंपूर्वप्रयोगेचोभयत्रसर्ववेदसंदीयेतेति
योगपद्येपिसमुच्चयएवस्यान्नविकल्पइतितदधिकरणोच्छेदापत्तिःतस्माद्विशेष
णमात्रबाधंसर्ववेदसेनवदनुपेक्षणीयएवेत्यपरम्यते॥ ॥इतिप्रतिहर्त्रधि
जघन्यत्वेपुनःप्रयोगबाधनिरूपणं॥ ॥अथेहकथंयत्राद्यप्रयोगेकेवल
मुद्गातापछिन्नस्यनिमित्तेतुद्वितीयप्रयोगेकेवलंप्रतिहर्तापछिन्नःअत्राद्यप्रयोग
गतोद्वादशशतदक्षिणोद्वात्रपछेदाद्वितीयप्रयोगेप्राप्तायसूर्वस्मिन्दास्यन्त्यादि

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीदत्तात्रेयसंग्रहालय

निसाद्वितीयप्रयोगमनप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तेनसर्ववेदसेनबाध्यते॥ननुद्वितीय
प्रायश्चित्तरूपत्वेनाद्यप्रयोगांगं॥यद्यद्गातानजघन्यःस्यादित्यत्रचेदमुक्तंपूर्वप्रयोगे
गभूतेषदक्षिणोत्तरप्रयोगेउत्कृष्यतेनत्वाद्यप्रयोगेअदक्षिण्यंविधीयतइति।तत
श्चद्वादशशतदक्षिणांद्यप्रयोगांगत्वेनैमित्तिकतदीयांगद्वितीयप्रयोगांगभूतंप्रतिह
त्रपछेदनिमित्तंसर्ववेदसमेवबाधेतअंगगुणविरोधान्न्यायादितिचेत्॥न।एवं
त्कर्षविधेरदृष्टार्थत्वंप्रसज्येत॥नत्वुत्तरप्रयोगगतदक्षिणायापूर्वप्रयोगेपपि

कीआनतिःक्रियते किंचपूर्वप्रयोगांगत्वेनेवावगतादक्षिणातत्रआच्छिद्योत्तरप्र
योगांगत्वेनेहविधीयतेअदक्षिण्यानुवादवाक्यशेषान्नगिरागिरेतिवाक्यशेषे
णेवगिरापदस्यानापत्तिरियापदस्य नन्वाच्छिद्यविधानंचतुर्थेनिरस्तंयदानि
थ्यायांबर्हिरित्यादौन तत्रह्यातिथ्यप्रकरणेप्रसूतंबर्हिर्विहितंतत्प्रकरणपाठवै
यर्थ्यापत्तेरानिथ्यांगमेवावश्यं ततश्चतस्यानिर्विषयतापत्तेःसार्वदिकमाच्छिद्यवि
धानंनयुक्तमित्यक्तं दृष्ट्वाच्छिद्यविधानंघटतएवनैमित्तिकत्वात् निमित्ता

भावेचतस्यादक्षिणायाःपूर्वप्र योगांगत्वोपपत्तेरिति किंचद्वितीयप्रयोगांगक
र्त्रानतिसिध्यर्थेयंदक्षिणातत्प्रयोगांगभूतैवेत्यचिनंनाद्यप्रयोगांगभूतेतिआद्यप्र
योगांगकर्त्रानतिसिध्यर्थत्वाभावात् अन्यप्रयोगस्यहिकर्त्रिजःसंस्करोतिअन्यप्र
योगस्यचांगमित्यपूर्वायुक्तिःततश्चतद्दक्षिणालोपेप्रायश्चित्तमपिद्वितीयप्रयोगां
गमेवनाद्यप्रयोगांगमिति तस्मादाद्यप्रयोगगतोद्वात्रपछेदनिमित्तकेद्वितीयप्रयो
गेउत्कृष्टद्वादशशतदक्षिणाद्वितीयप्रयोगगतप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तकसर्ववेदस

दक्षिणावद्द्वितीयप्रयोगांगमेवनाद्यप्रयोगांगमित्यंगगुणविरोधन्यायाविषय
त्वान्नपूर्वयोत्तराबाध्यतेकिंत्वनयोर्द्वितेनपौर्वापर्यन्यायेनपूर्वैवोत्तरयाबाध्ये
तइतिसरुडं॥ ॥इत्याद्येप्रयोगेकेवलोद्भावनपछेदेद्वितीयप्रयोगेचकेवलप्रतिह
त्रपछेदेपौर्वापर्यन्यायप्रवृत्तिनिरूपणं॥ ॥इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपा
रावारपारीणधुरीणमीमांसार्हैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मज
शंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेषष्ठाध्यायसंग्रहः॥ ॥सप्तमाद्येनिदेश

लक्षणंभाष्ये श्लोकमप्युदाहरंतिप्राकृतात्कर्मणोयस्मात्तत्समानेषुक
र्मसुधर्मप्रदेशोयेनस्यात्सोत्तिदेशइतिस्थितिरिति सपुनर्विभक्तविभ
गेनससविधःप्रथमंनावच्चामात्तिदेशोवचनात्तिदेशश्चेतिद्वेधा तदुक्तं
द्ये सचनाम्नावचनेनचतत्रनामत्रिविधंधर्मात्तिदेशकंकर्मनामसंस्क
रनामयोगिकंचेति वचनंपुनर्द्विविधंप्रत्यक्षश्रुतमानुमानिकंचेति
आनुमानिकमपित्रिविधंचोदनासामान्यादिदेशःआश्रयात्तिदेशःस्थान

पत्न्यनिदेशादिति॥तत्रयद्यप्यंत्योद्वौभेदौसप्तमेध्यायेनोक्तौतथापितयोरा
द्यइंद्रियकामाधिकरणेनिरूपितःबुद्धौविपरिवर्त्तमानआश्रयएवहित
त्वेतिकर्तव्यतायाआश्रयवदितिकल्पनयाप्रापकोभवतिनचोदनासामा
न्यं॥स्नानापत्न्यनिदेशोपिफलचमसाधिकरणेनिरूपितःनचसोमेभक्षयती
तिचोदनासामान्यमिहप्रकृतेरितिवाच्यंइंद्रियकामवाक्येजुहोतेरिवनाक्षणो
गात्सोमकार्यापत्तिःसोमकार्यस्यचस्वेःक्रयाशिषवादिधर्मैर्विनानुपपत्तेरुक्तं

क्षयासोमवदितिकल्पनायांचोदनासामान्येंतर्गतइतिसप्तविधत्वं-
सिद्धं॥अतश्चश्लोकेनसमानेत्यविवक्षितंचोदनासामान्यनिमित्ता
निदेशव्यतिरिक्तेभेदसप्तकेऽव्याप्तेः॥तथाकर्मस्त्वित्यप्यविवक्षितं॥फल
चमसविषयेस्नानापत्न्यनिदेशभेदेऽव्याप्तेःयद्वाफलचमसवदध्वर्युमार्जन
स्यापिविधेयत्वेनवाक्यभेदप्रसंगात्तदुभयविशिष्टमवेक्षितयजमानच
मसाभ्यासप्रयोगांतरमेवविधीयतइतिकर्मग्रहणेविवक्षितेपिनाव्याप्तिः॥

तथापिस्वलेखार्थीयूपोभवतीतिखलेखार्थीद्रव्यविषययूपशब्दरूपसंस्कारना
मातिदेशकर्मग्रहणविवक्षायामव्याप्तिःस्यादेवेतितदविवक्षितमेवे॥अत्रभि
श्राःषड्विधएवातिदेशःयौगिकशब्देनहिकेवलयौगिकंवोक्तंयोगरूढंवा॥तत्रा-
द्यंविश्वजितिसर्वपृष्ठादिवज्जैवनामगुणविधित्वात्नोक्तंत्वग्निहोत्रोद्विदा-
दिकर्मनामशब्देनैवोक्तं॥प्रायणीयेतुप्रथममयंस्पनेनेतियेनैवयोगेनदादशा-
हेप्रवृत्तिस्तेनैवगवामयनेपीतिश्रुतिवृत्तेर्नधर्मलक्षकमित्यनतिदेशकमेव॥

थेतुतिदेशकानतिदेशकनामसंभूम्नातिदेशकशब्दइति॥वयंतुकर्मनामेति
प्राग्युक्तयोगरूढभिन्नंशेषेनादिनहितत्रापिरूढिरस्तिगुणविशेषस्यैवनिमित्त
त्वात्सिंहोमाणवकवदिति॥नचयोगःयौगिकमितिचयोगरूढमितिभाष्या
र्थेनकोपिदोषःदुष्टीकानुयौगिकंनाद्रियतेतिदेशकमितिप्रायणीयादिकेवलयौ
गिकपरंभाष्यस्थंयौगिकपदंनभवतिकिंतुयोगरूढपरमित्येवमाशयः॥इ
त्यतिदेशलक्षणतद्भेदनिरूपणं॥ ॥इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारा

धारपारीणधुरीणमीमांसाहेतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभ
ट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेसप्तमाध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अष्टमेध्या
येयस्यलिंगसमर्थसंयोगादित्येतत्सूत्रार्थप्रपंचार्थेष्वधिकरणेषुनाना
विधानिप्रकृतिलिंगान्युक्तानिदृष्टिषुतद्धितेनदेवतानिर्देशएकद्विदेषनत्व
मोषधद्रव्यकत्वंआज्यद्रव्यकत्वंपयोद्रव्यकत्वंदधिद्रव्यकत्वंउज्वलविशदद्र
व्यकत्वंद्रवसमानवर्णद्रव्यकत्वंपशुप्रभवगतिमद्द्रव्यकत्वंनिर्वपतिवत्प्रित

दीनिपशुषुआलभतिवत्वंप्राणिद्रव्यकत्वंसत्राकालत्वंपशुगणत्वंद्वयादी
निसोमेषव्यक्तचोदितत्वंअहर्गणत्वंमहीनत्वंसत्रत्वंसंवत्सरसत्रत्वंनिकायि
त्वमित्यादीनि तत्रयस्यलिंगमर्थसंयोगादितिसामान्यसूत्रेणैवविशेषवि
वरणार्थैःसूत्रांतरैरनिबद्धान्यविकृतिविदन्यान्यपिचोदनालिंगानिसा
मान्यतःसंगृहीतानीत्यन्यथानुपपत्यावश्यंकल्पनीयंयथातेषामङ्गत्वंचार्थ
वशेनैवादव्यवस्थितःसंगृहीतानीत्यन्यथानुपपत्यावश्यंकल्पनीयंहेतंत

रस्यापिरुक्तादिवशस्योपलक्षणार्थमित्युक्तं॥ कानितान्यन्यानिचोदनालिं
गानीतिचेत्॥ उच्यते॥ एकंनाक्योदनालिंगंद्रव्यदेवतासंबंधप्रतिपादक
तद्धितांतपदाक्षरसाम्यं॥ यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेत्सरस्व
तीमाज्यस्ययजेतबार्हस्पत्यश्चरुरिति॥ अत्रैकादशकपालत्वमैंद्राग्नमे
कादशकपालंनिर्वपेदिनिप्राकृतेऐंद्राग्नेताभ्यामेतदग्नीषोमीयमेकाद
शकपालंपूर्णमासेप्रायणदिनविहितेप्राकृतेग्नीषोमीयेणाविशिष्टमेवंहि

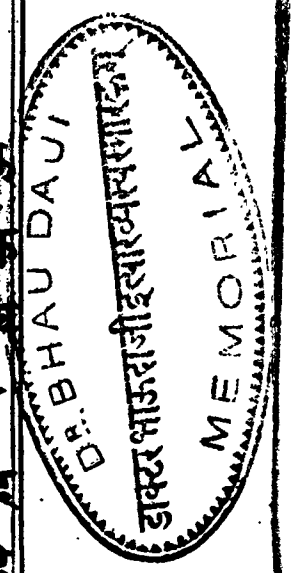

देवतत्वंनिर्वपतित्वंच॥ यद्यपिद्वितीयंप्राकृताग्नीषोमीयप्रधानचोदनाय
नास्तितथाप्यंगविधिनानिर्वापवत्त्वमस्त्येव॥ अतस्तत्रद्रव्यदेवतासंबंधप्रति
पादकतद्धितांतपदेग्निमुरुत्वसाम्यमेवचोदनालिंगंप्राकृताग्नीषोमीयविधे
रतिदेशनियामकं॥ तदेतच्चोदनालिंगंमीमांसकानामप्यभिप्रेतंलक्ष्यते॥ अन्य
थाष्टमएवतृतीयपादेहविर्गणेपरमुत्तरस्येत्यधिकरणेऽग्नावैष्णवेग्नी
षोमीयस्यविधंतइतिसाध्येदेवतासामान्यादितिहेतुरसंगतःस्यात्॥ द्विदेवत

स्यैंद्राग्नेपितुल्यत्वात्एवमग्निसमवायमात्रस्यापि तद्धितमात्रंत्वाग्नेयेपितु
ल्यंतदवश्यंपंचाक्षरतद्धितांतएवत्वमग्निमुखतद्धितांतपदवत्वंवावश्यंकिंचि
च्चोदनालिंगांतरमिहमृग्यंतद्धेतुतयाविवक्षितंगम्यते एवमन्वारंभणीयाया
माग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभ्यमानइति आग्नावै
ष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेदीक्षिष्यमाणइतिचद्यावापृथिव्यमेककपालमि
त्यनुपंचाक्षरतद्धितादेवचोदनालिंगादग्नीषोमीयविकृतिवं आश्विनद्वि

कपालेनुह्यिरेवतात्वेसतिन्यक्षरतद्धितवत्वादैंद्राग्नविकृतित्वं॥एवंमारुतंसप्त
कपालंमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेकरुमित्यत्रापिसांतपनरूपविशेषणाधिक्ये
पिप्राधानभूतदेवताविधिरत्रक्षरएवेतिन्यक्षरदेवताविधिसादृश्यादनेकदेवता
त्वाद्वैंद्राग्नविकृतित्वमेवसौमेंद्रंचरुंनिर्वपेच्छ्यामाकंसोमकामिनइत्रिनतुन्यक्ष
रत्वेसत्यपिअर्थवाधिशब्दगतसंख्यायाःप्रथमोपस्थितायाअपिबहिरंगत्वादंत
रंगसोमरूपार्थसमवायेनेंद्रसमवायसोम्येपिचसोमप्राधान्यात्तदुपरिष्टोग्नी

षोमीयविध्यंतएव एवमिंद्रासोमीयेइंद्रमुख्यत्वादैंद्राग्नविकृतित्वं सोमायेष्णु
सोमारोन्यदोतुसोमसमवायमात्रेणाग्नीषोमीयविकृतित्वं शुनासीरियेऐंद्रा
वैष्णवमित्यत्रसत्यप्यग्नीषोमीयचोदनालिंगेपंचाक्षरत्वेक्षरसंख्यायाबहि
रंगत्वादंतरंगेंद्रसमवायेनैंद्राग्नविकृतित्वं एवमैंद्रायोष्णेंद्राबार्हस्पत्या
दौ एवमैंद्रःपुरोडाशःसौम्यश्चरुरित्यत्रेंद्रसमवायेनैंद्राग्नविकृतिःपूर्वमु
त्तरस्तुसोमसमवायेनाग्नीषोमीयविकृतिः वैश्वदेवंचरुंनिर्वपेद्भ्रातृव्य

वानित्यादौतुचतुरक्षरेनकिंचिन्न्यूनाक्षरपंचाक्षरत्वादिनियामकमस्तीत्यनियम
एवैंद्राग्नाग्नीषोमीयविकृतित्वं तदिदमुक्तमापस्तंबसूत्रेएकदेवताआग्नेयवि
कारादिदेवताआग्नीषोमीयविकारबहुदेवताश्चैंद्राग्नविकारावेति अत्रैंद्राग्न
विकारावेति द्विदेवत्येष्वपिसंबंधनीयं तेनोभयत्रैवविकल्पःसचव्यवस्थितो
ऽदुक्तोदाहरणेषुपूर्वोक्तरीत्याबोद्धव्यःव्यवस्थितविकल्पोयीति कपर्दितुयाज्ञ
यिकानांदिबहुदेवतापदेषुचत्वार्यक्षराण्यधिकानिवाताग्नीषोमीयविकारा

सांनुश्रीण्युनानियातोऐंद्राग्नविकाराअन्यत्रप्रकृतिदेवताभ्यइत्याहतत्रह्यक्षरेण
सामीप्याभ्यक्षरोपस्थितावपिषडक्षरादिभिश्चसामीप्यात्संचाक्षरोपस्थितावपि
चतुरक्षरेऽभयसाम्योत्कथंपंचाक्षरस्येवोपस्थितिरितिचिंत्यं। यस्यतुकर्मणः
क्वचिदुत्पत्तिचोदनायांकेनचित्प्रकृतिलिंगेनकिंचिद्विकृतत्वमवधारितंतस्य
कर्मणोन्यत्रातिदिष्टस्योहेनान्यदेवनात्वेपिनतद्धेतुकंकर्मांतरविकृतित्वंभवति
पूर्वावधारितकर्मविकृतित्वंवाऽपेक्षितं। अवधारितांगविशिष्टस्येवानिदेशात्॥

यथाग्नीषोमीयपशुपुरोडाशस्याग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमीयंपशुपु
रोडाशमनुनिर्वपतीत्यग्नीषोमीयपशुप्रकरणोदुत्पन्नस्याग्नीषोमीयमितिप्रकृति
लिंगसंयोगेनदर्शपौर्णमासिकाग्नीषोमीयपुरोडाशविकृतित्वेनावधारित
स्याग्नेयेसवनीयेऐंद्राग्नेचनिरूढपशावनिष्टस्योहेनाग्नेयत्वेऐंद्राग्नत्वेचसत्यपि
तत्रप्रत्यक्षचोदनाभावेनचोदनालिंगासंभवात्साकृतस्यैवपशुपुरोडाशयागस्य
प्रकृताग्नीषोमीयमितिचोदनालिंगेनावधारितंतद्दर्शपौर्णमासिकाग्नीषोमी

यपुरोडाशविकृतित्वेनबाध्यतइतिनहीयमेवानुमंत्रणादिसंभवतीतिधूर्तस्वा
म्यादेःसवनीयेआग्नेयस्यपशुपुरोडाशस्याग्नेयविकृतित्वंनिरूढेचैंद्राग्नस्यपशु
पुरोडाशस्यैंद्राग्नविकृतित्वमित्यभिधानमुपेक्ष्यमेव यचुनद्दमकमापस्तंबसूत्रं
तदप्यंगंवासमभिव्याहारादिनिबद्धतिनदनुसारिन्यायविरोधाद्बाध्याअतएवका
तीयानेनदनुमन्यंतइति॥ ॥इत्याष्टमीकप्रकृतिलिंगोद्यप्रपंचनिरूपणं॥ ॥
पार्वणहोमयोस्त्वप्रकृतिरितिविशेषनिर्देशाप्यवादःकल्पनियमकर्तृसमुदायव

दृष्टमएववक्तव्योपिकथंचित्प्रसंगान्नवमंउक्तःप्रमेयंचाष्टमिकमितीहैवतत्रचिं
त्यते स्रुवेणपार्वणेजुहोतीतिसंख्ययाकर्मणोदर्शपूर्णमासदेवत्योहोमोविधीयते
तत्रपर्वशब्दःपृणातेर्दानकर्मणोनिष्पन्नःकर्मवचनस्तेनकर्मैवदेवतासाचाप्रणी
यत्नेनसंस्कार्यातत्रयद्यैंकेकोहोमःषड्धर्मवत्पठस्यात्ततोऽविद्यमानकर्मांशेअद्
ष्टार्थतापत्त्येततत्परिहारायएकःपौर्णमासीदेवत्योपरोमाषास्यादेवत्यइतिकल्प्य
तेतेनप्रकरणाविशेषिसूक्तवाक्न्यायेनसंस्कार्यवद्गाद्यावस्थासौर्यादौचसंस्का

र्यस्यसमुदायस्याभावादनतिदेशइत्यधिकरणार्थः॥तत्रकालभाज्येतिपूर्वप
क्षेनिरस्तेपिपूर्वपक्षांतरंप्रतिभाति।पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोःपौर्णमास्यधि
करणेसमुदायनामत्वनिरासेनयागनामत्वमुक्तं॥तद्वत्पर्वशब्दोपिनसमुदाय
वाचीकिंतुयागवाचीपृणातेर्हीनाभीनिष्पन्नत्वात्।पर्वस्येकशब्दोपादानात्तापू
यादियागानांसाहित्यंप्रतीयतेवस्तुतेषांसंस्कार्यत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वाद्वि
वक्षितं।अतःप्रकृतौतंत्रानुष्ठानेनाग्नेयादियागत्रयसंस्कारेपिप्रत्येकधर्म

त्वात्तस्यैकंविकृतौसौर्यादावतिदेशःस्यादेवेतिअत्रोच्यते विधिमन्त्रप्रामाण्यात्
देवतेयुक्तमिंद्रमहेंद्राधिकरणेविधिशब्दस्यमंत्रत्वेभावःस्यादितिदर्शमेव
अतैःपर्वणीतितद्धितोदेवताविधिस्तावदवश्यंवाच्यः।तस्यैवतुसंस्कार्यस
मर्पकत्वेवैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेःसदेवताविधिरेव।पर्वदेवत्यस्यचहो
मस्यपर्वस्मारणसामर्थ्यात्हिंकारादाक्याच्चपर्वप्रतितादर्थ्यंभवतिरव्यत्वनयो
भवतिसामर्थ्यवाक्ययोःश्रुतिकल्पकत्वात्।पाद्दशानांचकर्मणांविधेयविशे

षणविवक्षयापरस्परसहितानांदेवतात्वमवगतंतादृशानामेवभाव्यत्वंभ
वतिनप्रत्येकमितिप्रत्येकंविकृतावनतिदेशःनन्वेकस्येवपुंसरूपपादे
यतादृशायांविवक्षितमेकत्वंस्वर्गकामइतिपदांतरेणोद्देशदृशायांत्वविव
क्षितंतद्वत्सर्वेणामप्युपादेयंतादृशायांविवक्षितंसाहित्यंपदांतरेणोद्देश
दृशायांत्वविवक्षितंस्यादितिचेत्॥न॥कल्पितवाक्येऽद्देश्यसाहित्यविवक्षा
यामपिवाक्यभेदाभावाच्चैतदुक्तंचित्राधिकरणे॥श्रूयमाणस्यवाक्यस्य

न्यूनाधिकविकल्पने॥दर्शपूर्णमासवाक्यभेदादिदोषोनानुमितेत्वसाविति॥नविव
क्षितसाहित्यदेवताकोहोमोदृष्टार्थतयाशक्यएकैकेनपर्वणास्वार्थत्वेनगृहीतु
मितिविधेयसामर्थ्यादुद्देश्यसाहित्यविवक्षाक्रियते॥यस्योभावभीऽनुगतावपि
निरूढोचेदप्युदियाद्दापुनर्यधेयंतस्यप्रायश्चित्तिरित्यत्रषष्ठेविधेयसामर्थ्यान्निमित्त
विशेषणाग्निसाहित्यविवक्षाक्रियतेइति॥नोचेन्नोपार्वणहोमोविकृतोनातिदिश्ये
तेइतिसामान्यतोयद्यपुनंतथाप्येकस्मिन्द्वयोर्वानातिदिश्येतेबहुषुत्वदिनिश्येतेण

वायथावैश्वदेवादिपर्वणिनोहिप्राकृताग्नेयास्तत्समप्रधानयागेनसहितस्यसं
स्कारकाविनिवैश्वदेवाद्यंतर्गतैकैकयागस्यतत्समप्रधानेनतदेकप्रकृतिकेनतद
न्यप्रकृतिकेनवायागांतरेणसहितस्यसंस्कारार्थमतिदेशाच्चेवा।वैकृतप्रधानप्र
यागानांप्राकृतप्रधानयागरूपनापन्नत्वात्। यथाग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषो
मीयंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यत्राग्नीषोमीयमितिनाद्धितोदेवताविधिरेवनोद्दे
श्यपरोवैरूप्यात्तु।द्वंद्वोपात्तंचदेवतासाहित्यंविधेयविशेषणत्वाद्विवक्षितं ॥

विवक्षितसाहित्यदेवताकश्चपुरोडाशयागःसामर्थ्यवाक्याभ्यांपशुदेवतासं
स्कारार्थः॥तदुक्तंकर्त्रधिकरणं॥सद्यथाग्नीषोमीयस्यवपयाप्रचर्याग्नीषोमी
यंपशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीत्यत्रसत्यपिताद्धितेनदेवतोपसर्जनत्वोपादाने
यागस्यप्रयोजनाकांक्षायांसत्यामग्नीषोमयोरेवसन्निहितयोःसंस्कार्यत्वंवि
ज्ञायतइतिनपशोरारादुपकारकत्वेनकल्प्यतेनहियूर्वेगुणत्वमुत्तरेणबाधा
न्येनविरुध्यतइति॥सचायंपुरोडाशयागःपरस्परसहिताग्नीषोमदेवतासं

रूकारकः प्रकृतौविकृतौतुरूढानापन्नायामेकस्यांदेवतायांद्वयोश्चानिर्दिश्यते
यथाग्नेयेसवनीयेऐंद्राग्नेचनिरूढे॥पार्वणेत्वेकस्मिन्कर्मणिद्वयोश्चनानि॥
र्दिश्येतेएवंस्यवैकृतस्यकर्मणोद्वयोश्चवैकृतयोःकर्मणोःप्राकृतवदुकर्मस्था
नापत्यभावादितिविशेषःएवंचसतियत्रपार्वणपशुपुरोडाशन्यायोनास्तिनत्रानेक
कोपामेकद्वाद्वोपात्तेःप्युद्दिश्यमानसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रकृतौप्रत्येकंविकृ
तावतिदेशोभवत्येव।यथासंस्थाप्यपौर्णमासीवैमृधमनुनिर्वपतीति॥अत्रहिपौर्ण

मस्यधिकरणेपौर्णमासीशब्देसमुदायवाचित्वनिरासेनसमुदायवाचिनोक्तेरूढे-
श्यत्वेनचपरस्परसाहित्यस्याविवक्षितत्वेनचपार्वणवैषम्यात्प्रत्येकमंगत्वेनप्रकृ
तौतंत्रन्यायेनसकृदनुष्ठानेपिउपांशुयाजान्तरीयोमीयप्रत्येकविकृतौवैमृधातिदे
शोभवत्येवत्रयाजादिवर्हिति॥ननुपौर्णमासीप्रतिनोद्देश्यसमर्पकंअतएव
तदधिकरणेवाक्यमेवविनियोगदृत्पक्तंनतुश्रौतदृत्ति।तेनपार्वणावितियथावि
धेयत्वेनविवक्षितसाहित्यानामेवपर्वणांबाधेयागाश्यत्वदशायामपिविवक्षित

साहित्यतैवभवतिएवंविधेयपौर्णमास्युत्तरकालविशेषणपौर्णमास्याख्ययाग
त्रयसाहित्यस्यविधेयविशेषणविशेषपरस्यविवक्षितत्वेतादृशस्येवयागत्रयस्य
वाक्यीयभाव्यत्वात्सत्येकविकृतावनतिदेशः स्यात् न चैषम्यात्पार्वणाविरुद्धहि
विवक्षितसाहित्यदेवताकस्यहोमस्यनप्रत्येकंदृष्टार्थतयांगत्वंसंभवतीतिविधे
यसामर्थ्यादुद्देश्यसाहित्यविवक्षालभ्यतद्रूपकृतेनवाक्यायविनियोगमाप्नो
वैषम्यस्यनुविवक्षितसाहित्यपौर्णमास्याख्ययागत्रयोत्तरमनुष्ठितस्यापिप्रत्येक

मदृष्टार्थतयांगत्वंसंभवतीतिनसामर्थ्येनोद्देश्यसाहित्यविवक्षालभ्यतद्रूपनिमित्तपूर्वका
रूपविशेषणतादृशयांसाहित्यविवक्षायामप्युत्तरकालमविवक्षितसाहित्यनायांनिन
कोपिविरोधइति॥ननुनत्वदुक्तसामर्थ्यपार्वणहोमयोरुद्देश्यविवक्षालाभहेतुर्यन
वैषम्यंतदभावादैषम्यंस्यात्किंनूद्देश्यसमर्पकंपदंकल्प्यतेपार्वणहोमयोरितिलभ्यै
वोक्तंतेनैवन्यायेनवैषम्येपितत्कल्प्यते॥नचकल्पितवाक्येसाहित्यविवक्षादावपिवाक्य
भेदोभवति॥तदुक्तंचित्राधिकरणेभूयमाणस्यवाक्यस्यन्यूनाधिकविकल्पने॥इ

क्षणावाक्यभेदादिदोषोनानुमितेत्वसाविति॥तत्रलक्षणाकर्मंथःविवक्षितार्थापेक्षया
न्यूनत्वाभ्युपगमेलक्षणावाक्यभेदोधिकत्वाभ्युपगमेत्वादिश्रुद्दोक्तमानर्थक्यं॥
यद्वान्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेलक्षणावाक्यभेदगौणत्वाध्याहारदोषा
दित्यर्थःन्यूनत्वेनलक्षणावाक्यभेदोधिकत्वेचानर्थक्यं॥अन्यथात्वकल्पनेविप
रिणामव्यवहितकल्पनाव्यवधारणकल्पनादोषाइति॥तत्रोदाहरणानि॥
तत्रविवक्षितार्थापेक्षयान्यूनत्वाभ्युपगमेलक्षणेत्यत्रोदाहरणं॥राजपेयेनस्वा

बृहस्पतिसवेनयजेतेति॥तत्रहिविवक्षितोर्थउत्तरकालविशिष्टबृहस्पतिसवांप
कत्वंराजपेयस्यतदपेक्षयान्यूनोर्थःप्रसिद्धस्यैवबृहस्पतिसवस्यराजपेयोत्तरत्वं
तदभ्युपगमेराजपेयश्रुतौकाललक्षणेति विवक्षितार्थापेक्षयान्यूनत्वाभ्युपगमे
वाक्यभेदइत्यत्रोदाहरणं॥यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांपौर्णमास्यांचाभ्यु
भवतीति॥अत्रहिविवक्षितोर्थोद्रव्यदेवताकालद्रव्यविशिष्टयागविधिस्तदपेक्ष
यान्यूनोर्थःपूर्णमास्यधिकरणद्वितीयपूर्वपक्षेशंकितोविद्वाक्यविहितयोःकर्म

णोर्द्रव्यदेवतमेवविधीयतेनयागविधिरितितदभ्युपगमेवाक्यभेददूषणं॥ वि
वक्षितार्थापेक्षयाऽधिक्याभ्युपगमत्वादिश्रद्धोक्तमानर्थक्यमित्यत्रोदाहरणं
आमनूस्यानमस्यदेवाऽऽतितिस्रआहुतीर्जुहोतीति ॥ अत्रहिसांग्रहण्या
यामकामोयजेतेतिप्रधानवाक्यगतयामकामपदानुषंगेणविवक्षितार्थापेक्ष
यामनहोमविधेराधिक्याभ्युपगमेयामकामपदानुषंगानर्थक्यं ॥ अस्मिन्न्या॰
ख्याने प्राकृतामत्वर्थलक्षणानैसंग्रहीतास्यादित्यपरितुष्याह्यपदेति॥ न्यूनस्या

धिकार्थविषयत्वकल्पनेलक्षणेत्यत्रोदाहरणंसोमेनयजेतेत्यादिमत्वर्थलक्ष
णान्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेवाक्यभेददूषणमत्रोदाहरणं॥ सौर्यंचरुंनि
र्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइति॥ तत्रहिस्वर्गकामपदाध्याहारंविभक्तिन्यायेनचतु
र्थेशंकितंनिरसितुमशक्यंब्रह्मवर्चसस्यान्वाचयत्वेप्रमाणाभावाद्ब्रह्म
वर्चसमात्रफलत्वेनन्यूनस्यस्वर्गकल्पनयाधिकार्थत्वेफलद्वयसमावेशा-
द्वाक्यभेदापत्तिरिति॥ न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वकल्पनेगौणत्वदोषइत्यत्रो-

दाहरणं॥ सृष्टिरूपदधातिप्राणाहृतऽउपदधातीति॥ अत्रहिसृष्टिशब्देन
ष्टिशब्दवंतएवमत्राऽउच्यंतइतिन्यूनभस्यगोण्यावृत्याअसृष्टिशब्दवतामपि
मंत्राणांग्रहणेनाधिकार्थत्वेगौणत्वमेवदोषःसत्वगत्याव्रीहियवविकल्प
दंगीक्रियते॥ एवंप्राणाभृदुदाहरणंद्रष्टव्यं॥ न्यूनस्याधिकार्थविषयत्वे
ध्याहारदोषइत्यत्रोदाहरणं॥ विश्वजितायजेतेति॥ अयमप्यगत्यांक्रियते
त्तीयव्याख्याने॥ न्यूनत्वेलक्षणावाक्यभेदोआधिक्येचानर्थक्यमित्यस्यार्थः

अधिकस्यसतोन्यूनत्वेन्यूनस्यसतश्चाधिक्यइति॥ तत्राधिकस्यसतोन्यून
त्वकल्पनेलक्षणेत्यत्रोदाहरणंचतुरवत्तंजुहोतीति॥ अत्रहिजुहोतेर्द्रवतो
द्देशत्यागविशिष्टद्रव्यप्रक्षेपवचनस्याग्नेयादिचोदनयैवेतरयोरंशयोः
प्राप्तत्वात्प्रक्षेपमात्रपरत्वेनन्यूनत्वेलक्षणा॥ अधिकस्यसतोन्यूनत्वेवाक्य
भेदइत्यत्रोदाहरणं॥ वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइति॥ अत्रहिप्राथम्यमात्रविधौ
भक्षानुवादात्प्राथम्यस्यचविधानादेकपदेनोभयासंभवाद्वाक्यभेदइति॥ न्यून

न्यूनस्यसतोधिकत्वेआनर्थक्यमित्यत्रोदाहरणंआमनमस्यामनमस्यदेवाइति
तिस्रआहुतीर्जुहोतीत्येवंपूर्वोक्तं॥अत्रहिभाव्यानुपादानान्यूनस्यसतःसांग्रह्
ण्याग्रामकामोयजेतेतिप्रधानवाक्यगतग्रामकामपदानुषंगेणाधिक्यकल्पने
आनर्थक्यमापद्यतइतिअन्यथात्वकल्पनेविपरिणामइत्यत्रोदाहरणमाग्नेय
वाक्यं॥अन्यथात्वकल्पनेत्यवहितकल्पनेत्युदाहरणं॥प्रतितिष्ठंतिहवापए
तारात्रीरूपयंतीति॥अत्रहिउपेयुरित्यन्यथात्वकल्पनेयेप्रतितिष्ठंतिइतिव्यवहि

नकल्पनाभवतिसात्वगत्यांगीक्रियते॥अन्यथात्वकल्पनेत्यवधारणकल्पने
त्यत्रोदाहरणं॥यावतोऽभ्यान्प्रतिगृह्णीयात्तावतोवारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे
दिति॥ततश्चपार्वणहोमयोर्वैगुण्येनोभयत्रकल्पितवाक्येगौणादृष्टेश्यसाहित्य
विवक्षयाविकृतावनतिदेशइति॥अत्रवूमःसूक्तवाकविभागाधिकरणेआग्नेया
द्यत्पत्तिवाक्येष्वपिफलसामान्येविधिंबलेनकरणावगमात्फलवाक्यंतद्विशेष
मात्रार्थंतत्रोत्पत्तिवाक्येषुषण्णांकर्मणांषडाकांक्षाउत्पद्यंतइतिषट्प्रकर्ष

णानीत्युक्तं॥ अंगविधानांचोत्पत्तिविधिभिरेवसहप्रकरणादेकवाक्यताकल्प
तइत्युक्तंचित्राधिकरणे॥ उत्पत्तिवाक्यविज्ञातंकर्मसर्वंस्मनूद्यतइतिव्याख्या
तंचेदंसोमेश्वरेणनतश्चपार्वणयोःसामर्थ्यस्योद्देश्यसाहित्यविवक्षाहेतुत्वा
भावप्रत्येकप्रकरणात्प्रत्येकमेवोद्देश्यताग्नेयादेःस्यादितिप्रत्येकंविकृता
वनतिदेशापत्तिःअन्यथाप्रयाजादेरपिविवक्षितसाहित्येवेकल्पितवाक्यभे
दाभावात्प्रकरणेनवियोगात्प्रत्येकंविकृतावनतिदेशःस्यात्पूर्वमृधेपिच

नदृदेवप्रकरणात्प्रत्येकमेवविनियोगःअतःपूर्वोक्तसामर्थ्यादेवपार्वण
योरुद्देश्यसाहित्यविवक्षातःप्रत्येकविकृतावनतिदेशःवैमृधेतुतद्विपर्यय
सिद्धं॥ तस्माद्याज्ञिकधुर्याणांपार्वणःपायतोक्तिः॥ विकृतौवैमृधस्येति
न्यायज्ञैर्नाद्दतंवचः॥ ॥इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण
धुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंक
रकृतेमीमांसाबालप्रकाशेपार्वणंवैमृधंवैषम्यनिरूपणंअष्टमाध्या

यार्थसंग्रहश्चसमाप्तः॥ ॥ऊहलक्षणमाहुर्माधवाचार्याअधिकरण
मालायांप्राकृतस्यानपतितपदार्थान्तरकार्यतः॥ऊहप्रयोगोविकृतऊह्य
मानतयोदितइति॥अत्रकार्यतउपकारात्प्रयोजनेनचास्यहेतुत्वंतेनो
पकारार्थमित्यर्थः॥अत्रचप्राकृतस्यानपतितेत्यनुक्तौपदार्थान्तरंव्रीहितोय
वास्तदुपकारार्थंविकृतेपदार्थान्तरान्वयादेवान्यथाभूतेप्रोक्षणावघात
प्रयोगेतिव्याप्तिःस्यादतउक्तंप्राकृतस्यानपतितेनेति॥नचव्रीहिस्थानमापन्नाय

वाः प्रत्यक्षविधिनाभावेविधानेनविकारतःस्वशाखाच्चनिषेधानुवादान्नकार्यकारि
तेतिसोमेश्वरसंगृहीतनवमोक्तस्यानापत्तिप्रमाणपंचकाभावात्॥अन्यथावेप
रीत्यस्यापिप्रसंगाच्च॥पदार्थान्तरेत्यनुवादःनत्वेवहिविकृतेसंभवतिनान्यत्रेति
अनस्तत्पदकृत्यंनकार्ये॥कार्यतइत्युक्तेसकृदवहंतीतिवाचनिकेविकृतप्रयोगे
तिव्याप्तिःस्यादतउक्तंकार्यतइति॥असौचवाचनिकोनकार्यतःआवृत्तस्यैवा
वघातस्यतुषविमोकरूपणकार्यतःप्रोक्षतोननुव्याप्तिरिति॥विकृतइत्यनु

PAGE(S)MISSI

NOT AVAILBL

247

क्तेपदार्थांतरेऽस्यापिलक्षणाननुप्रवेशोक्तेवैकृतेब्रैहेहविषिअवघातप्रयो
गेअतिव्याप्तिस्यादतऽक्तंविकृतइति॥नयासावघातोविकृतेःपदार्थांतरा
नन्वयादितिनातिव्याप्तिरिति॥चतुर्थपादेनतुऊहशक्तस्ययौगिकत्वंदर्शितं
तेनकार्यकल्पत्वंलब्धं॥इतरांशस्तुरूढिलभ्यतइतियोगरूढोयंपंकजादि
शब्दवदूहशब्दइतिभावःसोयमूहोविभक्तिभागेनैकादशविधःतद्यथाप्र
थमंतावत्त्रिविधःमंत्रोहःसामोहःसंस्कारोहश्चेति॥अत्रगोबलीवर्दन्यायेन

मंत्रोहसोमोहयोःपृथगुक्तिस्तत्साधनांकवमिकन्यायभेदात्॥नवमद्वितीय
पादषोडशाधिकरणेहिसामोहन्यायऊक्तःतदुत्तरपादाद्येचनद्वितरमंत्रोह-
न्यायेऽक्तइति॥मंत्रोहोपिनवधाक्वचिन्नप्रकृतिमात्रमूह्यतेनलिंगंवचनंच-
सूर्यायजुष्टमिति॥१॥क्वचिल्लिंगमात्रमूह्यतेनप्रकृतिर्वचनंच॥यथावत्यसिरु
द्रासीत्येकहायन्यामंत्रःसांडेवरुरसिरुद्रोसीति॥२॥क्वचिद्वचनमात्रमूह्यते
नप्रकृतिलिंगंच॥यथाछागस्यवपायामेदसइतिमंत्रःप्राजापत्येषुछागेषुमि

नि ३ क्वचित्प्रकृतिलिंगएवोह्येतेनवचनं यथाग्नयेजुष्टमिति ४ क्वचि
त्प्रकृतिवचनेएवोह्येतेनलिंगंयथाग्नयेजुष्टमित्येतद्दिव्येभ्योदेवेभ्यइतिवै
श्वदेवेहविषि ५ क्वचिल्लिंगवचनेएवोह्येतेनप्रकृतिःयथाप्रास्माअग्निं
भरतेत्यत्रास्मेपदंपुल्लिंगैकवचनंमत्वाआलेभेतेत्यादिषुत्राग्यइत्येवंस्त्रीलिं
गबहुवचनरूपे ६ क्वचित्रीण्यपिप्रकृतिलिंगवचनान्यूह्यंते यथापोदेवीः
शुद्धाःस्थेतिप्रोक्षण्यभिमंत्रणार्थोमंत्रस्तत्रापश्शब्दःस्त्रीलिंगोबहुवचनोतोघृतं

प्रोक्षणमितिविहितेघृतेप्रोक्षणेघृतदेवशुद्धमसीतिनपुंसकलिंगैकवचनंतघृतघृ
दो तनपूहेसर्वमेवान्यथाभवति ७ क्वचित्तुतद्वरूपस्यसकलस्यपदस्याधासा
त्मकऊहःयथापशुगणेएकधेकधेति ८ क्वचित्व्ययसंज्ञकतद्धितांतपद
स्थानेव्ययसंज्ञकतद्धितांतांतरपदरूपबह्वृनेयथाराजसनेयिनांकर्कमनेमित्रा
५० यरुणोलोमत्तरतद्धत्तरपरिधिपरिधानमंत्रःपित्र्यायांमित्रावरुणोत्वापुरस्ता
त्परिधत्तामितियथाचाहवनीयावेक्षणेसूर्यस्त्वापुरस्तात्पातिनिप्रकृतोमंत्रस्ति

पित्र्यायांसूर्यस्त्वादक्षिणतःपात्रिहूह्यते।संप्रदायमतेत्वत्रमंत्रद्वयेप्यूहोनास्ती
त्युक्तं॥ क्वचित्तद्धितांतस्याप्यव्ययस्यऊने॥ तद्धितांतमप्यव्ययमूह्यते॥य
थाअग्निंगृह्णामिसुरथंयोमयोभूर्यऽद्यंतमारोहतिसूर्यमन्हे॥आदित्यंज्येति
षांज्योतिरुत्तमंश्रेयोयज्ञायरमंतांदेवताभ्यइत्यन्वाधानमंत्रेयाजमानेसद्यस्क
रूपप्रकृतौमंत्रलोपेपिसद्यस्कालविकृतौअद्ययज्ञायरमंतांदेवताभ्यइत्यूहःक्रि
यते॥तत्रश्वइत्यव्ययस्थानेअद्येत्यव्यमूह्यते॥ ॥इत्यूहोदनिरूपणं॥ ॥

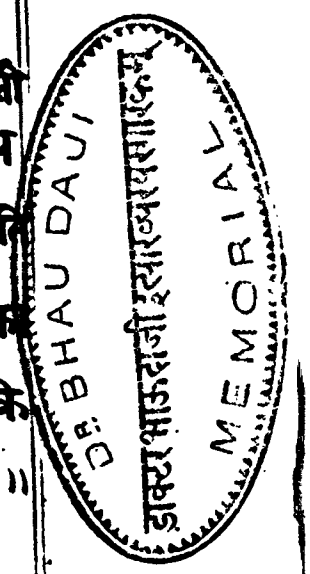

अथैकादशविधमूहप्रयोजकंनिरूप्यते तदुक्तंमुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थ
ज्ञार्थतादिभिःप्रयुक्ताःप्रकृतौमंत्रागताःकार्यानिदेशतःविकृतेश्चनिषिद्धोहाःका
र्यापत्तेषुपंचधा अर्थांतरेष्वपूर्वार्थद्वारणोहंप्रजंनिनदृनि तत्रैवमेकादश
प्रयोजकान्युक्तानि मुख्यार्थत्वं१ दृष्टार्थत्वं२ स्वार्थत्वं३ समवेतार्थत्वं४
ज्ञाद्रूपविवक्षा५ आदिशद्रूस्यार्थः६ कार्यमुखोऽनिदेशः७ विकृतिगतत्वं
८ अनिषिद्धोहत्वंकार्यापत्तिः९अर्थांतरत्वं१०अपूर्वार्थत्वंधर्माणांचेति ११ तानि

चेत्यन्येकादशप्रयोजकानिक्रत्यजुर्मंत्रोहएवापेक्षितानिनसाममंत्रोहसंस्कारेहयोः॥तत्रसप्तदशैवप्रयोजकानि॥दृष्टार्थत्वंमुख्यलाभाद्वादीपचारिकस्यक्षीरादिमत्स्यशङ्कूस्वरूपाविवक्षा २ कार्यमुखेतिदेशः३ विकृतिगतत्वं४कार्यापत्तिः५ अर्थांतरत्वं६अनिषिद्धोहत्वं७ अपूर्वार्थत्वंधर्माणांचेति ८ मंत्राइत्यनेनसूचितं॥ अत्रैकादशानामपिमुख्यार्थत्वादीनामूहप्रयोजकत्वसिध्यैकैकैकव्यतिरेकेष्वूहाभावंनवमाधिकरणेषूक्तंदशमाद्यसिद्धंचकार्यमुख्यादि

देशस्योहप्रयोजकत्वमुच्यते॥तथाहि॥इयंगोस्तयाक्रीणामितस्यैश्वतमित्यादौसोमक्रयार्थैकहायनीप्रकाशनार्थेमंत्रेक्षीरादिवाचिनांश्वतादिशब्दानांविक्रेत्रानयनार्थत्वादृष्टार्थत्वेपिक्रयसाधनस्तुत्यर्थत्वाच्च॥स्वार्थत्वेपिकालांतरेचैकहायन्यामपिक्षीरादिसंभवात्समवेतार्थत्वेपिएकहायन्यवस्थायामुख्यमानस्यक्षीरादिमत्स्यमुख्यलाभाद्वादीपचारिकस्यक्षीरादिमत्स्यसांडोत्पादयिष्यमाणधेनुद्वारेणसांडेष्युपपत्तेरूहाभावान्मुख्यार्थत्वेत्यकं॥१॥पत्नीसंनह्यो

PAGE(S)MISSIN

NOT AVAILBLE

252

नित्यजमानपत्नीसन्नहनप्रेषमंत्रेपत्नीमित्येकवचनस्यविद्यमानार्थत्वेनमुख्यत्वेपि
सन्नहनीयपत्नीसंख्याप्रकाशनाच्चस्वार्थत्वेपिएकत्वस्यचानेकप्रकृतावपूर्वसाध
नीभूतपत्नीव्यक्तिपरत्वात्सामान्यसंख्याप्रकाशनस्यादृष्टार्थत्वेनोहाभावादृष्टार्थत्वं
~~[illegible]~~ इडाह्वानमंत्रेयज्ञपतिंवर्धा
नित्यज्ञपतिशब्दस्यथजमानेमुख्यत्वेपितत्प्रोत्साहनार्थत्वेनदृष्टार्थत्वसंभवेपिय
जमानस्यचकर्मसमवायात्समवेतार्थत्वेपिइडास्तुत्यर्थत्वेदृष्टविशेषणत्वात्स्वार्थत्वा

भावेनऊहाभावेनऽहाभावात्स्वार्थत्वमुक्तं॥इंद्रागच्छहरिवआगच्छेतिसप्तम्यन्तेमंत्रे
हरिवच्छब्दस्यहरिवतीऽश्वेगुणेमुख्यत्वेपितस्येंद्रायहरिधतेधानाइतिसवनीय
हविरादिषुदेवतांतर्गतेस्तत्प्रकाशनार्थत्वेनदृष्टार्थत्वेपिवक्ष्यमाणेंद्रप्रकाशन
च्चस्वार्थत्वेपिवस्तुगत्येंद्रेहरिवत्त्वसमवायात्समवेतार्थत्वाभावेनोहाभावात्समव
वेतार्थतेत्युक्तं॥४॥सत्त्वपिमुख्यत्वादिषुअर्थप्रकाशनवशब्दरूपस्याप्यादृश्यस
त्यर्थांतरयुक्तायांविकृतावैंद्र्यादिद्रोणत्वोपपत्तेरुहासंभवात्प्रकृतीयथौंसत्तिव

चनमर्थानांनथोत्तरस्यांविकृतौतत्प्रकृतिलक्षणार्थैर्वाकार्यत्वादित्येतदधिकरणसिद्धश
द्दस्वरूपानादरस्तूचनायादिशब्दः॥९॥ननुप्रकृतौमंत्राणांमुख्यत्वादिरूपेणप्रयोगे
पिविकृत्यानर्थांतरयुक्तायामनिदेशेनत्रासामांतदीयद्रव्यदेवतादिप्रकाशनासाम
र्थ्येनप्राकृतकार्यार्थत्वायोगादतिदेशबलात्कार्यांतरकल्पनेवस्याच्चोद्देनप्राकृ
तकार्यसामर्थ्यकल्पनेत्याशंक्यविकारेषुकार्यातिदेशतोगताइत्युक्तं॥प्राकृतकार्य
निरपेक्षेणपदार्थातिदेशेशास्त्रातिदेशेवाकार्यांतरकल्पनायुज्यतेनैकृतभावना

कांक्षानङ्गानुकरणेऽपकारलक्षणकार्यद्वारस्येवातिदेशस्यदर्शमाद्येवक्ष्यमाण
स्यान्यकार्यांतरकल्पनेत्याशयः यद्यपिप्रकृतौत्रीहिमंत्रेमुख्यदृष्टार्थ
तास्त्यार्थलक्षणमपेक्षतेवार्थात्रीहिस्वरूपाविवक्षाःसतियेवपुत्री
हि। कार्ययवैःसाध्यतइतिविनिगमनाविरहादनवगतलौकिके
पदेशेनेवाकार्यांतरातिदेशानाश्रयणप्राप्तेव्रीहिमंत्रानुग्रहइ
सतिदेशविकृतिशब्दाभ्यांसूचितं॥मुख्यत्वादिदंशप्रयोज

कसत्वेपिपूर्यतिवाएवातदूचोस्तरंयदेनदूहःतिस्तस्माद्दचंनोद्दे
क्षितिनिषेधाद्नूहप्राकृतयाऽनुवाक्यादेस्तुंअनिषिद्धोहा
इयुक्तं।८।कार्यद्वारातिदेशेपिकार्यंतिरार्थेग्रीयादौयूपावटस्त
रणचर्हिष्यग्नेनमंत्रप्रयोगेवाभावनोहाभावात्प्राकृतंकार्यमा
पन्नेष्वियुक्तं।९।प्राकृतग्रीहिवधंतिरस्कारभावेनाविकृतस्येषग्री
हिमंत्रस्यप्रायोगोपपत्तेरूहाभावार्थंतद्वियुक्तं।१०ननुकार्यद्वा

रकेप्यतिदेशेग्रीयादिकार्यापन्नेषपिचनीवारषुग्रीयादिप्रकाश
भावेनाग्रीहिमंत्रस्यैवाप्रयोगेनोहः स्यादित्याशक्य।पूर्वार्थद्वारेण
युक्तं।स्वरूपप्रयुक्तत्वनिरासेनापूर्वप्रयुक्तत्वस्यनयमाद्येवक्ष्यमा
णत्वान्नीवारादिषुग्रीयादिस्वरूपाभावेपिग्रीयादिलक्षितापूर्व
धनत्वस्यनयमाद्येवक्ष्यमाणत्वान्नीवारादिषुग्रीयादिलक्षितापू
र्वसाधनत्वसद्भावात्तद्वारेण।स्तिप्राप्तिरित्याशयः।११।पंचधाक्र

र्थापत्तिश्चविशकविभागाप्राणपंचकप्रमेयत्वाच्च। तद्यथा। कचिद्दृष्टा
क्षानुमानाभ्यांदृष्टात्तुत्रेधा। कचिद्दृष्टादेवस्वदृष्टात्कचित्तु प्र
तिषेधेनस्वदृष्टानुमानमनुमितानुमानलक्ष्यांस्वदृष्टात्कार्यापा
तिः। तत्रनेवारश्वरुरितिविकार। तद्धितेननीवाराणांचरुप्रकृतित्वो
क्तेःप्रत्यक्षसहकृताविधिनाप्रेर्यप्रकृतित्वलक्षणंव्रीहिकार्यापि
त्तिरवसीयते।१। नखावपूतानांचारुरित्यादौनप्रत्यक्षेणकार्यापत्तिः

नहिनिर्लुचनावाद्यतायोःप्रत्यक्षेणैक्यंगम्यते। येनप्रत्यक्षतोन
खानामुलूखलमुसलकार्यापत्तिःस्यात्किंत्ववघातस्यवैतुष्यफ
लंप्रत्यक्षेणदृष्टानुमानंभवतिनूनमुलूखलमुसलकार्यैनखाव
तंतइति। अतोत्रानुमानेनकार्यापत्तिः।२। परिधोपशुंनियुंजंती
सन्नुस्वदृष्टेनैवारिधिःसन्नाप्यूपकार्येनियोजनेप्राकृतोधिकर
णेनयूपवद्धीयतेनच्यमप्राकृतनियोजनांतरविगौरवा

त्। ३नागरागरेतिब्रूयात्तिगिरापदंकार्यंलक्ष्यतेप्रतिषेढ्हि
गिरापदेतत्कार्यंसाधनाभिलाषिलक्षणे। तत्रचैलक्षितैरापदस्य
साध्याभिलाक्षिणे। विधिःनेहिरापदंकार्यंप्रतिपादकशाष्ट्रस्यैव
साधनत्वेनशक्यविधातुंनह्यशाष्ट्रेनशाष्ट्रस्यैकवाक्यतास्ति
तिनस्मात्रस्यशाष्ट्रानुमानं। परिशेषात्तत एवस्यशाष्ट्रस्य
तिविध्यषः।४। जुहूषाएवाहिंयाग्यवतियाहिंपृष्ठ्यःषडहःसतिष्ठ

तइत्यत्रसंस्काराप्रतिषेधोलक्ष्यतेनहिसंस्कृतःकर्त्तव्यंभवती
ति। प्रतिषधनेचपूर्वचिकीर्षंलक्ष्यते। तस्मिन्लक्षितेमध्यशब्दस्य
लाक्षणिकोविधीयेते। एवमत्रलक्षितलक्षणमाश्वशाष्ट्रःतादृङ्मधु
घृताज्ञानोदाहरणंवार्तिककृतदूषितांसंस्कारहिंसामाशिंचा
भूतस्यसंस्कारआभिमुख्यंतेनलिंगवाक्याभ्यां
कृतषडहस्यपुनःसंस्कारकेअवगम्यमानेमधुघृताज्ञानेकथं

२५८ क्रतु फलार्थस्थानमिति। तस्मादत्रोदाहरणमृग्पमियुक्तं। तनुवर्यचूम्ना
इत्युक्तंसत्रायगुयविघ्नजिता यजेतेत्यत्रागोरणश्रोतेकेसत्रसंकल्पे
विहितोविघ्नजित्सत्रमकुर्वतोभवतिनकुर्वतइति। तेनेदमप्रयो
विधानस्योदाहरणमितिइसेकारशविधस्योदाहरणमितिप्रयोजकस्यानि
रूपणं॥ ॥ ॥ इतिश्रीमदद्वाक्यप्रमाणप्रकाशेनवमाधा
र्थसंग्रहः॥ ॥

श्रीगजानन॥ ॥ बाधोनिरूपिष्यतेतत्रप्रसंगविधेः
प्रासंगिकोबाधः प्रासंगिकश्चेतियत्रातिदेशसामान्यशास्त्रादिजनि
तेज्ञानेज्ञेयविषयेबाधमध्येदमितिप्रत्ययोवारंभवतितत्प्रासंगि
कबाधः यत्रतुलिंगादेश्चकल्पनाप्रतिबंधाज्ज्ञानोत्पत्तिरेवप्रतिबध्य
तेसाप्रासंगिकबाधइतिअनयोश्चमध्येपूर्वोमिश्रेःप्रमेयापहारलक्ष
णोबाधइत्यपिव्यवहारउत्तरस्त्वमूलोघेदंलक्षणइत्यपिनप्रमा पूर्वलोप

य

सबाधोपिद्विधोनित्योवैकाल्पिकश्चातत्रनित्यस्त्रावैदर्शिकपैत्र्यतिभेदाः।तथाप्रत्यवेणतदाभासोबाध्यः।१।अनुमानेनतदाभासंशब्देनतदाभासउपमानेनतदाभासःअर्थापत्त्यातदाभासोः।अनुमानेनतदाभासाएतेदृष्टलौकिकाबाधाः।अथशास्त्रीयाः।नित्यनैमित्तिकेनयथादर्शपूर्णमासयोःपंचदशसमिधेनीरनुब्रूयादितिनित्यपंचदशपदसंदर्शवैश्वपस्येतिवैश्वानिमित्त

केनसासदृश्येनवैश्वकर्तृकेप्रयोगबाध्यते।।३।उभयमपिफलार्थपुरुषार्थत्वेस्वायथापूर्वेत्किंपांचदशंपदंसंदर्शंचएकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामश्चोदकप्राप्तोवैतुषरूपार्थलोपात्यथावास्वयंहितेवाहविर्लवनप्राप्तिरूपार्थलोपात्तृप्ताकामस्येतिकर्मैकदेशेनएकविंशतित्वेनबाध्यते।।२।।पूर्वपरेणयथाःययुद्गातापत्नीयतेअदाण्णोयज्ञःपरिसमाप्यतेयत्पृथिव्यांस्यान्नस्मात्तृया

त्यरिप्रतिहर्त्रा सर्ववेदसदक्षिणयोर्निमित्तयोर्दर्शे मित्तिकेवि
हितेनत्रनिमित्तपौर्वापर्यपरेणनैमित्तिकेनपूर्वनैमित्तिकबध्यते।
॥३॥ प्राकृतमर्थलोपेनबाध्यते। यथा कष्ठाल्वचरावघातःप्रकृ
मेवपर्युदासेनबाध्यते। यथानहोतारंवृणीतइतिपित्र्यायांश्रुतं
वैधानिषेधेविकल्पप्रसक्तेःपर्युदासेनबाध्यते। यथानहोतारंवृणी
तइत्यबाधमेवैंदर्शमेउक्तं। ५। प्राकृतमेप्रयाज्यानेनबाध्यते।

तत्प्रारम्भाधीतेनानारभ्याधीतेनचेतिद्विधा॥ आद्योदाह
रणं॥ यथाःकुशमयंबार्हिर्भवतीतिप्रकृतिवत्प्राप्तकुशैः
शरमयंबर्हिर्भवतीतिविकृतौविहितैःशरैर्बाध्यते॥६॥द्वि
तीयोदाहरणंयथायइष्टेइष्टेसेनारभ्यविहितेनसद्यस्कालु
द्वेनविकृतिषुतिष्टेद्वेयहकलबाधः॥७॥सामान्यविहितेवि
हितेननबाध्यंते। तत्रापिशेषभेदेविध्येयेचेतिद्वित्रयोदाहर

णंयथापादेनाहवनीयबाधःद्वितीयोदाहरणमुपसंहारः।।९।।
समान्यविशेषबाधोनबाक्यानेकत्वएवंकिंतुबाक्येवेक्येपिबाधयास
त्रेऽयमुक्तं।बारुण्यानिष्कासेनेतिद्रव्यविशेषेणाभृथनाम्नासा
मन्यतोतिदिष्टपुरोडाशोबाध्यते।।१०।।नियोजनंसप्रयोजनेन
बाध्यतेयथाःनिगदेषुपरसंबोधनार्थेषुतदर्थंकल्पितेनाधि
प्रेतेनशेषेणोपसदमुपसदयजुषैवेनमानंबाध्यतेऽत्म

भूयंसाबाध्यते।।यथापंचदशरात्रेनाम्नातेष्वितांयामेकमग्नि
ष्टुताम्नेयीसुब्राह्मण्याप्रवर्त्यकमनेकेनैंद्रीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्यकेन
ज्योतिरादिनाम्नाबाध्यते।।११।।पंचदशरात्रेनीसावकाशैंनि
रवकाशेन।यथापाणिचिप्राचीनमितिविपरार्थायेंचिछेष्
वशेनाग्नीषोमीयपशुमालभ्यविपरार्थविशेषादेशेनविहितंदक्षिणीया
तोन्यत्रापिसावकाशमुपशुसंदीक्षणीयादिमंत्रार्थेनबाधयति

स्मरेणान्यत्रनिरस्तः। शैनबाध्यते। तथाविशेषसमाख्ययासमानस
मास्यबाधोपितार्तीयोदाहरणं॥९२॥अंगंप्रधानेनबाध्यते
थापवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीनिर्वपणंबाध्यते॥९३॥अंगधर्मः
प्रधानधर्मेणबाध्यते। यथारिक्तपात्रीयायाःपर्धिलेखेसुतंसंपर्य
कालज्ञेना॥९४॥उपारयंमन्त्रोपरेयेनयथासातमनीयोऽकर्षेत्रि
प्रणयनंकालेनबाध्यते॥९५॥तंइमेपंचदशशास्त्रीयबाधमे

DAU
ADYAR LIBRARY

शःपूर्वेचलौकिकाःषडितिएकविंशतिबाधभेदाः। प्रसंगलक्षणे
पिबाधःप्राप्तबाधएवस्तुतस्तविधः। प्रधानप्रसंगएकप्रकारः य
थाकाम्यर्थेनाग्निहोत्रादिप्रयोगेणनित्यतत्प्रयोगस्यप्रसंगसिद्धिः
अंगप्रसंगसिद्धिः। अंगप्रसंगस्तुषोढा। तद्यथाऔपदेशिकेना
गेनोपदेशिकस्यप्रसंगःतत्रापिजैमिनिकेनानियस्यथावैश्व सत्तदर्शन
नियस्यसांचदर्शस्यथाक्रमेणनियस्येनैमित्तिकस्यचयथा

प्रतिष्ठार्थनैकविंशतिहेनैपांचदृश्यस्पनिमित्तक
स्पचसासदृश्यस्प।३।४औपदेशिकेनातिदेशिकस्प।यथाऽर्शा
धेनेप्रयाजादिनानिरीष्टयर्थस्पप्रयाजादे।आतिदेशिकेनातिदेशी
कस्प।यथा।पश्वर्थेनप्रयाजादिनापशुपुरोडाशार्थस्पप्रयाजा
दे:॥६॥आतिदेशिकेनोपदेशिकस्प।यथाएकविंशतिमनुब्रूया
स्तिष्ठकामस्पनुवाचनांतरेनियुनक्त्यनप्रकृतिकेतिरिष्टाभि:स

मिधेनीभि:प्राकृतसामिधेनीकार्यस्याग्नेसमिंधनस्पप्रसगासिद्धे
रसंचाय॥७॥तइमेसप्तप्रसंगलक्षणाबाधा:पूर्वैरेकविंशतिसं
ख्यैर्बाधै:सहाष्टाविंशतिबाधभेदा:सिद्धा:।वैकल्पिकस्तत्राबा
धा:पूर्वमुद्दिष्ट:सोपिविप्रकर्षविप्रकर्षेणचतुर्विध:।तथाहिआपदे
शिकेनोपदेशिकस्यकश्चित्।सोपिचतुर्विधोभाष्यायोभाषायो
ऽर्थविधोपिचायप्रकृविकृतीयेति।तत्रप्रकृतीडारिष्टयोर्भाषयो

र्थ्या स्त्रीह्रियवयोः विकृतौऽपरिष्टर्यां भावयोर्यथा। खादिरोयू
पोभवतिवैल्वोयूपोभवतीति प्रकृतावुपरिष्टयोर्भावाभावयो
र्यथाहोत्रेनरध्याधिश्रेयदधिश्रयेदिसेकइति। विकृतावुपरिष्ट
योर्भावाभावयोर्यथाति रात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनं
गृह्णातीति। काश्चित्तुउपरिष्टेनातिदिष्टस्यवैकल्पिकोबाधास्त
तुत्रिविधः। उपरिष्टेनभावेनातिदिष्टस्यभावस्यवैकल्पिकोऽ

बाधः यथापित्र्याण्यांद्वौत्रीन्वापरिधान्पारिध्यादित्यापरुंषस्
त्रंअत्रहिप्राकृतपरिधानानुवादेनत्रिष्वपिविधौवाक्यभेदाप
तेःपरिधिदृयंमेववैकल्पिकजयाधिधीयतेतद्भावपक्षेदेशप्राप्त
मेधपरिधित्रितयमनूद्यते ॥१॥ उपदिष्टेनभावेनातिदिष्टस्याभावस्य
वैकल्पिकोबाधः सचतत्रयत्प्रकृतौकिंचिन्नियमेननिर्दिष्टंविकृतौ
तदेवनैकल्पिकोबाधः सचतत्रयत्प्राकृतौकिंचित्याधीयतेता

दृश्यमुदाहरणंमृग्यं॥२॥उपादिनाभावेनालिखितस्यभास्यवैक
ल्पिको बाधइति यथापाशाबाड्यभागावलिखितःप्रासौनतेषा
मेकोकरोतीतिनिषेधाद्बाध्यते।उपदिष्टेनाभवेनालिखितस्याभावै
कल्पिको बाधइतिनैवसंभवतीति।तएतेवैकल्पिकाःससप्त
षष्टिभेदाउत्तरैरेकचत्वारिंशत्संख्याप्रासबाधभेदैःसहाविक
लोत्स्याधिक्षिप्यंते।तेनेमेसप्तषष्टिवैकल्पिकबाधभेदास्तैरेकचत्वा

रिंशत्सरूपैर्वैकल्पिकबाधभेदैःसहाष्टाचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाध
भेदाःसिद्धाः॥तेचैवअष्टचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाधभेदापूर्वो
क्तैश्चाष्टविंशतिर्निसबाधभेदामिलिताषट्सप्ततिविधाःप्रास
बाधभेदाःसिद्धायदंतुवक्ष्यमाणेकथचत्वारिंशद्वैकल्पिकबाध
भेदयसूत्रोक्तिअष्टाविंशतिसंख्याअपिनिसबाधभेदाअष्टावि
शतिसंख्याइतिद्व्युणकृत्वादिविषयत्वेननिरूप्यंतेतदातेषु जा

दशोत्तरशतं भवंति। तेनैतेनियेरष्टाचत्वारिंशत्संख्येः प्राप्तबा
धभेदैः सहषष्ट्याधिकशतं प्रमाणबाधभेदाः सङ्घाः॥१६६॥ इति प्रा
णबाधभेदानिरूपणं॥ ॥ अथागमबाधभेदा उच्यंते। ते
चविभक्तविभागेन पंचविंशत्याधिकशतचतुष्टयं भवंति। तथा
हि। प्रत्यक्षेणानुमानादीनि पंचबाध्यंत इतितेपंचबाधभेदाः॥४॥
प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानांतु मध्येयदेवप्रथमंप्रवृत्तंतन्नोत्तरस्योत्तिप्र

तिबंधएवभवतितेनानुमानकृताश्चत्वारोबाधभेदाः॥४॥उपमा
नाकृताश्चत्वारः॥४॥शब्दकृताश्चत्वारः॥४॥अर्थापत्तिकृताश्चत्वा
रः॥४॥अभावकृताश्चत्वाराः॥४॥योगपद्यतेतु द्वयोर्द्वयोः प्रमाणयोः
सामग्र्योरेकविषयेनविरोधेन्योन्यप्रतिबंधात्प्रामाण्यसंप्लवएवे
तिज्ञानानुपलिलक्षयिषतेनेयाधिकाः। तद्भेदलौकिकाःपंचविंश
बाधभेदाः॥२९॥अथशास्त्रीयाअप्रमाणभेदा उच्यंते। श्रुत्यादिलिंगा

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

267

दिनिपंचबाध्यंते। लिंगेनवाक्यादीविचक्षारियाक्ष्येनप्रकरणादीने
त्राणिप्रकरणेनक्रमादिहयं। क्रमेणसमारभ्यतिसएतेपंचदशबाधभे
दायत्रैकःशेषोद्व्योःशेषिणोर्द्वाभ्यांप्रमाणाभ्यांविनियुज्यते।त
त्रापिसंभवंतितथाएतएवंपंचदशभेदायत्रैकस्मिन्शेषिणीद्वौशे
षोद्वाभ्यांप्रमाणाभ्यांविनियुज्यतेतत्रापिसंभवंतोत्रिंशत्तेचपू
र्वैकैकैःपंचधिक्षतिसंख्यैस्तोकिकैःप्रसक्षादिबाधभेदैःसहपंच

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टरभाऊदाजीस्मारकसमाहम्

पंचाशद्बाधभेदाःसंपद्यंताः॥९५॥क्षयादिषुचयथाविजातीयैर्वि
जातीयानांबाधाःएवंसजातीयैःसजातीयानामपिबाधःतथाश्रुता
वनुमितिर्बाध्यते।तदुक्तंतथाश्रुंगमेकसंपरक्षयाप्रतीयते॥
समानप्रत्ययक्षयावलीयस्त्वाक्रियांगतेति।तथासंदिग्धक्षतिबाधे।
यथाऽऽमिक्षायागेवैश्यदेवीयसंदिग्धतद्धितक्षयावाडिभ्यइति
र्ध्यत चतुर्थपंचमीद्वेनसंदिग्धायाक्षतेर्बाधोगुणाधिकरणेतुक्तः॥

लिंगेनापिलिंगंबाध्यतेयथास्योनंतेसदनंकृणोमीत्यत्रमंत्रेउभयो
र्थयोरेकर्मसमवेतस्वस्वार्थप्रकाशसामर्थ्येनतास्मिन्निसेक्तृत्व
प्रेषकर्तृत्वोपगमनसामर्थ्यात्मकंलिंगंबाध्यते।।२।। वाक्येनापि
वाक्यंबाध्यतेयथाप्रोक्षिताभ्यमुलूखलमुसलाभ्यामवहंतीस
त्रप्राक्षिताभ्यांमितिं।तृतीयायाःकर्तृप्रत्ययोक्तोलूखलमुसलगत
करणकारकानुवादित्वाद्धोतविनियोगाभावेनवाक्यीयविनियो

गेसत्यसैवैयधिकरण्यान्नावघातीकंतूलूखलमुसलयोरेवातिनव
मिप्रत्तिसंयोगादित्याधिकरणेवक्ष्यते।यत्रत्वार्तिकेउदाहरणमुक्तं
पंचदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयादेकविंशस्तोमेनेत्युदाहरणं।उभयत्रापिहिंसामानाधिक
रण्यादेकवाक्यतयाकृतेविनियोगेसतिनामित्तविशेषसंयोगात्सा पुनर्थ
दशंपत्नीयोभवतीतदयुक्तं निमित्तेनोमितिकल्पायेनैवतत्रना

वाधासिद्धेः किंचनैमित्तिकत्वेनबाधःप्राप्तबाधातेनवाक्यांतरस्थे
पूर्वंनिरूपांचदृश्यज्ञानोक्तेःसएवयुक्तः वाक्ययोरुभयोर्वा
धोप्राप्तएवबाधःसवाक्यैकवाक्यएवयुक्तःअवघातसमाभिव्याहार
निमित्तबोधानुसारीति।प्रकरणेबाध्यते।यथाग्निक्रामंजुहोती
यावांतरप्रकरणेनमाहाप्रकरणेनबाध्यतेयथाऽग्नेयोतिष्टोमप्रकर
णेननित्यानित्यसंयोगविरोधसद्भावेनसंभवेनबाध्यतेय

थाऽग्नेयोः कर्मणोरैंद्राग्नयोऽग्नेयवाक्यगतयोर्यथासंख्या
क्रमेणसंतदेशसामान्यलक्षणेनपौर्वापर्यस्यसत्वेक्रमोनुगतयोर
नियमेनकर्मद्वयेप्येकोबाध्यते॥६॥सामाख्यायांपिसामाख्याबाध
तेयथाविशेषसामाख्याय।सामाख्यायासमाख्यायांयथोक्तंतृतीये
तस्योपदेशसमाख्यानेनं निर्देशंख्येरन्प्राप्तबाधभेदैःसहद्विषष्ठि
रप्राप्तबाधभेदाःसिद्धाः॥६२॥शब्दांतरानंतुमिथःसमवायाभा

वान्नवाधभेदाःसंभवंति क्रमोत्क्रमबलाबलाभ्यां प्रमाणानामपि श्रुतिलिंगादि
षट्पंचदशवाधभेदाःतत्तुलार्थीयच्छन्नसूत्रक्रमेणबलाबलेकी
र्त्तनान्यथा।तथाचनिरालंबनवादे।क्रमस्यर्थपठनस्थानमुख्यासत्तिप्र
वृत्तिभिरियंयथासूत्रमनुक्रम्यविरोधसतिदौर्बल्यमेतेषामपिपूर्वप
रिपठितंपूर्वंश्रुतिलिंगादिवदिसर्थःसूत्रक्रमेणबलाबलेसतिअवस्था
विधारणासादनेषुप्रवृत्तिक्रमान्मुख्यक्रमस्यबलीयस्त्वंपंचमोसं

निरुध्येतति।तेचक्रमस्यर्थिनांषपंचदशवाधभेदाएवंश्रुतिःपंच
म्योपिबलीयसीतिस्पष्टमेव।तेक्रमस्यर्थिनांपंचानांपंचवाधाः६
अर्थाख्यप्रयोजनविरोधेन्युपाठादीनामप्रसर।तैःक्रमकल्प
नास्तभवादर्थेनपाठादीनांचतुर्णांचत्वारोबाधाः।४।पाठस्थाना
दिभ्योबलवानित्यपिस्फुटमेव।।सहिश्रुतिवदाम्नातेनप्रत्यक्षए
वस्थानादिषुतुनतदस्तिश्रुतिस्तुसाक्षात्क्रमविषयेवनपाठइतिश्रु

तितोभेक्षतेनतेत्रयोबाधाः॥३॥स्थानमपिमुख्यप्रवृत्तिभ्यांप्रबल
मित्यसंदिग्धपाठेहिक्रमबाधोज्ञानेप्रसक्तक्रमेणज्ञातेनुज्ञाक्रमे
णस्मृतिक्रमेणचानुष्ठानक्रमः स्थानेतुआग्नेयग्रहणेनसवनीय
मात्रज्ञानंपश्चेतरस्यतुचोदकात्क्रत्वर्थकर्तृत्वात्सह पशूनितिसाह्नि
यसंपर्येसवनीयानंतर्यक्षिप्तंमात्रंपरिशेषात्प्रयोगविधिनानुतु
ष्यंतरस्यसवनीयानंतरंज्ञानंपाठेनैवास्तिमुख्यक्रमेतुमुख्यरूपेणज्ञा

नमास्तिनतुक्रमबाधोरन्यतरस्यापिपाठेनैवज्ञानेसः एवंप्रकृता
वपिक्रमबाधपूर्वयोरेवज्ञानेसिद्धेनक्रमबाधोरन्यतरस्यापिपा
ठेनबलेनसोद्धोबाधौ॥२॥मुख्यक्रमोपिप्रकृतेःसकलःपूर्वोहिप्रधा
नानामंगानांसमर्थःउत्तरस्त्वंगानामेवपरस्परप्रसादसमर्थइत्यंगुण ग
विरोधान्नायमेबाधःसिद्धइतिपंचदशैतेबाधाः॥तदेतेपंचापि १२३।
बाधानिप्रतिपत्तौबाधाप्राकृत्यन्यायेनबाधकृन्नीतिसूत्रेतंपंचदश

त्रस्नेउक्तः।श्रुत्यादिचतुष्टयंमुख्यप्रवृत्तिभ्यांसर्वत्रबलीयः ष
णामपिहिश्रुत्यादिनांपूर्वपूर्वबलीयस्त्वंतत्रतत्रसाधयिष्यतइति।अ
त्रोदाहरणानितत्रश्रुत्यार्थबाधोस्तितोदाहरणाभावदूषाविषान्पा
येनोदाहरणमुक्तंतंत्रस्नेक्रमकोयोर्थश्रुत्याभ्यामित्यधिकरणे
श्रुत्यर्थयोर्विरोधस्तुनेवकचनसंभवी।यथाश्रुत्येवहिंस्याय
मर्थस्यपरिकल्पनांकृत्वाग्निहोत्रंपक्तव्योंयवागूरितिहिंस्र

ये।पाकेदृष्टार्थएवस्यादनुष्ठानंचपाश्चिमामिति।।अनुष्ठानंचप
श्चिमहोमोत्तरंस्यादितिनुषंगः।अर्थेनतुपाटबाधःक्रमकोपाधि
करणेएवाग्निहोत्राजुहोतीयवागूंपचतीसुदाहृत्यसिद्धांतितइत्य
र्थतोदुर्बलस्यपाठस्यश्रुतिसौदौर्बल्यंकेमुतिकन्यायेनार्थादेवसि
द्धमितितदुदाहरणानुक्तःएवमस्मदुक्तंबलीवर्दीयापाठादुर्बल
स्यस्थानस्यक्रमस्यश्रुत्यभिप्रायसुतरांदौर्बल्यंकेमुतिकन्यायसिद्धंतत्र

श्रुतिस्थानयोश्चबाधोदाहरणेपंचमेनुक्तस्यान्नस्यइतिगम्यते।ष
ष्ठेनस्थानबाधेतदाहरणंप्राकृताच्चपुरस्तायदित्यधिकरणेउक्तं। सा
होमञ्चपूर्वंपरधानिधायदक्षिणादिरयःप्राकृतासगुणाःश्रुताःतद्वा
कृतेनादीक्षणीयेनाचीनेनपदार्थेनोपस्थितानांदीक्षणीयादिना
नास्थानेनंप्रागानुष्ठानेतंतःप्राक्पाठेःसावित्रहामादेर्नस्यादितिष
ठक्रमेणस्थानक्रमोबाध्यतइति।पाठेनमुख्यक्रमबाधेतुदा

MEMORIAL

हरणंप्राकृतेतुस्वरार्थत्वादित्यधिकरणेउक्तं।अग्नीषोमीयानि
वपीत्संमुख्यक्रमेणप्रवृत्तिअऽपानिवपीत्संमुख्यक्रमाप्राप्तेऽ
षधानिवपीत्येनाऽपानिवपीत्याक्याठात्तथैवकार्यइति।मुख्यक्रमे
णप्रवृत्तिक्रमबाधेतुदाहरणमवदानाभिधारणास्तारणेघानुपू
र्व्यंप्रवृत्यास्यादित्यधिकरणउक्तं।साम्नायाधर्मोहिपूर्वंप्रवृताः
पश्चाद्याग्नेयधर्माःप्रधानत्वाग्नेयस्यप्रथमंपश्चात्साम्नायस्यतत

ष्टिकृदवदानप्रयाजशेषाग्निधारणंवेद्यमासादनंतत्साम्नायस्य पूर्वं
प्रवृत्तिक्रमाप्राप्तंमुख्यक्रमस्याग्नेयस्य पूर्वंकार्यमितिएवंपंचदश
बाधानांमध्येऽर्थेनपाठबाधः पाठेनस्थानबाधः पाठेनमुख्यबाधोनमु
ख्येनप्रवृत्तिबाधइत्येतेषांचतुर्णांबाधभेदानामुदाहरणानिचतुर्थ
धिकरणेषुविशेषतउदाहृतान्युक्तानि। आद्यबाधभेदोदाहरणंचक्र
मकोपशब्दाभ्यामितिजैमिनिनैवकृत्वाचितयोपनिबद्धमुक्तं। ईं

तरेषांतुदाशानांबाधभेदानामुदाहरणान्यनुपलंभात्पंचमेनो
क्तान्यस्माभिश्चेतिसुसर्थाधिषुक्रतिलिंगादिवत्सजातीयानामप्य
न्योन्यबाधःक्रमारेर्थयोःस्थानयोर्मुख्ययोःप्रवृत्योश्चेत्येवंविधा
उदाहरणासंभवात्पंचमेनुचिंतितान्पाठयोस्तुविधिमंत्रग
योर्मंत्रगतौचलघानिसुतेमंत्रगतस्तुविरोधेस्यादित्यधिकरणे
अग्नीषोमीयान्नाम्नृणंप्राक्पठितंपश्चाग्नेयन्नाम्नृणमंत्रकांहेतु

प्रागाग्नेयस्ययाज्यानुवाक्यायुगलंततोग्नीषोमीयस्यतत्रमंत्रणा
ठक्रमेणविधिपाठक्रमबाधादाग्नेयःपूर्वमनुष्ठेयःपश्चादग्नीषोमी
यइति।तंएतेषोडषबाधभेदाःपूर्वोक्तेदृष्टिसंख्येबाधभेदैःसाद्द
ष्टसन्नतिरभावबाधभेदाःसिद्धाः॥ ७८॥ तथाक्रयास्मृतिर्बाध्यते
यथाऔदुंबरीस्पृष्टमायेदितिक्रयाऔदुंबरीसंबंधिशयितव्येतिस्मृ
तिः॥९॥तथाक्रयाचारोबाध्यते।यथापश्वादृष्टप्रयोगरूपआधा

रस्तस्माद्ब्राह्मणेननप्लोक्षितवेद्धतिषेधरूपयाक्रया॥२॥तथास्मृ
त्याप्याचारोबाध्यते।यथामातुलस्यसुतामूढामातृगोत्रांतथैवया।स
मानप्रवरांचैवसकाचांद्रायणंचरेदितिस्मृत्यामातुलकन्यापरीण
यनाचरोदक्षिणात्यानां॥३॥तथाप्रत्यक्षवैदिकलिंगेनस्मृतिर्बाध्य
तेश्रौ।अत्रौदाहरणंसोमेश्वरेणोक्तं।गोर्मातुलकन्योद्वाहनिषेध
स्मृतिःपूर्वोक्ताश्रौतलिंगेनबाध्यते।श्रौतलिंगंयत्रतत्रोक्तंगोर्मेनु

नोऽजानितारंपत्नीकरेवेंस्रष्टासाधितावित्यरूपईसेकंआयाहोइम
धिभिरीक्षितेभिरिअपरंबालसनेयकेस्कचोंव्यूहतिप्राचींजुहूंप
तीचीमुपभृतमितिस्रुग्व्यूहनविधिवाकशेषरूपंतस्मान्समानारेव
पुरुषरत्नाचाद्यश्चजायतेतृतीयेसंगछामहेचतुर्थेसगछामहे
इतितृतीयं। तदर्थस्तन्त्रिरासश्चशास्त्रदीपिकाप्रकाशेस्मत्कृतेवि
स्तरभयान्नोक्तः इहतुतत्रोदाहरणं। अशासनंविशासनमथोअधि

विकर्त्तनंसूर्यायाःपश्यरूपाणितानिब्रह्मातुशुंधंतीतिसूर्यास्याय
नयचभार्त्तनं। सूर्यायाःपश्यरूपाणितानिब्रह्मातुशुंधंतातिसूर्यास्या
याऽशासनाविशासनाविकर्त्तनास्यायस्त्रयधारणविषयश्रोतेमं
स्म त्रलिंगेनसूर्यादिदेवधूवरश्रद्धारितिश्रुतेरकवरूधारणार्थायावार्थो
॥४॥तथाप्रयुक्तयेरिकलिंगेनाचारोवाभ्यतेयथायथायद्यधि
करणाहाधिकरणेज्ञान्यायदावाअन्याओषधायोम्लायंतेअर्थतेमो

दमानाङ्गेतिष्ठतीत्यर्थवादलिंगेनप्रियंगुषुयवशष्प्रयोगरूपआ
चारोबाध्यते॥ ५॥एवश्रुतिस्मृत्याचारसंपन्नाःपंचबाधभेदाःपूर्वो
क्तेरष्टसप्ततिसंख्यैर्बाधभेदैःसहत्र्यशीतिरप्राप्तबाधभेदाःसिद्धाः॥
॥६॥तथाआसन्नाघातदोषेणाप्तघातस्मृतिर्बाध्यते।यथानास्ना
नंघातयेदितिमन्वादिस्मृत्याकेदारेपातयेद्ग्रहमितिपांचालयाज्ञ
स्मृतिः॥७॥तथाअविगीतस्मृत्याविगीतस्मृतिर्बाध्यते।यथानस्ने

नःस्यादिसनयातयेचसप्तमेऽहनिनिषेकनग्नता।अश्वस्त्रैविधो
नेनहर्त्र्यंहीनकर्मण्डयाप्तस्मृतिरपिदंडाभावेसनयाज्ञिपांसोंतांडिघो
यादिसंस्मरणादिदृष्टार्थः॥३॥एवंआसाचारेणानाप्तचारोबाध्यतेम
थामीत्याधिकरणोक्तवृक्षाविषयपीलुशष्प्रयोगरूपाचरणेहस्तिविष
म्लिछसुपानाप्तप्रयोगरूपाचारबाधइति॥४॥तथाअविगीताचारेणवि
गीताचारोबाध्यते।यथादक्षिणात्यानांमांसभक्षणमर्जनचारःप्राप्त

मासाप्रश्न
एषोषपरा
॥३॥उद्दृष्टि
स्मृसादृष्ट
स्मृतीबाध्य
तेतथानास्ना
मासृणहेत्वा

रिनांच मांसभक्षणाचारः तत्रोभाभ्यामाचारभांक्रयनुमारब्धा
त्तातस्य किंविकल्पुतान्यतारेणान्यतरबाध्यबाधोपि कैनकस्यकि
चीयक्षालोमारिमुलकस्तेनभक्षणाचारस्यागीतस्यासंभवलोभा
रिमूलकेनेनागीतेनवर्जनाचारेणबाधः तथापिवाकारगयहणे अदृष्टार्थनदृश्या
प्रयुक्तनिप्रतीयेरन्नितिचेन्नकृतिकल्पनोकेरदृष्टार्थबेतस्मानाम तेयथा चूसतो
लीनस्यतद्बाधाय कल्पनुमानंसामान्यतएस्यातदृष्टि

रास्तिणात्याप्राच्यायुपपदस्यहोलाकाधिकरणन्यायेननिरस्तपादकस्य
यस्मकस्मंचिदृष्टार्थस्याचारस्यबाधः॥६॥तदेवतेषट्स्मृत्याचारसं
बंधाबाधभेदाः पूर्वस्मिन्नतिसंक्षेपेबाधभेदैःसहएकोननवतिबा
धभेदाःसिद्धा॥६॥तथाऐंद्रतिवतृतीयारिक्रतिप्रभवयालिंगा
रिसमाख्यातप्रभवाबाध्येते।यथापुत्रप्रतिग्रहीष्यन्निवेशनस्यमध्ये
व्याहृतीर्जुहुयेत्सायायाहोमारितिकर्तव्यतायुक्तपुत्रा प्रतिग्रहारि

विषयत्वाद्विधिश्रुतितृतीयाश्रुतिप्रभवयास्मृयानशेषोपसमन्ये
अग्नेअन्यजातमस्तीत्यादेःशेषोपसमन्योपादितंनस्तीत्यर्थस्तेन
त्तकपुत्रानिषेधलिंगत्वात्तत्प्रभवायस्येवाग्निहोत्रजातास्तस्यतेवैक
रस्यक्रियाद्येति।तेनेतेपिपंचदशभेदाःशेषेसमवायेपंचद
चशेषिसमवायेइतित्रिंशत्।ततश्चैतेपूर्वोक्तैरेकोननवतिबाध
भेदैःसहएकोनविंशत्याधिकंशतमप्राप्तबाधभेदाःसिद्ध्यंति।।३९१तथा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

विधिप्रभवयास्मृत्यार्थवादप्रभवयासबाध्यते।यथामागामनागमा
तिबाधिष्टेतिविधिप्रनहन्यादितिनयातेपिचचदशभेदाःशेषसमवाये
पंचदशेषिसमवायेइतित्रिंशतेपूर्वोक्तैरेकोननवतिबाधभेदैसहए
कोनविंशत्याधिकंशतमप्राप्तबाधभेदाः३९१।।तथाविधिप्रभवाया
स्मृत्यार्थवादप्रभवयासाबाध्यतेयथामागामनागमातिंषभावयागां
गांनहन्यादित्यनयातद्वदेवादोमनुष्यराजआगतेअन्यास्मिन्वा

र्हसुक्षाणंघावेहतंवाक्षसंनइत्यर्थवाद्प्रभवामहोक्षंवामहाऽजंवाश्रो
त्रियायोपकल्पयेदिति॥१॥तथासंदिग्धमसंदिग्धेनायथाशुक्लंगोज
नकेनेतिसंदिग्धंघृतस्तुसा॥२॥तथादुर्बलंबलवदाश्रयेणक्षुनेऽ
चामेदितिस्मृतिवाक्येनतः॥अयंबलवदाश्रयेणबाध्यते।यथादुर्बल
क्रमाभ्यंबेरक्रमावेदिकोतीतिवेदवाक्यं।बलवदाश्रयेण
क्षुनेआचमेदितिस्मृतिवाक्येनताः॥३॥तथाउपसंहारस्थमुपक्रमस्थं

यथाऽग्नेरर्कस्येत्यादिफपसंहारस्थंमृगादिपदंवेदोपक्रमेण॥४॥तथा
असदृष्टार्थंनियमादृष्टार्थेन।यथाघातेऽज्यासाज्याद्यर्थमिमो
षधार्थमिति॥५॥आरादुपकारिसंसंनिपत्तिनेन।यथापशुपुरोडाशादी
।अनेकार्थविधानमल्पार्थविधानेनबाध्यते।यथाराजसूयेऽजुडोतीत्यादौ
विशिष्टविधिर्गुणविधाना॥६॥तथाअनेकार्थत्वमेकार्थत्वेनबाध्यते।
यथाऽऽक्त्याधिकरणे॥८तथानेशब्दमेकशब्देनबाध्यतेयथायाक

रणे॥९॥ बहुबाल्पबाधेनबाध्यते।यथाश्वप्रतिग्रहेष्टेःप्रतिगृहीतृवि
षयत्वेवरुणायेतिचतुर्थ्यापंचम्यर्थत्वमनयदित्यस्यचप्रतिग्रहार्थ
त्वंसत्वादेवमितिचतच्छ्रुत्यापाधान्यनिर्दिष्टस्यवरुणपरामर्शिनं
वृत्वेचवरुणस्यैत्वाशास्ययोगइतिबहुबाधःदातुरिष्टिपक्षेप्रतिग्रह्य
तिमात्रस्यस्वार्थत्यागः॥९०॥तथावेदांतरोसब्लंवेदांतरविहितेन
नबाध्यतेयथाधानेसमावेदोसन्नंबारवंतीयाहुत्वैस्वेनप्रात

सादृश्यता

यजुर्वेदविहितेनोपांशुग्रहासा॥९१॥तंचावेदांतरोसब्लंविहितं
स्वशाखाविहितेनबाध्यते।यथोदितहोमाद्यनुदितहोमादिनाः॥९२॥ पराशाखाविहितं
अनारभ्याधीतंप्राकरणिकेनबाध्यतेयथानारभ्याधीतंसमिदाधानं
पंचदशेन॥९३॥तथाप्रयोगवचनाश्रयंचोदकाश्रयेणबाध्यते।य
थारुणेनेमाकृतांगेषुद्वातुःकृतंचोदकप्राप्तेनानर्थिकर्तृफलेन
॥९४॥तथारैवताश्रयंदृश्याश्रयेणबाध्यतेयथाऐंद्रपुरोडाशेन

तासामाम्नासान्नय्यविध्यंतःस्थासतुद्रव्यसमाम्नासकृतेनाग्नेय
विध्यंतेनबाध्यते॥१५॥पश्चादाग्नेयाम्नातात्पूर्वाम्नातेनयथाध्व
रकल्पयामाग्नेयेष्वेवद्वादशकपालस्येष्टौग्नेयविकारस्यामावास्यदा
र्शेनसरस्वत्यामाज्यभागायांप्रासपौर्णमासतंत्रे॥१६॥क्रमालक्ष
णाबाध्यते।यथाउद्भिदारोनामेष्टिर्यूपायाडिसमानाधिकरणाकृष्ण
विधौप्रसक्तामवर्थलक्षणानिषादस्थपत्यादीच॥१७॥यूपेवगौण्या

रादिनामप्राकृतकायतिरेनातिदेशस्तिन्यायातरेणेवासिद्धांतउक्तेनलक्ष
र्णप्रावल्मादितिचेत्सत्यं।तथापिन्यायदर्शनसिद्धांतसाधनविरुध्यते
यथाबैमित्तिकेनसाग्नदर्शादिनानित्यांचदर्शादिशब्देयथावाकाम्येन
एकादशादिमनुवाक्यासंज्ञिशकामस्येष्यादिनानित्यनैमित्तिकयोर्धर्मे
तादीयेइतितथालक्षणानामपिमध्येलक्षणंयालक्षितेलक्षिणाबाध्य
तेयथोक्तंनयमेयावद्यथाक्यकामयीतत्तावत्पारीक्षणीयायामुनु

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

284

श्यारिष्टारिः स्वरनियमोनलक्षितलक्षणायाज्योतिष्टोमापूर्वार्थिः
र्थः किंतुलक्षणमारिष्टणायापूर्वार्थएवेति।तथालक्षणानामध्येअ
जहत्स्वार्थयाजहत्स्वार्थावाध्येतापूर्वस्यामुख्यार्थस्यवाक्यार्थन्वि
यानुत्तरस्यांतदभावात्।एतद्गौजंगोणीतोमस्यर्थलक्षणाया
बलीयस्त्वायतस्यपरेशाधिकरणेपूर्वपक्षेवार्तिककृतोतंगुण
विधिपक्षेस्वार्थपारित्यागेनैवश्येनपरंतदुत्तरकालेलक्षयति

पिबाध्यते।यथाबार्हिमंत्रेकाश्यपगोकुलसदृशमुलपारिमुख्यकु
शब्दार्थेनि।।३८।।लक्षणयापिगौणीबाध्यते।यथोक्तंवय्यपरेशाधिकरणेपूर्व
पक्षे।यथैपारिप्लवेनैकमणिप्रचरेत्कामतावृसतविप्रकृष्टगौणस्यारि
ति।नचैतन्मूपक्षोसिद्धांतेकृत्स्नेनगौण्यांकरणात्कृत्स्नवेदौर्व
ल्पस्यसंभवात्।दीक्षणीजंतुलक्षणायांशक्यसंबंधमात्रपेक्षणात्
गौण्यांशक्यसंबंधिगुणसंबंधापेक्षणात्।अनग्निरितोदाहरणसूत्रभे

पृष्टैरुपतिष्तइत्यत्र चित्राधिकरणन्यायेनस्तोत्रवचनः पृष्टइ
तिनिर्विचारसमासमग्निहोत्रमितिवद्वैर्ण्यधिकारिपृष्टधर्मावदे
र्थइत्याशंक्यगोणीतोयलीयस्यलक्षणमामंत्रएवकरणतयाविधि
तेइतिसिद्धांतितं। ननुउपान्मंत्रकरणइतिमत्रकरणकेधिनेर्धेप्र
जनेविवक्षितेउपपूर्वातिष्तेरात्मनेपदस्मरणादिनिधानार्थमाग्नि
सामेपेतिष्टइत्याख्यातपदार्थाचगमस्समीपास्थितोचपृष्टधर्माणांहिका

आत्मोद्धारणकल्पेतुस्वार्थमेवविनियुक्तेऽयमाथनुपयोगारा
दितएवसाहृत्यविनक्षमांपदंप्रवृत्तमितियानुपगमुतिषाधप्रसंगइ
ति। एतच्चबीजंजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थलक्षणयोरपिबलाबलेतुल्यं
तत्रोदाहरणंसूत्रयाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति। अत्राहिश्रुतिविनियुक्तस्य
सूत्रस्याप्यकारणत्वात्तस्यकश्यानांदेवतानांसंयोगेकल्पितेनदुप
यर्थकल्पितोयागःप्रहरातिनालक्ष्यतेतत्रयागमात्रेनलक्ष्येकिंतुप्रेष

पवि।शिष्ट इतिगोतमीयास्तुयत्रशक्यलक्षयोरुभयोरपिप्राधान्यंका
केभ्यांदाधिरसीवामियादीतत्रेवाजहत्स्वार्थलिक्षणेयाहुःतत्परिभाष
मात्रं॥२५॥तदिदमुदाहरणंप्रकृतिरूपैकशाखिनयंप्रकृतिप्रत्ययरूपश
ब्दभेदविषयंतुदाहरणंयथाग्रद्धानृणामित्यत्रउर्द्धृतिप्रातिपदिकंउद्धृत्या
ख्यद्वितीयासंज्ञकैगतिरेकस्यैवमुख्यत्वंपुरुषस्याभिधायकंतत्रोद्धृत्वा
दिपुरुषत्रयलक्षणाअजहत्स्वार्थविहुवचनेतुलक्षणाजहत्स्वा

र्थासापूर्वयाबाध्यतइत्यतृतीयतथानिरूढलक्षणामाजाबिरूढलक्षणा
बाध्येतउदाहरणंमृग्यं।तथैकलक्षणयानेलक्षणाबाध्येतेयथारश्म
रथाधोषेणेसमाहारद्वंद्वइतिपूर्वपक्षेपरद्वयलक्षणास्यात्सुषेतुपूर्वप
दएवेतिसंप्रयुक्तइतिसिद्धोतिस्यात्तथात्मलक्षणायाबहुलक्षणाबा कु
कचबहुवाधोत्पाद्यनेयत्रोदाहरत॥२५॥ततथाकृतयालक्षयाअ
कृतालक्षणाबाध्यतेयथात्रमातरिविरेयइयतेयजुर्वेदेतिष्ठतिमध्येअ

न्नः सामवेदोनाख्तमयेमयीयतेवेदेश्वन्मारित्रिभिरितिसूत्रेइत्रगारि
शब्दनांचोदपरालक्षणाकल्पतेयुश्चैक्रचाक्रियतइत्रचक्रगारिशब्दए
५ घवेदरानवेदपदंत्रगारिलक्षकंतल्लक्षणायाअकूपत्रारिति॥२६॥त
थालक्षणायोरपिकार्यलक्षणयाधर्मलक्षणावाध्यतेयथात्रैधातव्या
रीक्षणीयेतिथागोणीनामपिमध्येभूमिलिंगसमवायाभ्यायागोणी
तयेतरागौणीवाध्यतेपूर्वस्यांमन्त्रलक्षणायामिवशब्दस्यापिवाक्य

र्थन्यायादुत्तरस्यांतद्भावात्॥२७तथाभूमालिंसमवाययोरपिपूर्व
योरुत्तरावाध्यतेपूर्वस्यांबहुनाशब्दवाक्यार्थन्यायादुत्तरस्यांतत्कर्मा
रभावात॥२८॥तथानियमविधिनाअपूर्वविधिर्बाध्यते।यथोपांशुय
जुषतिनिगदेश्वपूर्वविधिस्तस्यैर्जुरंतरेणनियमविधिरेवागीक
तः॥२९॥तथानियमविधिनैवपरिसख्याविधिर्बाध्यते।यथाव्रीहीं
भावर्मुपगछेदितितथाप्यत्रक्रमेणब्राह्मणक्रमोवाध्यतेयथोक्तं

मत्रस्केविरातस्यादिति॥२१॥तथेसातिशिष्टेनानुग्रहेनशिष्टंबाध्यते।यथा
मिस्रायवाग्नेनं॥२२॥तथानुवादेनविधिर्वाध्यतेविध्यंतर्गतिःयथाव
मृथेग्नीधरुणे।स्विष्टकृतेयजतीतिस्विष्टकृछलक्षितेस्विष्टकृद्विधि
ष्टाग्निकार्येग्निधरुणयेस्वार्थविधौविशिष्टस्थानायत्तेरास्विष्टकृछ्रुक्रच
नकार्यामितिपूर्वपठितेयजतिनाम्नाकृतंस्विष्टकृतापठितंस्यादितुक्रश्रु
मेयागमेवोद्दिश्याग्नीधरुणयेत्यविधावेकविशिष्टस्थानापत्तिरेवोद्दिश्ये।

रितिविशेषणंग्रासमेवानुवतेस्विष्टकृतादियुक्तंश्रुमेईदृगसंकीर्णो
दाहरणादेवानेकार्थविधिरल्पार्थविधावेनगतार्थता॥२४॥तथा
र्थवादेनविधिर्वाध्यते।अर्थवादयोगाद्विधिरुक्तंउपरिहिर
वेभ्योधारयतीतियथावाविष्णुरुरुक्रमुरुयष्टव्यइत्यादौ॥२५॥तथा
प्रतिप्रसवविधिनानियमविधिर्बाध्यते।श्रपयतीतिश्रपणप्रतिप्रस
वस्यघृतनियमस्यचैकत्रवाक्येकर्तुमशक्यत्वात्पूर्वेणोत्तरबाधेउप

सिवाक्यप्राप्तघृतानुवादइसुत्रकरणमद्वितीयपादस्थो।३६।तथाप्रति
प्रसवविधिनाअपूर्वविधिरपिबाध्यते।यथापूषाप्रपिष्टभागइतिपेषण
स्यचरौप्रतिप्रसवेनपशौपुरोडाशेचापूर्वविधिः॥३७॥तथायेदिक्ष
सामान्योपास्तिंतेनाग्नेरिकंबाधते॥यथाऽग्नयेप्रातरनुवाकेनिमित्तंग्नेरिकाद्
नंजलौकिकम्।३८॥तथाऽग्नयेदानेपाक्षिकविधिरपाक्षिकविधानबाध्यते।
यथासोमयमनेष्टयैदिकसोमस्यक्रयनेनतुलौकिकस्य।३९॥तथा

ऽग्नयताविधायितद्धितेनचतुर्थीबाध्यतेयथाग्नेरग्नेयीतितद्धितेनमित्रयाविष्ण
वैःसंबंधोबोधयताबाधित्वाइतिचतुर्थीबाधितस्यविष्णवेनैःसंबंधबो
धंतीबाध्यते॥४०॥तथातद्धितेनैवमंत्रवर्णोबाध्यते।यथापत्नीवतंगृ
ह्णातीतिद्धितेनानिरपेक्षस्यपत्नीपतोरग्नयतासंबोधयताअग्नाइपत्नी
पतोरग्नयताबोधयताअग्नाइयपत्नीभाईसाधुर्यवमंत्रस्त्वष्टुर्ग्रहता
यप्रमाणका।तथाद्धितेनद्वितीयाबाध्यते।मृग्यमुराहरणं॥४२॥तथाच

लुप्यामत्रवर्णाबाध्यते। यथासोमश्चरमतेग्विष्टोत्तेयदग्नेप्रजापतयेत्वेत्त
सायंजुहोतीतिचतुर्थ्यकेवलस्याग्नेर्देवताग्रहणापिकयाग्निर्ज्योतिरिति
मंत्रवर्णेऽपोतिष्टविशिष्टस्याग्नेर्देवताग्रहणप्रकरः ॥४३॥ तथाचतुर्थ्य
तृतीयापिबाध्यते। मृग्युमुराहरण॥४४॥ तथामंत्रवर्णेनतृतीयाबाध
तेयथोपांशुयाजेग्नीषोमीययाज्यामंत्रवर्णेनतावच्चूतामाऽपस्येषनाम
तीया॥४५॥ तथाप्रतिनिधियमेनद्रव्यबाध्यते नित्यमाधिर्बाध्यते

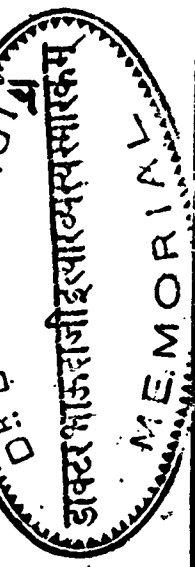
DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी ओरिएन्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
MEMORIAL

यथापूतीकेषु॥४६॥ तथाप्रतिनिधिनियमेनैवाग्नेविष्टिरपिबाध्यतेषा
थापूतीकेष्वेव॥४७॥ तथा नुषंगेणाध्याहारोबाध्यते। यथापातेअग्नेर
ज्ञायेसादो॥४८॥ तथाकृत्स्नयाऋच्यायोगबाध्यते। यथास्यकारइति
तथान्यत्रयोगनरुढिबाध्यते। यथाप्रोक्षणीरुष्टतथाकृत्सजातिविशेषेनसं
स्कारनिमित्तसंबाध्यते। यथाबार्हिराज्यपुरोडाशादौ॥४९॥ तथाकृत्स्नयोगे
नसंस्कारनिमित्तंबाध्यते। यथाप्रोक्षणीरुष्ट॥५२॥ तथा यौगिकप्रस

सजातरूपवाक्यभेदात्तत्प्रत्यक्षद्रव्यपरोक्षगुणनामधेयत्वेनगुणविधिश्च
बाध्यते॥ निरूढेषुतुगुणविशेषेवनामधेयत्वंबाध्यतेसोमादिषुऐ
तपंचबाधभेदाद्विपंचाशद्भिःसहसप्तपंचाशद्प्राप्तबाधभेदाःसिद्धाः
।एतच्चसप्तपंचाशद्प्राप्तबाधभेदाःपूर्वोक्तरेकोनविंशत्याधिकशतसंख्ये
रप्राप्तबाधभेदैःसहशुषट्सप्तत्यधिकंशतमप्राप्तबाधभेदाःसिद्धाः
॥१७९॥यथापूर्वोक्ताःषट्सप्तत्यधिकशतंप्राप्तेबाधभेदानवंएतेचषट्सप्तत्या

यधिकंशतमाप्राप्तबाधभेदामिलित्वाशतद्वयंद्विचत्वारिंशच्चबाधोभवति
॥२४२॥एतेषामपिचसर्वेषांबाधभेदानामानर्थक्यंप्रतीयतेविपरीतोवा
धोभवंति। तेनसर्वेपिद्वैगुण्यमापन्नाःसंतश्चत्वारिंशतानिन्नत्रयस्त्रिंश
संभाव्यते।तद्यथात्रीहीनवहंतीयत्रीहिमात्रावघातप्राप्तिकाङ्क
तिःप्रकरणेनबाध्यतेएवंतत्रैवलक्षणंसामुख्यवृत्तिरपिश्येनादौयोपमा
नार्थक्यादौण्यामर्थलक्षणाबाध्यते। नकेवलंतार्तीयप्रमाणमेवानर्थक्य

प्रतीयानेनबाध्यते किंतुद्वैतीयकमपियथाभ्युदितेष्टोयेस्यावियाणेथा
इत्येनयोर्वाक्ययोरनेकार्थोपादानाद्वाक्यभेदायतेर्गुणेनकर्मभेदस्य
प्रसक्तस्यसङ्कल्पयतीतिविध्यानर्थक्यादाधः क्रमादीनाचानर्थक्यं
भावेपुत्तरोत्तरेणान्यथानुपपत्यादिसङ्कृतेनपूर्वस्यपूर्वस्यबाधोभ
वति।तत्सोदाहरणंप्रपञ्चयामः।तत्यथालिंगेनश्रुतिर्बाध्येतांचक्षुषेण
बाध्यतिस्मृतिनानद्यतीतिस्मृत्यादिरेकःशेषःक्रियाद्वारानेइतरावप"

प्रतीयानेनबाध्यते किंतुद्वितीयकमपियथाभ्युदितेष्टेयेस्थविष्ठीय।
इत्येनयोर्वाक्ययोरनेकार्थोपादानाद्वाक्यभेदायत्तेर्गुणेनकर्मभेदस्य
प्रसक्तस्यसंहत्यपयतीतिविध्यानर्थक्याद्बाधः क्रमादीनामानर्थक्य
भावेप्युत्तरोत्तरेणान्यथानुपपत्तिसंहकृतेनपूर्वस्यपूर्वस्यबाधोभ
वति। तत्सोदाहरणंप्रपञ्चयामः। तद्यथालिंगेनश्रुतिर्बाध्यतेश्रुत्यानुचेन
बाध्यतिस्थानिनावाध्यतीतिस्थानादिरेकः शेषःक्रमाद्वरानेइतरौवा च"

वरानेचानेकश्रेषिणिप्राप्तेलिंगेनद्वावानरानएवनियमानाछेषांतरे
बाध्यतेतेकस्मिन्शेषिणिद्वावानरानारोक्ष्येचस्युचःकरणांतरंचा
नेकःशेषःप्राप्तस्तत्रलिंगेनस्युवमेवनियच्छताकरणांतरंश्रौतमपि
बाध्यते। वाक्येनलिंगबाधेत्वस्यश्येतिमंत्रेसवित्रादिदेवताप्रकाशन
सामर्थ्यसवित्रोविनियुंजानंवाक्येप्रकृताग्नेरेवस्यनिर्घपिनियुजा
मेनेनबाध्यते। पशोश्चहिरण्यगर्भःस्थमयर्तायद्वयायारभाधारय

तीयापारयतेः पूर्वपारविषयताहिरण्यगर्भमंचालिंगाद्दीदृशंक्यो
त्तरापारेईट्ऊध्वेध्विरइतिमंत्रजन्यनियमादृष्टस्यकूलतालादृष
यातानिश्चयेतत्समभिव्याहारात्मकाद्वाक्यालिंगंबाध्यतइतिदृशमेस्थि
तं। प्रकरणेनवाक्यबाधेऽपेक्षयानिवीनात्रस्त्रिजः प्रचरंतीतिविहितं
नीवीतंतार्तीयवर्हिर्हरणंदर्भन्यायेनवाक्यांगप्रधानार्थंप्रसक्तं
क्रमेनप्रकरणात्प्रधानमत्रार्थंभवति। अतएवंदृशमेतदंगेषुविकेषु

योरकप्राप्तमुपनीतंभिन्नविषयमितिनारिष्टोपहोमंबाधसमुच्चयेन
तावयइतिवस्पतेनत्वंनिषातमंगांतरेमपित्स्यात्किंपतार्तीयब
र्हिर्हरिन्यायेषमंउच्यतेसौमिकारीक्षादक्षिणवत्प्रधानार्थमेवसक्त
र्तृहारप्रयोगांगत्वसंगादंगांतरंपूपकरिष्यतीतिनतदर्थमपिवाक्य
मायासनीयं। प्रधानहविषितुनेरिष्टाहिरोरासादितेनांगहविरासा
दितंभवंतं। तितदर्थमपिवाक्यस्यपृथगायासेनभाव्यमितितार्ता

यन्नायवेषम्पमितिक्रमेणप्रकरणाधेराश्रिनमासीतिमंत्रंमाग्नेय
रिष्वपिविनियुंजानंप्रकरणमुपांशुयाजमात्रेषिनियुंजानेनयथासं
ख्यामानक्रमेणबाध्यतेनचाक्रियात्मकोमंत्रोर्थाभिधानक्रिया
वेशेनबाध्यः अयंचास्पष्टलिंगोस्यार्थस्याभिधायकइत्यज्ञानात्क
र्मप्रकरणविषयइतिबाध्योभिश्रमनेउच्चारणादौनेयमर्डणसंभवात्।
अन्यत्सकाशेज्ञेयंसमारचबाधेऽपोनिशेमेवरणोपस्तानप्रमृ

शिजांसंनिधानात्सर्वत्राप्यवस्था।एवमेकांतरितादावपातिपंचदशैते
पिबाध्यतेपिशेष्यवस्थाकर्तृवेभासेसमाख्यायाव्यवस्था।एवमेकां
तरितादाशषशेषिभेदाद्गुणास्त्रिंशत्पूर्वैःचतुरशीत्यधिकशतचतु
ष्टयंसंस्पृष्टैःसहचतुर्दशाधिकानिपंचशतानिबाधभेदाभवंतिनथा
प्रत्येसैःक्रमादिभिरानुमानिकानांक्रत्वादीनांबाधःयथाश्येना
दौशरमयंवर्हिरितिप्रयुक्तक्रत्वावर्हिषिहवींष्यसादयन्तीत्यानुमा

निकृक्तेः।तद्यमेपंचदशबाधाःतथानुमानिकैःक्रयादिभिरानुमानि
कजातेषांबाधःयथापशावनुमेयैः प्रयाजादिविनियोजकैःक्रयादि
रानुमानिकानांतेषांबाधःयथापशावनुमयैःप्रयाजादिविनियोजकै
श्रुत्यादिभिःपशुपुरोडाशेतद्विनियोजकानासनुमानिकानांश्रुत्यादीनां
तेपिपंचदशबाधाः।तथानुमानिकानांश्रुत्यादीनांप्रत्यक्षैर्लिंगादिभि
र्बाधःयथाकृष्णलेषुसामर्थ्येनव्रीहीनवहंतीयतिरेशानुमितस्फूर्ते

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजीदृश्यावयसारकम्

च तेपिपंचदश।एपंचचत्वारिंशद्बाधभेदाःपूर्वोक्तेश्रुतदशाधिकपंच
शतमितैर्बाधभेदैःसहएकोनषष्यधिकंशतपंचकंबाधभेदाभवंति॥
॥५९९॥येकेपितत्रतत्रस्युर्बाधान्यायसहस्रगाःतेत्रैवांतर्भवंतीतिन्यूनाः
भेदांतरसंभवःप्रमाणानामिवचन्यायानामप्यन्योन्यंतत्रतत्रबाध्य
बाधकभावोभवतितंवाक्यभेदनिरूपणग्रंथानंतरंनिरूपयिष्यामः॥
॥ ॥इतिपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणनीलकंठसूरि

म्राऽपधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्र
काशेऽस्माध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अथैकादशाध्यायार्थः॥तत्रतत्रलक्ष
णमुक्तमेवसाधारणंभवेत्तंत्रमिति।अत्रसाधारणशब्दोविशेषाग्रह
णेसतिप्रसंगेप्रयोजकश्चेभवतःविशेषाग्रहणेतुतंत्रंसकृदनुष्ठानमि
त्यर्थःविशेषाग्रहणंचसप्तधा।फलकामनातोनिमित्तवोरूपतःसंख्या
तःकालतोमंत्रतःकर्तृभ्येति।तत्रंचप्रधानांनामंगानांचेति हिवि

धंयथासान्नाय्ययागयोःप्रयाजानांचदर्शपूर्णमासयोःतत्रचोभयत्रपू
र्वेणकिंसप्तधाविशेषग्रहणंनास्ति।आद्येस्वर्गकामनायाद्वितीयेकरणो
पकारकामनायाअविशेषात्।नह्यत्रकाम्याग्निहोत्रेणनित्याग्निहोत्रंप्र
तीयेकामनातोविशेषग्रहणमस्ति।नचोक्तंत्रोदाहरणद्वयेनिमित्त
तोविशेषग्रहणदर्शनंयथावैश्यानिमित्तकस्यतद्दर्शेनानित्यपांच
दर्शस्यप्रसंगासिद्धौ।नचत्रंत्रोदाहरणद्वयेद्रव्यदेवतारूपतोविशेष

ग्रहणमस्तियथापशुकेःपृषदाज्येनानुयाजान्यजतीतिपृषदाज्यद्रव्य
कैरनूयाजैःकेवलाज्यद्रव्यकाणामनूयाजानांपौरोडाशिकत्वेनांग्रसंग
सिद्धेनापिपूर्वोक्तंतन्त्रोद्धरणद्वयेसंस्यातःकालतोवाविशेषग्रहण
मस्ति।यथापशुकेःप्रयोजनेसिद्धंतंपशुंप्रयजंतीतिषड्डाचपकृष्य
माणैरेकादशप्रयाजान्यजतीतिद्येकादशसंख्याकेष्वपौरोडाशिकान
मानंब्रीषुहविष्णुप्रयजतीतिहविरासादनोत्तरकालविहितांचातिदेशि

कानाप्रयाजानुजानांप्रसगसिद्धेनचप्रागुक्तंतन्त्रोद्धरणद्वयेमंत्रतः
कर्तृतोवाविशेषग्रहणमस्तियथासवनीयपशोमैत्रावरुणकर्तृ
कादग्नेमयहोतारमवृणीतायंसुतासुतीयजमानइडासवनीयो
ऽनतिरिक्तसूक्तवाकप्रेषांतंत्रिणिसवनीयहविरंगानांमैत्रावरुणरहि
तानांप्रसंगोपकारिते।तदुक्तंद्वादशोपसवनीयपशुविकल्पःस्यादि
त्यत्रतस्मात्सप्तधाविशेषग्रहणेतंत्रंभवतीतिसिद्धं।सप्तधाचविशेषग

हणेप्रसंगोभवतीत्यपि।सिद्धं।तत्रचप्रसंगात्सन्निधाब्युदाहरणान्यपु
क्तानि।तच्चतंत्रंत्रिविधंतत्रद्विविधमुक्तंप्रधानतंत्रमंगतंत्रंचप्रधानांग
तंत्रंचतृतीयेप्रधानतंत्रमपित्रिविधं।प्रकृत्योर्विकृत्योःप्रकृतिविकृत्यो
श्चातत्रप्रकृत्योश्च।तत्रप्रकृत्योर्यथासाकाङ्क्ष्ययोरितुक्तं।द्वितीयंयथा॥
अग्निहोत्रंजुहोतिस्वर्गकामइत्यादीक्षासामाचसादीनांतृतीयभेदेश्रोत
मुदाहरणंमृग्यं।स्मार्त्तंतुदर्शपूर्णमासाभ्यांचातुर्मास्यानिपशुसोमा

कारिनामैकर्त्तव्यतापतायिति।अंगतंत्रमपित्रेधाउपदिष्टानामेवांगाना
मन्योन्यायथोदाहृतंतदंगिनांप्रयाजानां।उपदिष्टानिदिष्टयोरन्योन्ययो
था।दीक्षासुयूपंछिनत्तीत्यपकृष्यमाणस्याग्नीषोमीयेउपदिष्टस्यसवनी
येचानिदिष्टस्योपस्थानसंस्काराणांचान्योन्यं।अतिदिष्टानामेवान्योन्यं
था।वरुणप्रघासेषुउत्तरेविहारेष्वहविःषुअतिदिष्टानांप्रयाजानांतंत्रं
प्रधानगतंत्रंतुद्वेधा।प्राकृतिप्रधानस्यस्वांगविकृत्यासहतंत्रंयथाप्रयो

अयंह्याविरात्रिमार्ग्रेदर्शपूर्णमासाभ्यामोदनंनिर्वपेदितिप्रकृतस्यसान्नाय्यया
गांगभूतयाग्नेययागविकृतिभूतयेत्यासह्सान्नाय्ययागस्यतंत्रं।तथाग्नि
कृतिप्रधानस्यसांगविकृतितंत्रंयथा।पेंढ्रस्यामिक्षायागस्यप्रधानभूत
स्यामिक्षान्तर्वितिदृष्टेनतद्गभूतेविकृतिरूपेणसान्नाय्यह्याविरात्रिनि
मित्तेकेंद्रपंचशरावयागेनसहतंत्रेनचौकोशाहरणह्येप्रसंगएवंतवा
पसान्नाय्यद्रव्यभेदाद्येतेक्याश्चातदेवमशिथिलंतंत्रंनिरूपितं॥ ॥

॥इतिश्रीमत्सदाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा
ज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेएका
दशाध्यायार्थसंग्रहः॥ ॥अथद्वादशाध्यायार्थः॥तत्रविशेषग्रहणेसकृ
दनुष्ठप्रसंगद्ह्युक्तमेवविशेषग्रहणंचासत्तमेफलतोनिमित्ततोरूपतः
संख्यातःकालतोमंत्रतःकर्तृतश्चेत्युक्तमेवतदुदाहरणान्युपपुक्तान्ये
वद्दानीभेदाएवनिरूप्यंते।प्रसंगास्त्रिविधःप्रधानप्रसंगोगप्रसंगःप्रप

नांगप्रसंगश्चेति।तत्रप्रधानप्रसंगस्त्रिविधःप्रकृत्योर्विकृत्योःप्रकृतिवि
कृत्योश्चतत्रप्रकृत्योःप्रसगोयथाकाम्येनाग्निहोत्रादित्रयोगेणनित्यस्य
योगस्यप्रसंगःविकृतिप्राधानयोःप्रसंगोयथायाविकृतयोनिमित्तकामे
चविहितास्तत्रयुगपाल्लिमित्तफलकामोसतोआग्निहोत्रवदेवकाम्यप्र
योगेणनित्यप्रयोगस्यप्रसंगसिद्धः।स्मार्त्तोदाहरणंतुदर्शश्राद्धविकृतिश्च
तयोर्मध्येपरपक्षश्राद्धयोमध्येपूर्वेणोत्तरस्यप्रसंगासिद्धिःप्रकृति

विकृतिप्रसंगासिद्धिरितिविधःप्रकृत्योर्विकृतेःतत्रोभयश्रौतमुदाहरणंनु
* दा ग्यं।स्मार्त्तंतुआद्योदाहरणंयथा।दर्शश्राद्धेननित्यश्राद्धप्रसंगसिद्धिरिति
नित्यश्रा द्धीयोदाहरणंतुयथा।तीर्थश्राद्धेनदर्शश्राद्धस्यप्रसंगसिद्धिरितिअंगप्र
संगस्त्वपोद्यः।तद्यथा।औपदेशिकेनांगेनोपदेशिकस्यांगस्यप्रसंगः
यथाचैवंनिमित्तकेनसाप्तदर्शेनानित्यांगस्यापांचदर्शस्य।तथाका
म्येननित्यस्यैनैमित्तिकस्यचायथाप्रतिष्ठार्थस्यैकविंशत्यनुवचनस्य।

तथाओ पदेशिकेनांगनातिदेशिकस्यप्रसंगोयथादर्शार्थेनप्रयाजादिनानेशेष्वर्थस्यप्रयाजादेःप्र
संगसिद्धिःतथा।

गेनएकविंशतिसेनविद्यस्यपंचदशस्यवैश्यानिमित्तकस्यचसप्तदशस्य
प्रसंगसिद्धिःआतिदेशिकेनातिदेशिकस्यससंगोयथापश्चर्धेनपयाजा
दिनापशुपुरोडाशार्थस्यप्रयाजादेःप्रसंगसिद्धिःतथाआतिदेशिकेना
पदेशिकस्यप्रसगोयथाश्येनेनातिदिष्टैःकर्तृभिःप्रयोगविधितश्चोरक
बलीयस्त्वेनप्रापितैःश्येनस्योद्भात्रसमारभ्याप्रापितस्योद्भातुकर्मसिद्धि
प्रसंगप्रधानांगप्रसंगश्रुतुर्थप्रकृतिप्रधानेनांगस्यप्रसंगसिद्धिःअंगे

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीदयारक्यसमारकम्
MEMORIAL

नचप्रकृतिप्रधानस्येतिद्वैभरीविकृतिप्रधानेनांगस्यप्रसंगसिद्धिःअंगे
नाविकृतिप्रधानस्येतिद्वैभेराविति।एषुचतुर्थपिभेदेषुश्रौतोदाहरणानि
सृग्याणि।स्मार्तानितुचंनेत्रायेभेदोदाहरणंयथाकाम्येनामावास्याश्रा
द्धेनयत्राद्यंगभूतश्राद्धस्यप्रसंगोसिद्धिःद्वितीयभेदेउदाहरणंयथा
यत्रायंगभूतश्राद्धेवनित्यामावास्याश्राद्धस्यप्रसंगसिद्धिःतृतीयभे
देोदाहरणंयथाकाम्यभरण्यादिश्राद्धेनयत्रायांगभूतश्राद्धस्यप्रसंग.

सिद्धिः पतुर्थनिरोहरणंयथा।यत्रा यंगभूतश्राद्धेनानियश्राद्धस्य प्रसंगासि
ति॥ ॥अथदृादशेष्यायार्थस्कविकल्पेरन्समुच्चेयन्यावृतिःस्यात्साधन
स्येत्याधिकरणेत्रीहियवादीनांविकल्पेऐकार्थ्यंहेतुस्कः।तेननदृष्टार्थ
त्वंतत्रहेतुःदृादशपूर्णमासाख्ययज्ञदोषनिर्घातार्थनापाधिकृतेवैश्वान
रीयादीनांविकल्पउक्तस्तानिचादृष्टार्थानीतिदृष्टार्थत्वंहेतुस्तत्राव्यापकः
तथापंचमेपरेणावैदभाद्दीक्षितःस्यादित्याधिकरणेकाम्यानामेकार्थानां

कर्मणांविकल्पस्तत्रस्तेउक्तस्तत्राप्यव्यापकोदृष्टार्थत्वेहेतुः।अत्रएकार्थ्ये
सूत्रेहेतुरुक्तस्तत्रापिक्रतंभाव्यंगृह्णीयैकार्थ्यंवोध्यं।नतस्कवमायातरक
र्मांगृह्णीयाकाम्यानामेकफलानांकर्मणांतरमायातु।नचैवमाग्नेयादीना
मेंकार्थ्यंविकल्पापतिः।अत्रैसमाद्यधेमद्दसोमेश्वरः निरपेक्षसाधनत्वम
मपिविकल्पेहेतुःसमर्थःपरावियिरितिहिस्मृत्यापदसंबंधिविधिमात्रेसाम
र्थ्यमिशोकेःसमासोयथापदयोर्विधिरितिकृत्यापदविधिरेवपदत्वासंपा

कः। सुबिधिरपि पदविधिरिति तृतीयादिविभक्तावपि सामर्थ्यप्रतीयते। तच्च व्यपेक्षारूपं। विगता पेक्षत्वं च व्यपेक्षा। तेन निरपेक्षसाधनत्वावगमाद्द्वित्वादौ विकल्पः आग्नेयादीनां तु फलवाक्ये उद्देयत्वाच्च जातिरूपेक्षणीये। पादानादृष्टवशाच्च साद्दिश्यविवक्षया निरपेक्षसाधनत्वाभावान्न विकल्पः। पशिरङ्युक्तः। पचमेद्धिपरेणावादेनादिक्षितः स्यादित्यत्रंरदेनरीक्षयतीति रीक्षायांरदरीबासमुच्चयउक्तः सोनुपपन्नः स्यात्तृतीयया निरपेक्षसा

धनत्वावगमात्। नन्वयथामेकस्मिन्बपिक्रमे निरपेक्षसाधनत्वेनेकद्व। यल्पसिद्धौ नसतिरेकरूपदृशर्थत्वान्नेकद्वायनीमात्रेणक्रयोनिराकांक्षोभ वतीतियुक्तः समुच्चयः रदारीनांतुरीक्षाभिव्यंजकत्वं। इष्टेस्फलतुसारकत्व रीक्षाचादृष्टरूपअस्तुसादेकेननाभिव्यंजकाकांक्षा निवृत्तिः आभिव्यं जकानेकत्वेपिचनान्यतरेणान्यतरेणान्यतरकांक्षा निवृतिः अतोरदा दि समुच्चयसिद्धांतभंगप्रसंगेन निरपेक्षसाधनत्वंविकल्पेहेतुः अतआग्नेय।

रीनामेकत्रार्थेसमुच्चयप्रमाणंभावेऽपिहिकल्पापत्तिर्मिथोकरीसैवसमाधेयातेहिपरेणाचेदानीमित्रवंत्रत्रनुक्तं। ऐकार्थ्यंसमुच्चयप्रमाणंभावेऽपिविकल्पहेतुःसमुच्चयप्रमाणंयुगपत्सर्वांगप्रधानप्रक्षीयमाणयोगवचनःसचाग्नेयादिषुएकशोपादानेहंरंगर्भोस्तीतिनसमुच्चयप्रमाणाभावःश्रीह्रियादौतुदृष्टार्थेन्यतरेणैवतत्सिद्धेर्नासौसमुच्चयेनगृह्यतीतिसमुच्चयप्रमाणाभावकल्पनानोहेकार्थानांकर्मणामेकप्रयोगवचनाभावादेवसमुच्चयप्रमाणाभावएवंह्यदर्शपूर्णमासातिपक्षेकनिवृत्तिकानांपविकृतेनैरीयादीनामेकप्रयोगवचनाभावादेवसमुच्चयप्रमाणाभावःस्यादितिपुनरेकप्रयोगवचनमदृष्टार्थंविनचश्रीह्रियन्यायाभावात्समुच्चयप्रमाणमेवास्तीतियुक्तःसमुच्चयस्तिसंस्कृत्यं॥ ॥इतिविकल्पप्रयोजकनिरूपणं॥ ॥अथविकल्पदोषनिरूपणं॥ ॥तत्रद्वयोर्विकल्पेताबदृष्टोदोषाभेदाःतथाहिश्रीघ्रानुष्ठानेयवशास्त्रस्यप्रतीतप्रामाण्यत्यागः

अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनंचेतिद्वौदोषौ। तथापूर्वंयेयवानुष्ठानसमयेश्रीहिशास्त्रे
स्यकस्यप्रतीतप्रामाण्यस्यपुरुजीवनं।अप्रतीतस्यचाप्रामाण्यकस्यकल्पितस्य
त्यागइतिद्वौदोषौतस्यंत्रीह्यनुष्ठानेयवशास्त्रेद्वौदोषौश्रीहिशास्त्रेचद्वावितिचत्वा
रोदोषाःएवंयावानुष्ठानेपिश्रीहिशास्त्रेद्वौदोषौयवशास्त्रेचद्वावितिचत्वारः एवंवस्तु
द्वयविकल्पेष्टौदोषाः एवंवस्तुद्वयविकल्पेप्रतिशास्त्रंदोषचतुष्कापतौवस्तुत्रयविक
ल्पेएकशास्त्रवृध्यादोषचतुष्कवृद्धेर्द्वादशदोषाः नन्वेकस्मिन्युगलेष्टौदोषाष्टकप्रस
क्तौप्रतियुगलंदोषाष्टकवृद्धेस्त्रीविकल्पेत्रीणियुगलानीतिचतुर्विंशतिदोषाःस्युः

एवंचतुष्टयविकल्पेषड्युगलानीतिषडष्टकवृद्धेःस्त्रिविकल्पेत्रीणियुगला
नीतिचतुर्विंशतिर्दोषाःस्युएवंचतुष्टयविकल्पेषड्युगलानीतिषडष्टक
निअष्टचत्वारिंशद्दोषाःस्युरितिचेत्।।नस्याद्धिएतद्यदिसमयिकानांवा
प्रामाण्यत्यागानांसमयिकानांवाप्रामाण्यकल्पनानांभेदःस्यात्ततु
द्वास्तित्रिविकल्पेहिशास्त्रद्वयार्थानुष्ठानसमयदृष्टेपिननुष्ठानसमयदृ
ष्टेपिननुष्ठीयमानार्थकतृतीयशास्त्रेकृतप्रामाण्यत्यागएवनसमये

एवनसमयभेदाद्विघ्नः।एवमामाण्यकल्पनमपिनसमयभेदाद्विघ्नं
तथातथ्यात्रिविकल्पेतृतीयशास्त्रितोद्वावेवदोषौतद्विपर्ययरूपौ
चद्वावेवेदोषावितिद्वादशैवदोषइतिद्वैविकल्पप्रसक्तदोषाष्टकप्र
तिशास्त्रंदोषचतुष्कस्यैवप्रवृत्तेश्चतुर्विकल्पोषोडशदोषाःपंचवि
कल्पेविंशतिःसप्तविकल्पेषाविंशतिःअष्टविकल्पेद्वात्रिंशत्।नवि
कल्पेषात्रिंशत्।दशविकल्पेचत्वारिंशदग्निहोत्रद्वयेषु।एवमुत्तरत्रापिशास्त्रसंख्यातश्चतुर्गुणादोषाउन्नेयाः॥ ॥इति
विकल्पगतदोषानिरूपणं॥ ॥अथविकल्पभेदाः।तत्रप्रथमतावा
द्विकल्पःसचोपित्रिविधःन्यायगम्यआगमिकःऐछिकश्चेति।तत्रायोद्वि
विधःज्यायोर्गुणयोःक्रियमोजघन्यतद्भावयोर्द्रव्यतद्भावयोर्गुणतद्भा
वयोश्चक्रियातद्भावयोश्चेति।तत्रज्यायोर्विकल्पोयथाग्नीहियभयोःइह
चयद्यपिद्रव्यविकल्पोप्यस्तितथापिद्रव्यपरिछेदकरूपव्यापारबलात्क्रिय

करणत्वान्यथानुपपत्त्या स्वजातौ संभवाद्द्रव्यलक्षणं विनाजायोरे
वकरणत्वोपदेशेयथादर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीयैकादशिन्यादिका
लयोःशास्त्रभेदेनाम्नातयोर्विकल्पःतयोरेवादौविकल्पोभवतिजा
करणत्वान्यथानुपपत्त्याद्रव्यकरणत्वंयज्जातिविकल्पन्यथानुपपत्त्या
द्रव्यविकल्पःप्रसुतोभयन्नस्वातंत्र्येणव्यापरिश्यर्थइति ॥३॥द्रव्यो
विकल्पोयाथाऽपोतिशास्त्रांतराधिकरणमुक्तःयौगिकानांहिद्रव्यवा

DR. BABA DAUDAYAL MEMORIAL डाक्टर बाबादयालजीदृश्यश्रव्यस्मारकम्

चितोक्तासर्वत्रयोगकेःशब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयतइति ॥२॥ गुण
योर्विकल्पोयथाकक्षासारंगोग्नीषोमीयःलोहितसारंगो
ग्नीषोमीयःलोहितसारंगोग्नीषोमीयइति ॥३॥ किमयोर्वि
कल्पोयथाऽपोतिशेमेबर्हिःपवमानप्रस्तरंतासंस्पोन्यकुशयारेप
यादिप्रस्तरोपाछिंयाद्वत्सेवरदयायदिप्रातर्हुतासर्ववेदसं
दद्यायकदाचनारात्रिणोयज्ञपरिसमाप्यतेनेपुनर्यजतेयत्पू

वीप्सिन्नास्यनर्द्धर्चतृचादिविशिष्टदानादिनैमित्तिकविधीनांयुगपदप
रप्रयोगेविकल्पइतिषष्ठटङ्कः। जातितद्भावयोर्विकल्पोदाहरणेयथा
वाजसनेयिनांत्रयस्त्रसंभारश्चातुःप्राश्यजागरणंचभवति पूर्वा
धान्यारंभणसार्पराज्ञीनधिकुर्यादित्याधानेश्रुतं। तद्दर्शनस्त्रय
स्त्रेनकृत्तिकाद्युक्तेर्जातितद्भावयोर्विकल्पःसंभारश्चातुःप्राश्यस्त्र
यीश्चयोगिकत्वेनद्रव्यचोदितद्भावयोर्विकल्पःअत्रश्रु

वाजश्रवणेपिनवाग्नेयीकोविकल्पः किंतुविधिनिषेधयज्ञान्पा
यतएवेतिवाशेषेनुवादगुणतद्भावेप्राविकल्पोयथादर्शिकपे
र्मासेवाजसनेयिनामेवचेदिपरमाणविशेषतद्भावयोःव्याप्त
श्रीपश्चास्पा दित्याहुरितिनात्रमात्रस्तीतिचशतपथात्॥७॥ कि
यातद्भाव योर्विकल्पोयथाअग्निराग्नेयोऽष्टाकपालंगृह्णातिनाग्नेय
स्त्रीग्निराग्नेयोऽष्टाकपालंगृह्णातीतितदेवमष्टविधान्यायगम्योविकल्पः

सोयंन्यायगम्योविकल्पःकृत्स्नपुरुषार्थभेदेनद्विविधः तत्राष्टवि
धोपिकृत्स्नउदाहृतएवसचाष्टविधएव।जातिद्रव्ययोर्जातिगु
णयोर्जातिक्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययोर्गुणक्रिययोरितिद्वि
विधाःषट्तथाजातिद्रव्यगुणानांजातिद्रव्यक्रियाणांचेतिविकल्प
विषयोश्यष्टारोभेदाःतथाभ्यनुक्तविषयएकईयेकारश्चभेदइत्येक
र्थ्याभावात्।पुरुषार्थस्यत्वेतेप्येकादश पूर्वोक्ताश्चाष्टविधेकोन

नविंशतिविधःसैनन्यायगम्यःपुरुषार्थजात्योर्विकल्पोयथा। यान
स्पसेनब्रह्मवर्चसकामस्यप्राणयेरितिवाजसेनेयिनामुकं।कांस्पेन
ब्रह्मवर्चसकामस्यप्राणयेरितिचतुर्थेउदाहृतं।अत्रहिजातिरेकं
लार्थविधीयते।यथाद्यौदुनरोयूपोभवतीयत्रतिदेशेनयस्यपर्ण
मयीजुहुर्भवतीत्यत्रचजुक्जुहोतीत्यनेनद्रव्यप्राप्तेर्जातिमत्रयज्ञ
र्थत्वेनविधीयतेतथाकांस्यपात्रमग्नावाक्यमोरपिचमसेनापःप्रण

येऽप्यनेनाकारविशिष्टद्रव्यप्राप्तेर्जातिरयफलेविधीयतेअतएवचान
स्यसकृत्स्यमयेचमसाकारेएवपात्रेकर्त्तव्या।तदुक्तंत्रयरत्नेचतुर्थैने
मितिकेविकारलाक्षाधिकरणेननुप्रणयनेविज्ञापतएवचमसोवि
हिसूयं।चतुरसकंस्याविधिनाविरुध्यते।आकारधार्यीहिचमसश्चो
नप्रकृतिविशेषमपेक्षतेशक्यतेहिकांस्येनापितदाकृतिकंपात्रंस
पादयितुंसमान्यविहितंहोमार्थंधारणमेवतेनाविरुध्यतइति।प

थेन।तस्माज्जायोरेयात्रैकस्मिन्फलेविहितयोर्न्यायगम्योविकल्प
इति।न्यायगम्यःपुरुषार्थद्रव्यविकल्पोयथागोदोहनेनप्रश्नुकाम्य
स्यप्रश्नणयेरित्यविशेषेणोक्तेनेवशब्देनद्रव्यांतरस्यपशुफलार्थत्वेन
विहितस्यविकल्पोभवति॥२१॥न्यायकागम्यःपुरुषार्थोगुणविकल्पो
यथा।यदिकामयेतवर्षुकःपर्जन्यःस्यान्नीचैःसदोमिनुयादित्यत्रैक
र्थंविहितनीचैर्मानाख्यगुणेनसहवृक्षर्थंविहितगुणांतरस्याविरु

स्पृशति॥३॥न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियाविकल्पोऽकार्थानांकाम्येष्टीवा
।न्यायगम्यस्यपुरुषार्थजातितद्भावयोर्द्रव्यतद्भावयोर्गुणतद्भावयो
श्चविकल्पस्योदाहरणानि मृग्याणि।पुरुषार्थहिजातिद्रव्यगुणफलसंबं
धेषुचसंतितेषांचविकल्पासिध्यर्थानिषेधाययज्ञभागिप्रतिषेधसूत्रे
चार्तिकैरुक्तंतुवैतावेयर्थ्यान्नैरर्थक्यंतथापियत्रतद्विषयागुणफ़
लसंबंधविधयःसामान्यातःप्रवृत्ताःसामान्यतएवचतान्निषेधांअ

आग्नीचारमहीनंचकृत्साचांद्रायणंचरेदितिकाम्यहीनानिषेधन्तंत्रापु
रुषार्थस्यापिजायाद्वित्रयस्यविकल्पसंबंधविधयःअपिभवंति।
चार्तिकैरुक्तंतुवैयर्थ्यंनिषेधस्यानानुष्ठानमात्रफलकस्याभ्युपगमे
नतस्यपुरुषार्थत्वाद्रुतोनवैयर्थ्यं निषेधाभावेहिकाम्यस्यकाम
नायमपिस्यान्मेछिकाननुष्ठानासिद्धावपिकाम्यानुष्ठानेदोषोनसिध्ये
दितिरनुष्ठानेदोषबोधनेनार्थवान्निषेधःयथाआग्नीचारमहीनंच

रुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति। काम्यनामहीनानां निषेधः। तादृशानि तु पुरुषार्थजाम्यादित्रयविषयाण्युदाहरणश्लेष्माणि। न्यायगम्यः पुरुषार्थक्रियातदभावयोस्तुविकल्पोयथा। अहीनविकल्पएवोक्त उदाहरणांतरमपियथा। पिंडपितृयज्ञेजीयदपितृकस्पर्द्धोमांतर्जीवपितुरनारंभो वेति पिंडपितृयज्ञविहितो निषिद्धश्चतत्र पुरुषार्थक्रियातदभावयोर्विकल्पो न्यायगम्यः नचत्राचानिकोविकल्पो

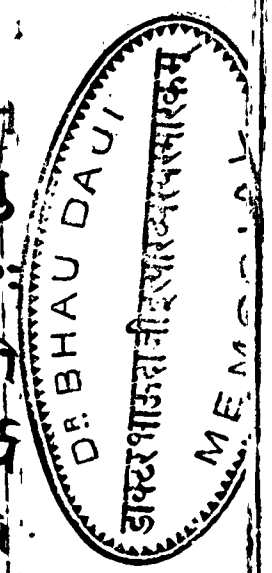
DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्
MEMORIAL

याज्ञश्रुत्यनुवादेति वक्तव्यं विहितप्रतिषिद्धस्पर्द्धिन्यायेरेवविकल्पोभवतिषोडशिग्रहणाग्रहणयोरिवेति याज्ञश्रुत्यनुवादेत्यादि।१६।।कोनएषंन्यायगम्येएकविंशतिविधोविकल्पोनिरूपितएवमेवाचानिकस्यापिविकल्पस्यैकोनविंशतिर्भेदाज्ञेयाः।तत्रकस्यचिदर्थजातिविकल्पोवाचानिकेउदाहरणंमृग्यांकस्यचिदर्थद्रव्यविकल्पस्तुवाचानिकोयथायदीक्षापशुनासोमेनवायजेतसोमावास्यायां

पौर्णमास्यावेति। नचायंन्यायगम्योहोमांतंजीवपितुरनारंभोवेतिवद्दृश
ष्टस्यनुवादइतिवाच्यं।तत्रैयिकवाक्योपादानभावात्समुच्चयासंभ
या वाच्याद्विकल्पःईहलिष्टपशुसोमानामुद्देश्यानांभेदारेकवाक्यांत
र्गतसंभवेपिइष्टुद्देशेनकालद्वयविधेरेवंपशूद्देशेनसोमोद्देशेनच
य
कालद्वयविधेःप्रयोगविधिशेषेनदर्शाहेनप्रजाकामंयाजयेदित्यनेकगु
णफलान्वयविधिवदनुष्ठानविधिशेषेप्यनेकगुणविधिनिमित्तवाक्यभेदा

भेदाभावादेकवाक्योपादानेनसमुच्चयप्रसक्तौबाधेनवाचनिकएव
विकल्पःअतएववाशब्देपाक्षिकाभावेदर्शयोरपिगुणयोरेकवा
क्योपादानात्समुच्चयउक्तोवैश्वानराधिकरणेवार्तिककृता।यद्यपि
कवाक्यंभवेत्तःसर्वविशेषैकभावनाविधानाद्विकल्पअतएव
शब्दस्यादितिप्रयोगविधिशेषाच्चवाक्यभेदपरिहारसंभवेतदर्थपौ
र्णमास्यमावास्यापदाभ्यांपर्वलक्ष्यतेततश्चेष्टिकोविकल्पःपशु

नायजतेस्रायंवापशुरयंनापशुरितिचेदिहाभिधानमूर्ध्वस्योपेक्षा
वाचनिकःकृत्यर्थगुणविकल्पोयथायुग्वाअयुग्वामुष्टिर्लुनातीति विधिहि। इहापिनन्यादिकल्पसिद्धिःयुजांचायुजांचामुष्टिनामेकत्वो
पादानेनेसमुच्चयप्रसक्तौवाशब्देनचानिकल्पादेवविकल्पस्या
अत्रहिचाहिर्लुनातीतिविहितोपिलवनेकास्मिन्प्रयोगविधिचिन्हा।
वेपिचयुग्वयुक्यदलाशितोभयविशिष्टैकविकल्पविधानान्नचास्य

भेदेयथारथंतरंवसत्रवक्ष्यते। वाचनिकःकृत्यर्थाक्रियोविकल्पो
यथारथंतरंपृष्ठंभवतीतिबृहत्पृष्ठंभवंतीतिवाक्यद्वयेविहितपृष्ठंभ
वतीतिरहद्वापृष्ठंभवतीतिवाशब्दलाशितेकविकल्पविधिः।ननु
एष्टव्योद्देशोवाक्यभेदस्यात्। नचैकलांविवाशितंनद्वयंकिंतुपृष्ठंभ
वतीत्यायमुद्देश्यविकल्पविधोविधेयंविकल्पसामर्थ्यादियंपृष्ठ्यलक्ष
णादिति। कृत्यर्थास्तुजातिमितरभावयोर्गुणतदाश्रयोःक्रिया

तदभावयोश्चयेवाचनिकाविकल्पास्तदुदाहरणानामेवंविधोविषयः
यत्राविरुद्धावातिदेशिकजात्यादिचतुष्टयस्यनिषेधावाशब्दयुक्तः
श्रुताःप्राकृतजात्याद्येववावाशब्दयुक्तंश्रुतंतत्रासौचतुर्विधोपि
कल्पःसंभवति।नचतत्रन्यायादिकल्पसिद्धिर्वाशब्दार्थविध्येवा
वेहिऔपदेशिकेननिषेधेननवौपदेशिकरोतीतिवाशब्दश्रुतस्या
जात्यादेर्विधिएवस्यादतोन्यायादसिध्यन्वाचनिकोविकल्पइ

ति।तादृशानिचोदाहरणानिमृग्याणि।८।एवंजातिद्रव्यादीनामन्येक
देशीयविकल्पभेदानामेषामपिवाचनिकानामुदाहरणान्यान्येध्याणि
यथापयसापायंसेनवाश्राद्धंकुर्वीतेत्यादीनि।वाचनिकपुरुषा
र्थजात्योःपुरुषार्थद्रव्ययोपुरुषार्थगुणयोःपुरुषार्थक्रययोर्विक
ल्पउदाहरणानि।तत्रपुरुषार्थजातिविकल्पोवाचनिकोयथातिलेर्व्री
हियवेमाषोरद्विर्मूलफलेनवा।स्तेनमासंप्रीयंतेविपिंपलितरो
नृणामिति।पुरुषार्थद्रव्यविकल्पेउदाहरणानितत्रपुरुषार्थजाति

चाचनिकोयथा।मनु।कुसूलंधान्यकोवास्याकुंभीधान्यकएव
वा॥अन्यद्वैहिकोनापिभवेत्स्थस्नानिकएवेति।पुरुषार्थगुणविक
ल्पोवाचनियकोयथा॥मनुः।षट्कर्मैकोभवत्येषांत्रिभिरन्यःप्रव
र्ततेद्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुत्रभ्रमात्रणजीवतीति।पुरुषार्थक्रियाविक
ल्पोवाचनिकोयथा।चतुर्थकालिकोवास्याद्वाप्यष्टमकालिकः
षंट्टायणविधानेवाशुक्लेकृष्णेचवर्तयत्।पक्षान्तयोर्वाप्यथीया
यथागूंचाथितांसकृदिति।पुरुषार्थजातितद्भायोःपुरुषार्थद्रव्य

चादिद्रव्यादिविषयविकल्पस्तेषामापिकृत्स्नंविषयाणामेवैकानामु
दाहरणान्याचक्ष्याणिश्राद्धेहिपयःपायसादिभिन्नेवाक्येविहितंतत्र
लोकतोभोजनेसमुच्चयेनापिकृत्स्नंविकल्पेनापियद्याप्रप्नंचविधी
यतइतिनत्रिसमुच्चयोनापिविकल्पःनित्यंविकल्पइतिहेमाद्रायु
क्तंयुक्तंच।अतएवैकिके।कृत्स्नंपुरुषार्थजातिद्रव्यादिविकल्पेतदुदाहरणं
पुरुषार्थजात्यादिविकल्पभेदाअप्येकिकृत्स्नयापिभिन्नफलाको
नाविंशतिरेव।तत्रयद्यपिगुप्तेफलानांजात्यादीनामंगसांगभ्योवि

कल्पोनत्वैच्छिकस्तथापिभिन्नफलानामन्यतरफलकामनायामै
च्छिकोविकल्पोभवतितथाततूयथूलेचिामर्मयांसमुच्चयोक्तिभवन्यायगम्य
तिअतोवक्ष्यमाणाद्दितद्विषयाणिसमुच्च।योदाहरणान्येवान्य
तरफलकामनायांविकल्पोदाहरणान्येवान्यतरफलकामनायं
विकल्पोदोहरणाल्पनिक्षेयानि।जातितद्भावादीनांतुचत्वारउ
दाहरणानिसमुच्चयेनसंभवंतिविकल्पविषयाणितान्युच्यंतेई
ष्टियार्थदर्शितत्तद्भावयोरैच्छिकोविकल्पःतथागोदोहनेनपशुक

मस्यप्रणयेदितिपश्चर्थविहितगोदोहनद्रव्यतद्भावयोरैच्छिको वि
कल्पःतथायाद्दिकामयीयेतवर्षुकःपर्जन्यःस्याब्नीव्रैःसदोमिनुया
दितिवृक्षार्थविहितनीव्रैस्त्वतद्भावयोरैच्छिकोविकल्पःयायजे
तपशुकामइतिपश्चर्थविहितचित्रेष्टिक्रियातद्भावयोरैच्छिको
तथाचित्रयायजेतपशुकामइतिपश्चर्थविहितचित्रेष्टिक्रियातद्र
भावयोरैच्छिकल्पोईतिपवमोच्छिकोविकल्पस्याशेनवशेषभराः पू
र्वेक्तिाश्चषोडशन्यायगम्याविकल्पभेदाअष्टत्रिंशच्चवाच्यास्तिवि

कल्पभेदाइतिसर्वेमिलित्वाचत्रिंशत्तिविकल्पभेदाः सिद्धाः पू
पू।पुनरपिहिविधोविकल्पः पूर्वोक्तोयथासंभवं।अव्यवस्थितो
हिवास्थितश्चाआद्योयथाग्निहोत्रेदर्शाद्व्यविकल्पः द्वितीयोय
थाव्रीहिभिरिष्ट्वाव्रीहिभिरेवयजेतायवेभ्यःयवैरिष्ट्वायवैरेवयजे
ताव्रीहिभ्यइतिव्रीत्याग्रयणोत्तरंव्रीहीभिरेवदर्शपूर्णमासेर्थेयथा
ग्रयणस्तरंचयवैरेवदर्शपूर्णमासेकार्योव्रीत्याग्रयणपर्यंतमिति।
यदाचाग्निहोत्रीवैनानादर्शिस्यात्तस्याःपयसाजुहुयादितिव्रीत्या

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीदाख्यस्मारकम्
MEMORIAL

तरभावयोःपुरुषार्थगुणतद्भावयोपुरुषार्थक्रियातद्भावयोश्चवा
चनिकविकल्पेतूदाहरणान्विमृग्याणि।सचयत्रविधिनिषेधोस्तस्तत्र
न्यायादेवविकल्पः सिद्धेनयाचनिकःकिंतुयत्रपुरुषार्थआत्मादिवि
शिष्टेवनताद्दृष्टयुक्तःश्रुतस्तत्रभवतियाचनिकःएवंजातिद्रव्या
दिनामेकादशायेविकल्पभेदास्तेषामपिपुरुषार्थवेष्याणांनावामि
चवाचनिकानामुदाहरणान्यान्वेष्याणियथापायसायायसेनवा
श्रोदनेनमासंतृप्तिपितृणामित्यादीनां॥२६॥एवंकोपिविकल्पःक

र्थविषयएकोनविंशतिविधःपुरुषार्थन्यायागम्यविकल्पवत्कर्त्वर्थ
वाचनिकविकल्पवत्पुरुषार्थंपुरुषार्थवाप्यनिकल्पवच्चतत्रक
र्त्वर्थविषयोऽग्नेरैडिको विकल्पोयथाब्राह्मणोमालभेतेत्या
दौकैंडिन्य वजातेस्तथापिकृत्वोपकारकत्वमात्रेणकर्त्वर्थत्वव्यव
हारःसंतिहीदृशाऽप्यस्मिन्शास्त्रेव्यवहाराःतदुक्तंबलाधिकरणे
वार्तिकेपशुकामप्रयोगेचक्रमेणचमसांगताश्रौताद्दोहनातंत्रं
चमसमस्यनिराकिर्येति। एवमुत्तरत्रकर्त्वर्थविषयेद्रव्यरैडिकोनि यो

कोविकल्पायथा।पशुनायजेतेत्यत्रौपादेयविशेषणस्यैकस्यावि
सितत्वान्मत्रवर्णेनऽऽग्नेयमेष्यंवांऽऽग्नेयंवेत्यैडिको विकल्पद्रव्य
एवमाग्नेयाग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्रप्रकृताग्नेयीत्रृगीयंवत्यैडिक
एरगद्रव्यविकल्पःकर्त्वर्थविषयोगुणैडिकोविकल्पायथागोर
नूबंधइत्यादौविगुणेपादानायोगाद्यत्किंचिद्गुणोपादानेप्रसक्तेश्चे
तोदारुकोवेत्यैडिकएगुणविकल्पःतथाहीनेनकयजमानके
येनकेनाचियजमानेनशुक्लान्वारभ्यौदुंबरीसमानकार्यमिति

रादरेऽकर्मकस्यर्थविषयःक्रियायोरेछिकोविकल्पोयथावर्षासुरथ
कारआदध्यादितिअत्रनैवणिकस्याधानेविहितेसतिज्ञानंविनातदनु
ष्ठानायोज्ञानेछिकेऽपिपुस्तकपाठादिज्ञान्यानांज्ञानानामै
छिकोविकल्पःकर्मकस्यतुज्ञानादेस्तदभावश्चयेछिकोविकल्पोनि स्म च
यकर्मणिशाकाशाकविषयत्वेनव्यवस्थितःसंभवति।षष्टीनियकर्मण्य
शक्यांगत्यागस्यस्थापितत्वात्एवमेकादशाकविषयत्वेनव्यवस्थि
तःतदभावोपि संभवति।षष्टीनियकर्मणःशक्यांगत्यागजातितदभा

ग्रयणकालेग्रीहीन्यवाग्रयणकालेचयवानग्निहोत्रंजुहुयादि
त्यत्रयत्साग्निहोत्रंहोमेकृतेआग्रयणेसिद्धेपक्षस्तदाग्रायणा
भावेचग्रीहियवयोरप्यव्यवस्थितविकल्पएवाव्यवस्थितवि
कल्पस्तुद्विविधःन्यायगम्योवाचनिकश्चोतत्राद्योयथाखुपेण
वायतिस्थितिनाशयतिहस्तेनावयतीतिसंहतद्रव्यमांसावदाने
ष्वव्यवस्थितविकल्पेखुधारेःप्राप्तिन्यायतोव्यवस्थोक्तअर्थाद्व्य
ल्पनैकदेशादिसंग्रहस्मार्तोदाहरणंतु।प्रतिवेदंब्रह्मचर्यंहु

दृशाश्रानिपंचधा।ग्रहणातिग्राम्यव्यवस्थितविकल्पेउक्तेस्मृतिपा
देवार्तिकरुक्षणासमर्थासमर्थगार्हस्थ्यायोग्यविषयोयंव्यवस्थि
तविकल्पइतिन्यायेनस्थापितोवेदानधीयेवेदौवावेदंवापियथाक्र
म।सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमगीकृत्येतदुच्यतइतिवाचनिकस्तुव्य
वस्थितविकल्पःससधासंभवति।दृशातःकालतःकर्तृतःकर्मतः
फलतःनिमित्ततःअबाधितश्रौति।तत्रदेशतोबाचनिकोव्यवस्थि
तविकल्पोयथातैत्तिरीयाणांश्रौतसूत्रेव्रतयःपारिप्लवईतिपरि

तिमारुतीमेवप्रतिप्रस्थातादक्षिणस्मिन्नितिमारुतीव्यतिरिक्तदक्षिणासार
नमारुतीह्यक्षिणासारनरूपकर्मबोद्धव्यमितिव्यवस्थितविकल्पः फल
तोव्यवस्थितविकल्पोयथाज्योतिष्टोमेषोडशिनंस्तेसौभरमुक्थानां
ब्रह्मसामभवतीत्यास्तोत्रसाधनत्वेविधिसौभरंविहितंरज्योतिष्टो
मात्तिरात्रेतुयादृब्रह्मसामातिरात्रकःस्यात्सौभरमुक्थानांब्रह्म
सामकार्यमितिब्रह्मसामत्वनैमित्तिकंयद्रथंतरसमासौभरंकुर्याद्
तिथोक्थत्रयेपिनैमित्तिकंयद्बृहतीयाद्रथंतरसमासौभरंकुर्याद्

रितियोक्तत्रयेपिनैमित्तिकंततोनित्यंनैमित्तिकम्याग्निकंचसौभरसौ
भरंपुरुषफलत्रयसाधनत्वेनविहितं। योवृष्टिकामयोब्राह्मयकामो वृष्टि
योब्राह्मयकामयोःसवर्गकामःसोसौभरेणस्तुतोक्तेतिसौभरस्यच
नानाविनिधनकस्याप्यवास्तविकल्पेप्राप्तेहिंडितिवृष्टिकामायाग्नि
धानंकुर्यात्उर्गियान्ब्राह्मयकामायबृहतिस्वर्गकामयेतिफलेतन्नि
धानकस्यौभरस्याग्निधानात्फलतोप्यवास्तविकल्पःनिमित्तो
प्यवास्तविकल्पवाचनिकोयथादृशाहृशावमाशोचसाग्नि

धिषुविहितेषुपश्चाद्दृशादित्रयेस्थविष्ठादीनांपरिधीनामव्यवस्थि
तविकल्पेमासेस्थविष्ठंपश्चादणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यंणिष्ठोत्तरसि
ष्ठउत्तरार्ध्यइतिदर्शतोव्यवस्थितविकल्पउक्तः। स्मार्तोदाहरणमपि
।वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादौयत्रवसंतस्यागद्यंतत्रत्रिकांडमें
इनेनशेषेस्मार्ताक्रियाःसर्वाकुर्यात्प्रौष्ठपदसर्तुष्वितिचार्तुनि
यमेकृतेऽमवास्यायांमासान्सपौर्णमास्यहिमासान्संपश्यंती
तिश्रुतस्यहिविधस्यचार्तस्यसर्वदेशेचव्यवस्थितविकल्पेप्राप्तेपि
पाथाहरुसृजंत्यमावास्यांहिमासान्संपश्यंतिपौर्णमास्यामासान्पायहरुसृजंतिः

काउमंडेनंचोद्रापिशुक्लपक्षादिरुष्णादिर्वेतिचादिविधःरुष्णपक्षादि
र्कमासंनांगीकुर्वंतिकेचन।यपीछंतीनत्वामपीष्टोविंध्यस्यादर्शप
र्णमासतोव्यवास्थितविकल्पउक्तःकालतोवाचानिकोव्यवास्थितविक
ल्पोयथादर्शपूर्णमासयोराजभागयोःक्रमेणार्द्धीयुगलंधन्व
तीयुगलंचेतियाज्यानुवाक्यायुगलेचपठिते।तयोःपौर्णमास्यामावा
स्यायंव्यवास्थितविकल्पोयथायजप्रासेचार्द्धीपूर्णमासेनूच्य
तेदधनश्चतीअमावास्यामितिवाक्यात्कालतोव्यवास्थितेविकल्प

पौर्णमास्यमावास्याशब्दौकर्मणाचिनाधर्मीकृत्सकर्मतोव्यवास्थितवि
कल्पोयामितिसोमेश्वरमतमस्माभिशास्त्रदीपिकाप्रकाशेनिरस्तं।
कर्तृतोवाचनिकोव्यवास्थितविकल्पोयथायाजमानेवृतेतत्सका
शात्पदर्शपूर्णमासप्रकरणाधीतस्यअग्नेव्रतपतेवायोव्रतपतेआदि
यव्रतपतेइतिमंत्रत्रयस्याब्राह्मणक्षत्रियवैश्येष्वव्यवास्थितविक
ल्पोब्राह्मणादिकर्तृतःक्रमेणव्यवास्थितविकल्पउक्तःस्मार्तो
राहरणमपि।आश्वलायनगृह्ये।यदिवासांसिवसीरन्नक्तंनियमी

रन्कोषायंब्राह्मणोमांक्षिरंक्षत्रियोहरिद्रवैश्यइतिअत्रचत्वोधासंख्येव
सीरान्निसञ्जिनेनपूर्वविहितेनसहकाम्यिकोवासोविधिरिष्यते।तथाया
दिरकानिवासीरान्निर्यदिशष्टस्यपूर्वविहितान्वयोगीतः तत्रकाषा
यादिनामध्यवास्थितविकल्पोग्राह्मणादौप्राप्तेग्राह्मणादिकर्तृकः काषा
यादेर्व्यवास्थितविकल्पः कर्मतोव्यवास्थितविकल्पोयथाव्वरुणप्रघा
सेषुद्वावग्नीप्रणयतइतिविहारहूयविहितंतस्याव्यवास्थितविकल्पे
नवहविरासादनेप्राप्तस्तत्रअश्वमेध्यर्युरुत्तरेविहारेहवीष्यासाद्य

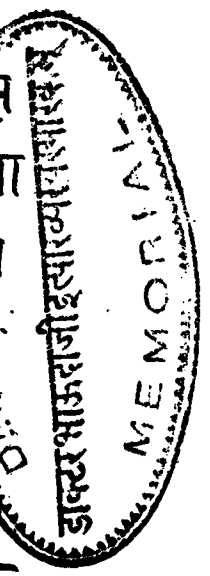

विधीयतेअर्वाक्संचयनादक्षांश्चाहमेकाहमेवनेतिअर्वागग्निनेनच
तुरहोपलक्षणाच्चतुर्णांपक्षाणामध्यवास्थितविकल्पेमनुनोक्तेउपनीते
नुविषममितिस्मृत्यंतरात्दंतजातेनुजातेचक्रतचूरेच्यसंस्थितेइति
मनुवाक्यंतरेचोपक्रमस्यअनुलोमक्रमेणक्रियमाणेदंतजातेद्व
याहापतेःकृतचुडेचएकाहापतेस्तत्रनिकृत्तचूडकानांतुत्रिरात्र
तुर्हरिष्यतइतिमनुनैवविरोधापतेःप्रतिलोमक्रमाश्रयेणनदं
तजातेएकाहःअनुजातमपेक्षेयस्मात्तादृशोऽहःकृतचुडेचतुर

हूयुपनीतेदशाहूईतिव्यवस्थितविकल्पोविरोधाधिकरणेवार्तिकरु
वोक्तःआस्मिन्पक्षेनिवृतचूडकानामितित्रिरात्रपक्षःप्रथमवर्षरुत
चूडविषयःचतुरहस्तुतृतीयवर्षकृतचूडविषयआकृचूडेतत्रापि
हूएवेति।प्रकारांतरेणापिव्यवस्थितविकल्पोवार्तिकएवोक्तःब्राह्म
णस्यस्वाचार्यनिवृत्यर्थमितिगौतमवचनात्एकाग्निब्राह्मणःसुध्येद्यावि
वेदसान्वितः।अहःकेवलवेदस्तुहीनोदशाग्निहीनोरात्रिस्मृत्यंतर
ह्यग्निवेदस्याग्निमतएकाहः।द्विवेदस्यत्र्यहःएकवेदस्यचतुरहःअ

ग्निवेदरहितस्यदशाहइति।अयमेवपक्षआदितोमघातिथिविज्ञानेश्व
रमिश्रैरनुज्ञातेपदव्याख्यानेमेधातिथेः।अनुज्ञातोदंतजातादूर्ध्वंतर
इतिस्मरंतीति।तदंतजातानुज्ञातान्यकृतचूडेषुचक्रमातुरितिक्रिया
र्थैहेकाहइतिभाष्यंवार्तिकावरोधादुपेक्ष्यं।अत्रह्येकमशक्तस्यप्र
तिलोमक्रमपरंतीकेदंतजातविषयादेकाहादधिकरूपहीनुज्ञा
तविषयउक्तःसदंतजातादूर्ध्वंतरेनुज्ञातशक्त्यर्थसयःशौचविषयो
देकाहाराधिकरूपहीनुज्ञातविषयउक्तःसदंतजातादूर्ध्वंतरेनुज्ञा

तत्राशौचमयः शौचविषयोविरुध्यतेति। अवधितोव्यवस्थायास्मृ
तेर्मुक्तमेवत्रीहिभिरेवयजेतेत्यादि। सर्वास्मिंश्चव्यवस्थितविकल्पे
पूर्वोक्तमअशेषानर्थेति। इतरेतरविषयेइतरेतरवाक्यप्रवृत्तेरेवए
कानुष्ठानेपीतरशास्त्रस्यप्रतीतप्रामाण्यत्यागायाभावात्व्यवस्थि
तविकल्पेचदोषाशंकनास्तीतिशास्त्रान्तराधिकरणेनचैकंप्रवि
शिष्यतइतिसूत्रेअपवर्गेविकल्पेनार्थवत्तंतद्वाशास्त्रान्तराणामे
वव्यवस्थितप्रतिपाद्यमानानामनाकुलतरंकल्पितमितिवार्ति

केऽनाकुलतरमित्यानेनोक्तंभट्टसोमेश्वरेणव्याख्यातं। पूर्वपक्षे
प्रतिचरणमग्निहोत्रादित्यवस्त्वभ्युपगमेनिरपेक्षसाधनत्वेनसमु
च्चयायोगादेकेनैवाग्निहोत्रादिनासर्वपुंसांफलसिद्धेः शास्त्रांतरीया
ग्निहोत्रायानर्थक्यमनुपपत्तौविकल्पेनार्थवत्त्वंवाच्यंतच्चकर्मभेदाभ्यु
पगमेनशास्त्रान्तरेमेव्यवस्थितेःकठास्थिरणेःप्रतिपाद्यमानत्वेना
ष्टदोषानभिज्ञाकुलत्वानापरकल्पनाकल्पितंवरमिति। एमेछिक
विकल्पेप्यष्टदोषज्ञानसंभवेकस्यापिशास्त्रस्यप्रतीतप्रमाण्यत्यागाय

भावात्। पशुनायजेतेतिद्येकमेवशास्त्रंतत्रचैकस्मिन्विषयावशक्ता
चिद्रूस्याश्रितस्यपुंस्त्वेरूपादानेपिसकलस्त्रीधर्मेनुष्ठीयतएव
कल्पतस्यशास्त्रस्यप्रामाण्यात्। एवंस्त्रैण्याद्यत्यंतरोपादाने
पीतिएवमेवयाचनिकेपिविकल्पेदोषोनसंति। इयंतरवाशब्दंभव
तिबृहद्वाशब्दंभवतीत्यादौहिउभयोःपक्षिकर्त्तव्यतेप्रतीयतेनत्रीहिय
वयस्तुर्यदोभयकर्त्तव्यतेतिनान्यतरानुष्ठानेपीतरशास्त्रप्रामाण्यहि
ल्यमिति। तस्माद्व्यवगम्यविकल्पएवाशेरोपस्यमितिसिद्धाः॥ ॥पू

वेकित्वविकल्पाःपुनर्यथासप्तभावंभावाभावविषयापंचधाकेचि
त्प्रकृतिगताएवकेचिद्विकृत्युपरिष्टातिदिष्टपरार्थविषयाःकेचिद्
कृताद्विति दिष्टमात्रमात्रकर्मांगोपदिपरार्थविषयाःकेचिद्विकृ
त्युपरिष्टतिदिष्टपरार्थविषयाःकेचिद्विकृताचति दिष्टमात्रविषयाइ
ति। तत्रप्रकृत्युपरिष्टुपरिष्टपरार्थविषयोभावविलोभावाभाव
विकल्पव्ययथामासाग्निहोत्रप्रकृतौ नित्याग्निहोत्रेपयआदि
शेष्टव्याणांविकृत्यधिश्रयणतदभावयोर्व्यविकल्पःनदर्श

धिभ्यर्दर्षिभ्यर्दिक्षेकद्रुतिबहूब्राह्मणात्। विरुतावुपादिष्टयोर्भ
वयोर्भावाभावयोश्चविकल्पोयथा।वाजपेयेप्राजापत्यानांक्रतु
पशुभिःसहालंभोत्रह्मसामकालेवेत्युपदिष्टयोःविकल्पःअतिरात्रे
षोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिषोडशिग्रहत्वाभाव
योर्विकल्पःअप्रकृतिविकृत्यात्मककर्मोपदिष्टयोर्भावयोरभावयो
श्चविकल्पोयथाआधानेपवमानेष्टीनापूर्णाहुत्यासहविकल्पःन
त्वेवाजस्रनेधिनामृतुंक्षत्रसोमारंचातुःप्राश्यआगर्णेध्मपूर्वाधी

ध्वारंभणसपरिधीनंधाकुर्यादितिपूर्वमुदाहृतं।विरुतावुपदिष्ट
तिदिष्टयोर्भवयोरुत्तादृशयोर्भावाभावयोश्चविकल्पोयथायइष्ट्वाप
शुनासोमेनयजेतसोमाचास्यायांपौर्णमास्यांवेकल्पः।भावाभा
वश्रेष्टिशस्तोपातायामप्रमाचास्यावितिरिष्टायाअमावास्या
उपदिष्टायाश्चपौर्णमास्याविकल्पःएवमिष्टीशस्तोपात्तायांपौर्ण
मासीविरुतायातिरिष्टायाःपौर्णमास्याउपदिष्टायाश्चमावास्यायाविक
ल्पःभावाभावोदाहरणंतु।नतौपशौकरोतीतिपशुयागरूपायांवि

कृताद्यतिदिष्टयोराद्यभावयोरुपदिष्टस्यचतद्विषेधस्यविकल्पइ
ति। विकृताद्यतिदिष्टमात्रविषयस्तुभावयोर्विकल्पोयथा। जाघ
न्यापत्नीसंयाजयंत्याज्येनचेतिविहितं। पशौपुनःश्रुतंजाघन्यपत्नी
संयाजयंतीति। तत्पत्नीसंयाजानांजाघन्यत्वार्थनभवतिअप्राप्तत
कार्यतापत्तेःकिंतुप्रकृतिवैकाल्पिक्याःप्रायाजाघन्यानियम
र्थं। तत्रचोपदिष्टेयंयाजाघन्यैकत्वंविवक्षितं। ततश्चपशुगणेप्रति
संस्काराकृतिरितिजाघनीसमुच्चयन्यायाप्रवृत्तेर्यकाचिज्जघन्यु

पारेयेतिविकल्पःइदंचदाक्षेद्रव्यविकारंतुपूर्ववदर्थकर्मस्पादित्या
धिकरणेउक्तंविकृताद्यतिदिष्टस्यभावस्यानुपदिष्टेनानातिदिष्टभा
वेनविकल्पउदाहरणंअत्रयःकश्चिज्जाघःप्रकृताद्यथैकल्पिकएवविहि
तोतुनिषेधानुपदेशोपिपरार्थांतरविकल्पवशादर्थस्तवभावेनसहवि
कल्पंगच्छते। तादृगुदाहर्तव्येभेदे। तद्यथाअग्नीषोमीयेपशावाज्ये
षामिधारणंवपायाअवेकैल्पिकमेषामितिप्राजापत्यमप्यालंभनेनुकाल
इत्यंवैकाल्पिकंविहितंक्रतुपश्चालंभकालेब्रह्मसामकालेवेति। तत

DR. BHAU DAJI MEMORIAL जावरपाळकरजीदाजीस्मारकम्

श्वभ्रयाजशेषाग्निधारणंप्राजापत्यपशोर्वैकल्पिकंभवतिभ्रष्टसाम
कालेपशेप्राजापत्यपशोरग्निधारणार्थंप्रयाजशेषस्यभक्षनस्यचतुर्थेनिरा
मासादिति।तदेवंप्रकृतिविकृतितदुभयात्मककर्मनिष्ठानुपरिष्टाति
रिष्टभावाभावविषयादृष्टाविकल्पभेदानिरूपिताःअथेदमुच्यतेयेके
चित्पूर्वेभावाभावविषयाविकल्पभेदाउक्तास्तेसर्वेयद्भावविषयास्त
त्प्रतियोगिकाभावविषयाएवकेचिद्वैकल्पिकायद्भावविषयास्तत्प्रतियो
गिकाभावव्यतिरिक्ताभावविषयाअप्यभावांतरविषयाअपिविकल्प

संभवंति।तद्यथा।अग्निष्टोमसंस्थेयनित्याक्रतोरंगंअन्याःकाम्याःसं
स्थांचयहस्तोत्राभ्यासविषयाव्यापारोपरनामकस्तेनाभावरूपा।नचा
त्रसमुच्चयःसंभवतिसंस्थितस्यसंस्थांतरायोगात्।तत्रकस्मिन्नर्थेयाग्नि
ष्टोमसंस्थयापुरुषार्थानामुख्यारिसंस्थानामेकोविकल्पःतथा
पुरुषार्थानामुख्यारिसंस्थानांअग्निष्टुत्फलानामप्येकोविकल्पोन्ये
त्पःतथासंस्थानास्यसमानफलेऽप्येतिष्टोमतदंगाश्रितेऽस्यारिभावे
सहैकाध्वन्यपगम्योविकल्पइति।अत्रचयेकेचिदन्येविकल्पदृश्यं

तयथोपांशुयाजादौवैष्णवादियाज्यानुवाक्यामंत्रविकल्पःयथावा
तंत्रेचदेवताविकल्पःयथावातंत्रंवाधेष्यरेविकमितितंत्रविकल्पःयथा
वेष्टिपूर्वयादिक्रमविकल्पःयथावेक्षोद्वोषहावोवाहीनेनयजेरन्निश्वा
दिःकर्तृविकल्पःयथावातलवकारादिसहस्रसामशारवागतानांगी
तिप्रकारभेदानांविकल्पः। इत्यादयस्तेयथासंभवजयादिविकल्पेवेव
चातर्भवति। केचित्तंत्रक्रमादीनामपिक्रियाधर्मत्वाद्धर्मधार्मिणोश्वा
भेदात्तादृक्कल्पःक्रियाविकल्पेभेदाएवांतर्भवति। तथाक्वचिद्विकल्प

स्याप्यन्यतरकोद्यासहविकल्पोभवति। यथाजेसामयाज्ञिनःसाब्व
व्यविकल्पःनासोमयाजीसंनयेत्तदुसमेनयोरितिविप्रतिषेधबला
त्सोमयाज्ञिनस्तुसाब्वायमेवति। पुरोडाशाभ्यांमेनासोमयाज्ञिनंवा
जयेयाजेतवाग्नेयश्चैंद्राग्नेश्चसाब्वायतनुसोमयाजिवामितिवचना
त्। तदेतदृशामेप्रतिषादितंपुरोडाशाभ्यामितुपरुवानाभिप्रेत्यास्मा
त्तेदिहरणंतुत्रयतुविंशानेष्वरणोत्कंथश्चासहभवेसहपित्रासहेतिसं
पिंडीकरणेविल्पः स्मृतिभेदेनोक्तस्मृतिरपिपितामह्यादिभिःसार्धंसपि

तयथोपांशुयाजादौवैष्णवादियाज्यानुवाक्यामंत्रविकल्पःयथावा
तंत्रैवदेवताविकल्पःयथावातंत्रंवायवैन्द्रेविकामितितंत्रविकल्पःयथा
वेष्टिपूर्वत्वादिक्रमविकल्पःयथावेक्षोहोषहावोयाहीनेनयजेरन्निति
दिःकर्तृविकल्पःयथावातलवकारादिसहस्रसामशाखागतानांगी
तिप्रकारभेदानांविकल्पः। इत्यादयस्तेयथासंभवंजन्यादिविकल्पेष्वेव
चान्तर्भवंति।केचित्तंत्रक्रमादीनामपिक्रियाधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चा
भेदात्ताद्रूप्यविकल्पःक्रियाविकल्पेष्वेवांतर्भवंति।तथाकर्तृविकल्प

स्याप्यन्यतरकोद्यासद्विकल्पोभवति।यथाजेसामयाज्यिनःसाव्व
व्यविकल्पःनासोमयाजीसंनयेत्तदुसमेवनयोरितिविधिप्रतिषेधबला
त्सोमयाज्यिनस्तुसाव्वायमेवेति।पुरोडाशाभ्यांमेवासोमयाज्यिनंया
जयेद्याजेतवाग्नेयश्चेद्वाग्नेश्चसाव्वायतंतुसोमयाजिनमितिवचना
त्।तदेतद्यामेप्रतिषादितंपुरोडाशाभ्यामित्युपलक्षणमित्यत्रास्मा
त्तेरिहरणंतुत्रयतुविंशानेश्वरणेतंश्चश्रासहभर्त्रासहपित्रासहेतिसं
पिंडीकरणेविकल्पःस्मृतिभेदेनोक्तस्मृतिरपिपितामह्यादिभिःसार्धंसपि

रीकरणेभवत्। यमःपत्याचकैनकर्त्तव्यं।सपिंडीक[र]णंस्त्रियाः
समृतापिहितेनैक्यगतामत्राहुतिव्रतैः।उद्वाना:पितुःपितामहैर्यद्वृत्ते
संवत्सरेसुतैःमातुर्मातामहैसहैषाकार्यासापिंडतेति।तत्रापुत्रायां
भार्यायांमृतायांभर्तास्वमात्रैवसापिंडंकुर्यात्।अन्यारब्धेनुपुत्रःस्व
पित्रैवमातुःसापिंडंकुर्यात्।असुरारिविवाहोत्पन्नःपुत्रिकापुत्रश्च
मातामहेनैव।ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नःपित्रामातामहेनापित्रामत्याचा
विकल्पेनकुर्यादिति।तथामातुपिंडदानादौगोत्रेविकल्पःस्वगोत्राद्भ्रष्ट

तेनारीविवाहस्समेपदे॥स्वाग्निगोत्रेणकर्त्तव्यंतस्याःपित्रोरकक्रिये
तिभर्तृगोत्रविषयात्॥पित्रगोत्रंसमुत्सृज्यभर्तृगोत्रतःजन्म
न्येवविप्रौचनारीणांपैतृकंकुरुमितिपितृगोत्रेविषयाच्चवचना
त्।तत्रासुरादिविवाहेषुपुत्रिकाकरणेचपितृगोत्रमेवाब्राह्मादि
विवाहेषुश्रौतियवद्दृष्टयंतरवच्चविकल्पएवेति।तथा।सपत्याद्
श्राद्धेएकोद्दिष्टंपार्वणंवेतिविकल्पःसपिंडीकरणाद्ध्वंप्रतिसंवत्सरं
सुतैः।मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टंपार्वणंवेतिविकल्पः मृतेऽह्नी

तियमेनैकोद्दिष्टविधानात्। सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्सार्वणकं सदा
प्रतिसंवत्सरंचैवं स्थागले योदितो विधिरिति ज्ञातातपेनापार्वणवि
धानात्। तत्रसंन्यासिनांसयाहेसुतेनपार्वणं कार्यमेकोद्दिष्टंयतेना
स्तिन्त्रिदंडग्रहणादिह्। सपिंडीकरणाभावात्सार्वणं कार्यं। गृह्योद्दिष्ट
तस्यसर्वदेतिप्रचेतोवाक्यात्। अमावास्याश्राद्धेप्रेतपक्षाद्देचपा
वर्णमेव। अमावास्याश्राद्धंयस्यप्रेतपक्षेथवापुनः पार्वणंतस्यकर्त
व्यंनैकोद्दिष्टंकदाचनेति स्मृते। अन्यत्रसयाहेअसन्यासिनः पार्वणै

कोद्दिष्टयोश्रीहिर्यत्रपरिकल्पेयति॥ ॥इतिश्रीमत्परब्रह्म
प्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसादीक्षितसाम्राज्यधुरंधरश्रीभट्ट
नारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाचार्यप्रकाशेविकल्पभे
दनिरूपणं॥ ॥अथसमुच्चयोनिरूप्यतेयत्रापिशास्त्रैकोप्रत्येकमे
ककियान्वयसमुच्चयइतिविशातोसौलक्षितस्तत्रापिमीमांसक
व्यवहारःसाहित्यसामान्यदृष्टंपनेरेणावेदाद्विसत्रहीसमुच्चयप्र
माणंचेत्तत्रःप्रयोगविधिरियुक्तं। नत्रयाजादिषुप्रत्येकार्थंपरिकल्पहे
तुत्वाभावात्तोप्येकार्थंयाहकल्पेहेतुरुक्तसमुच्चयप्राणंचेत्

तुरुक्तः कंएकस्यदर्शपूर्णमासक्रियायाअन्वयोस्ति।ग्रहैकसाधि
करेणहिवार्तिकस्तुताप्रयेकवाक्यपरिसमाप्तिसमुदायवाक्यपरि
समाप्तिन्यायोरेवंविषयभेदउक्तः।प्राधान्येपूर्वेगुणत्वेतूत्तरःयथा
ग्रहंसमार्ष्टिअरुणयैकहायन्याक्रीणातीतिप्रयोगविधेयप्रया
जादेर्गुणत्वान्नप्रयेकमकक्रियान्वयोस्तिअस्तिचसमुच्चयेप्रमा
णत्वव्यवहारइतिसाहित्यसामान्यएषमीमांसकानांसमुच्चयव्यव
हारःसिद्धःसोयंसमुच्चयोविधिकल्पबलेषमंत्रावत्रिविधःन्यायग

म्योवाचविकल्पेऽपिकश्चेतितत्रन्यायगम्यसमुच्चयोविकल्पबन्नाष्ट
विधःद्रव्यादिनांसद्भावानांचसमुच्चयायोगात्।नापिचतुर्विधएव
वासौवाप्तयोर्द्रव्ययोर्गुणयोःक्रिययोश्चेतिकिंतुसजातीयविजातीय
विषयत्वेनद्विकत्रिकचतुष्कषिषयत्वेनपंचदशविधःसमुच्चयःतत्र
सजातीयविषयश्चतुर्विधउक्तएवविजातीयद्विकविषयस्तुषोढा
जातिद्रव्ययोर्जातिगुणयोर्जातिक्रिययोर्द्रव्यगुणयोर्द्रव्यक्रिययो
र्गुणक्रिययोश्चेतिविजातीयत्रिकविषयश्चतुर्धाचतुष्कविषयस्तु

कएवंपञ्चवदशानानन्यायगम्यसमुच्चयभेदानांक्रमेणोदाहर
णान्युच्यन्ते।तत्रन्यायगम्योजात्योःसमुच्चयोयथासेमेश्वरमतेक
येक्यातत्रैवगवाजातीनांन्यायेनसमुच्चयसाधितोदृश्यो।क्रमेण
षुतुविकल्पःस्यादेकार्थतादिन्यायाधिकरणेन्यायगम्योद्रव्ययोःसमु
चयोयथा।आधानेसंभारासंभरतीत्यत्रसामिसंयंतद्वतिसंभारा
तिसंभारशब्दस्यायोगिकत्वेनपरोधान्परिदधातीत्यत्रचपरिधीयते
ग्निस्तदायतनंवायेरितिपरिसंभातातद्वीयंतद्वतिवापरिधिशब्दस्य

यौगिकत्वेनद्रव्यप्राचिताद्संख्यायुक्तेषुतुसमुच्चयइतिदृश्याधिकरणन्या
यात्तांचतुर्णांरश्मिमात्रतद्वत्रमंत्रसमुच्चयायोक्तदधानेसंभारणाद्
र्शपूर्णमासयोश्चपरिधीनांसमुच्चयइति।२।न्यायगम्योगुणयोः
समुच्चयोयथा।अरुणयैकहायन्यैयारुणाधिकन्यायेनैककर्मा
ङ्गियमःस्यादितिनारुण्यस्यैकहायनेकसंख्ययोश्चान्योन्यनिय
मात्समुचया।३।क्रिययोर्न्यायगम्यःसमुच्चयोयथा।एकादशेहि
गानानुशब्देनोद्दिश्यादिपंचदशसुयेहिस्तीयेधिकरणेप्रयाजानु

याजादीनामंगानांविकल्पोगम्यरूपेफलभूयस्त्वंवेतिपूर्वपक्षेहेयं
निरस्यैकप्रयोगविधिविधेयत्वात्समुच्चयउक्तःतथाहदर्शक्रयणेषु
स्त्रियत्रसंनिपातिक्रयसमुच्चयोन्यायगम्यउक्तः।तथाहदर्शेसमुच्चय
स्त्वदोषनिर्णीतार्थविषयिकरणेनैमित्तिकक्रतुंगक्रियासमुच्चयेन्या
यगम्यउक्तःन्यायगम्योजातिद्रव्ययोःसमुच्चयोयथा।अरुणयैकहा
यन्यापिंगाक्ष्यागयासोमंक्रीणातीतिगोपदमाम्नातमिहाकृताधिकर
णेअद्रव्यशेष्वादितिसूत्रव्याख्यानेवार्तिककृतोक्तं।तत्रैकहाया

पिंगाक्षीशेषभूतायोगिकाभ्यामुक्तस्यद्रव्यस्यगोशेषकायाश्चजा
तेरुणाधिकरणन्यायेनसमुच्चयःजातिगुणयोरपिन्यायगम्यस्समु
च्चयोत्रैवगोसारुप्ययोः६।न्यायगम्योजातिक्रिययोःसमुच्चयोय
था।निर्मथ्येनेष्टकाःपंचतीति।नह्यरुणाधिकरणेनियमानस्यस्व
शेषेणोपादानन्यायशरीरांतर्गतंकिंतुयथाकथंचिदुपादानमपेक्ष्यते
अरक्षित्वात्रपाकेनाक्षेपतोग्निजातेरुपादानंतेननिर्मथ्यशेषिहि
यामथनक्रियायाःपाकाग्निसाध्याग्निजातेरेककर्म्मादरुणन्यायेन

वसमुच्चयइति।७।न्यायगम्योद्रव्यगुणयोःसमुच्चयोयथाएकस्यां
नीपिंगाक्षीशष्पाभ्यामविहितस्यद्रव्यस्यारुण्यसमुच्चयः।८।न्या
यगम्योद्रव्यक्रिययोःसमुच्चयोयथानिर्मथ्यशोणेनयौगिकेनद्रव्य
योपदानात्तस्यमथनक्रियायोर्न्यायेनैवसमुच्चयः।९।न्यायगम्योगुणक्रिययोःसमुच्चयोयथालोहितोष्णी
षालोहितवसनाऋत्विजःप्रचरंतीति।अत्रहिवस्त्रेपरिधीयतेतद्रुस
नामितियौगिकोयंवसनशोणेनिर्मथ्यवत्।नचरुजातिवसनःतथा

सतिउष्णीषस्यापिवस्त्रत्वाल्लोहितवसनाद्यनेनैवसिद्धेलोहितोष्णी
षाद्वसनर्थकंस्यात्।तस्मान्निर्मथ्यशोणेनैववसनंशोणोकायाःप
रिधानक्रियायालोहितगुणस्यचप्रचरंतीयेकक्रियावशीकारादरु
णान्यायेनैवसमुच्चयः।९।तदेवंन्यायगम्यानांद्विकसमुच्चयभेदा
नांदर्शनमुदाहरणान्युक्त्वानिषेधंजातिद्रव्यगुणानांजातिद्रव्यक्रि
यांणांजातिगुणक्रियाणांद्रव्यगुणक्रियाणामितित्रिकविषयाश्चत्वा
रश्चतुष्कविषयश्चैकइतिपंचनांन्यायगम्यसमुच्चयभेदानामुदा

हरणानिवाच्यानि।यथारुणवाक्येगोत्वजात्येकहायनीद्व्यारुणगुण
मियादि।तएवंतेपंचदशन्यागम्यसमुच्चयभेदाउच्यंतेकृत्यर्थसमुचय
जात्यादिविषयाएवोदाहृताःएपुरुषार्थजात्यादिविषयाअपिपंचदश
न्यायगम्यसमुच्चयभेदाउच्यंते।तत्रपुरुषार्थयोर्जात्योन्यायगम्याःस
मुच्चयोयथा।मनुःतिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेनचहविष्यतेनमासं
प्रीयतांपितरोनृणामिति।अत्रहविष्यैरितिद्रव्योपात्तंसमुच्चि
नोत्यथाजातिद्वयंप्रकृताग्राह्याग्निवंफलैंविधीयते।एवंमूलन्यायेन

फलनेति।पुरुषार्थद्रव्ययोर्न्यायगम्येन्यासमुच्चयोयथाब्रह्मांडे
भक्षसोऽसैस्तुसंस्कृतैः।रागखंडचटोद्यैश्चाष्टैस्तैस्तुमासंप्रीयतेश्रा
द्धेषुपितरोनृणामिति।अत्रहेमाद्रिणाव्याख्यातंदृतेरवखंडयतोऽयं
तेदृक्षयंत्रवनतिकाठिन्यादितिप्रयत्नखंडनानपेक्षंचर्वयितेत्यनिगी
र्यतितद्द्रोऽयंरसेष्टद्रव्यनरसनादिभिर्निष्पादितस्यससूत्कारेणमुखमा
रुतेनरसोनिष्पाद्यतेतच्चोष्यंयथेक्षुखंडादिकं।मुद्गादयश्चारिरसाःक्व
थ्यगृह्यंताःशर्करादियुक्तारागाअम्लादियुक्ताःखंडादिकंमु

चाइति। तत्रेतेसर्वेनजातिवचनाः किंतुद्रव्यवचनात्तत्रभक्षाभ्यो उप
योषशब्दोउक्तार्थविशेषवचनेभ्योधातुभ्यः स्वप्रत्ययेकृतेनिष्पन्नेर्थो
गिकत्वात्द्रव्यवचनाः रागखंडमत्रशब्दोतुरुष्कादिपिकुलकादिशब्द
द्वा
स्यकृत्याधिकरणंविषयत्वाद्द्वेयेनोपाधिनाविशिष्टद्रव्यवचनांधितिद्रव्य
णामेवात्रद्वंद्वोपात्तानांप्रकृतश्राद्धाश्रितानांफलेनोपायगम्यःसमुच
ग
यइति।पुरुषार्थयोर्गुणयोर्म्यायम्यःसमुच्चयोयथा॥वायुपुराणे।स्निग्धमु
चयोरद्याद्विशेषफलंलभेदिति।नचयज्ञशब्दस्यानुवादात्नियोज्यं

समुच्चयइतिभ्रमितव्यं।एकार्थाभावादेकवाक्योपादानादेचसमुच्च
यासिद्धेश्चशब्दस्यानुवादत्वात्नचास्निग्धोरुशब्दोद्रव्यविधौलोहितो
ष्णादिवद्प्राप्तगुणस्यैवविधानाद्द्रव्यस्यानुवादविधिप्राप्तस्यैवानु
वादात्।पुरुषार्थक्रियासमुच्चयोन्यायगम्योयथादर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामोयजेतेति।अत्रहियजीरूपैकशब्दोपादानादाग्नेयादीनांस
हियंफलंविधसितामिसैकादशाधेसाधितंपुरुषार्थयोर्जातिद्रव्ययोन्या
यगम्यःसमुच्चयोयथा। पद्मपुराणेसंतथागव्यंपयःपायसमेवचे

तिऽत्रापि च शेषानुवादः एकवाक्योपादानेन न्यायादेव समुच्चयसिद्धेः न
च भिन्नपदोपात्तयोः पयः पयसेत्योर्विधो वाक्यभेदेऽङ्गत्वेकफलाधिकारेण
णफलसंबंधो भावनांतरविध्यनुपगमेनोभयविशिष्टैकफलं भावना
धीनावादेक्यभेदात् पुरुषार्थयोर्जातिगुणयोर्न्यायगम्यः समुच्चयो
था खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति। इहापि विहितखादिरप्रतिपादिकोप
त्तयाऽऽख्याएकवचनोपात्तया चैकत्वसंख्यया विशिष्टयोरेकंकरणंकार
कद्वितीयालक्षितं तद्विशिष्टैकफलभावना विधीयते। तत्र खादिरलक्षणे

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी लाड्यस्मारकम्
MEMORIAL

रेकसंख्यायाश्चैकपादोपादानात्सुनायज्ञेतेति वत्समुच्चयः जातित्रि
ययोः पुरुषार्थयोः समुच्चयेउदाहरणमृग्यं पुरुषार्थयोर्द्रव्यगुणयोर्न्या
यगम्यः समुच्चयो यथा। गोदोहनेन पशुकामस्य प्राणयेदिति। अत्रापि हि
खादिरपदयौगिकगोदोहनप्रतिपादिकोक्तेनद्रव्यसंख्ययोरेकपदो
पादानात्सुनेतिवत्समुच्चयः एकवचनोपात्तयोश्चैकत्वसंख्यया विशि
ष्टमेकं करणकारकं फलेनविधीयतेतयोर्द्रव्यसंख्ययोरेकपदोपादानात्सुने
तिवत्समुच्चयः ननुचगोदोहनापाः प्राणयेदितिचमसेकवंचमरुत्स्तना

पन्नेगोरोहनप्राप्तमेवानुवर्तते नचप्रक्षालनांगमेवैकस्यस्मरणमपेक्षितमितिवाच्यं। अग्न्युद्देशेनविधार्थिसैंनश्रपणानंगभूतयोरपिदध्निपयसोःप्रणीतास्थानापन्नाप्रणीताधर्मप्राप्तेर्नियमस्थापनात्मैवं। प्रणीताधर्माणांहिप्रणीतांगत्वात्प्रणीतास्थानापन्नयोर्दध्निपयसार्युक्तप्राप्तिःचमसैकत्वंतुनचमसस्यांगंपश्चैकत्वमिवपशोःतथापश्वंगमेकंपशुत्वाप्रतीयते।समानप्रयोगशास्त्रत्वावलीयस्त्वात्क्रियांगतेतिन्यायात्। तनेचमसाधर्म्यान्नचमसैकत्वंचमसस्यनापन्नेपिगो

रोहनेप्राप्नोतिनन्वेवस्यानापत्तिरूपेणातिदेशेनप्राप्तपञ्चमसैकस्यांगोरोहनेउपदेशेनैवतुप्राप्नोतुचमसेनेतिहिचमसएकत्वंचप्राप्तमनांगंप्रणयनंचगोरोहनस्याश्रयःतत्रगोरोहनैवैककार्यत्वाच्चमसप्राप्तावपिभिन्नकार्यत्वाद्भेदेकसंबाध्यतइतिदंगकमेवप्रणयनमात्रयोभवतीत्येकत्वानुवादएवस्यात्तन्नचनानृतंवदेदितिपुरुषार्थनिषेधेपिप्रत्यर्थंसंयोगांतरमर्थवदितिसूत्रंकर्त्राधिकरणंतद्वदत्रैकत्वर्थत्वेपैकस्यपुरुषार्थसियोगांतरमर्थवदितिवाच्यं।तत्राहिपुरु

षार्थनिषेधेनेनेतसिध्यतियदातिक्रमेक्रतुफलंनभवतीतितदर्थं
संयोगांतर।इहतुफलार्थसंयोगांतराभावेपिप्येकस्यप्रणायनांगे
वस्पतिक्रमेविगुणांतरत्वात्तस्माद्वोदोहनेनेत्येकत्वानुवादप्रणयना
श्रिताद्वोदोहनाफलंनभवतीतिसिद्धमेवंकेनेयक्रतवर्थसंयोगेनेत्य
नर्थकंसंयोगांतरं।तस्माद्वोदोहनेनेत्येकत्वानुवादएवस्यात्मे
वं।चमसैकत्वंहिप्रणयनेयद्विपिवोनियंचमसादित्वरिचप्रणने
उपदिश्यतेअन्यथानियमसंयोगविरोधात्।तस्माद्वोदोहनेनेत्येक

नात्रयीभूतेक्रत्वंगेपिप्रथनेनिमित्ताभावाच्चोपदेशातश्चमसैकत्व
प्राप्तीतीतिरागोदोहनेनेत्येकत्वानुवादासंभवाद्वोदोहनंतदेकसंयो
गयंसमुच्चितंफलार्थीविधीयतइतिसिद्धंद्रव्यक्रिययोःपुरुषार्थयो
र्व्यंगम्येसमुच्चयेउदाहरणंमृग्यंगुणक्रिययोःपुरुषार्थयोर्व्यं
गम्यःसमुच्चयोयथाज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतकिंअत्रय
रुणयेकहायन्येतिवेदवाक्योपात्तंज्योतिष्टोमेनस्यकत्वकरणया
गस्यजिनाकरणत्वेनलक्षितःफलभावनार्थसमुचितस्विधीय

तेइति॥ पचमेचजान्यारित्रिकविषयेषुचतुर्षुभेदेषुचतुष्कविष
येकस्मिन्भेदोदाहरणान्यन्येष्याणि॥तदेवन्यायगम्यान्यिशदिथः
समुच्चयोनिरूपिताः॥वाचानिकस्यासमुच्चयस्यतावंतएवभेदास्त
उच्यंते॥यद्यपिदर्शपूर्णमासादिसमुच्चयोपिभवतुक्तःकाश्चिदेक
यज्ञयाग्याभिधानश्रुतिगम्यःकाश्चिदेकवाक्यगम्यइतिवाचानिकए
वतथापिचदर्शोपशाद्यारिश्रुतिगम्यएवेहवाचानिकेनाभिप्रेत
इतिभेदः॥तत्रकलार्थजातिसमुच्चयोवाचानिकोयथागोश्चाश्वश्चे

यादिः॥नचात्रैकवाक्योपादानादेवसमुच्चयसिद्धोचशब्दानु
दमात्रमितिवाच्यं॥त्रपिग्भ्योरात्रिणांरात्रीतिप्रातरात्रिणोदर्शे
वाकेनेड्यादिषोवाक्यभेदापत्तेश्चशब्दार्थविशिष्टानेकद्रव्य
विधिनैकवाक्योपादानस्यैवसिद्धे॥क्रत्वर्थद्रव्यसमुच्चयोवा
चनिकोयथाग्नावग्नेयमजमभिषोआलभेतेसु
क्तांपंक्त्यानमुर्क्येहितीयमैंद्रंदृष्णिंषोडशिनंतृतीयंसारस्वंमणि
मतिरात्रेचतुर्थीरात्रेमितिहितीयादिशब्दैश्चशब्दस्थानीयैर्योगिका

द्रा ग्ना दिशब्दोक्तानांतत्तद्देवतादिविशिष्टद्रव्याणांसमुच्चयोविधीयते
अन्यथासचनीयसमाख्ययाएककार्यत्वावगमादुक्ष्मा युत्तरसंस्था
सुषिकृतिपूर्दिष्टैरेद्रा ग्नादिभिरितिदिष्टस्यपूर्वस्याग्नेयस्यबाधापत्तेः।
तादृसंस्थाधिकरणेवार्तिककृतोक्तत्वात्प्रत्यर्थगुणसमुच्चयोवाचनिको
यथाभट्टपुराणे। मृष्टस्निग्धानियानिस्युरीषत्कटुमूलकानिचास्यादूनि
दधिभोज्यानितानिश्राद्धेनियोजयेदिति।अत्रापिस्निग्धत्वकटुमूलकशब्दै
रुरुणादिवदुपबन्धनैरनेकेगुणाःप्राप्तश्राद्धेदृश्यन्तेचशब्दसमुच्चि

तार्थगोश्वाश्वशब्देसादिवद्धीयंते। फलार्थक्रियासमुच्चयोवाचनिको
यथासंसनउभेकुर्याद्दोसनउभेकुर्यादितिवार्तिककृन्मतेतिदर्शनतो
विकल्पेनप्राप्तयोरर्थंतरसाधनकरणसाधनकयोःपृष्टयोःसमुच्च
योविहितोसमुच्चयविशिष्टपदार्थवाचिनाउभयशब्देनविहितःक
र्मार्थजातिद्रव्यसमुच्चयोवाचनिकोयथा। दध्नाजुहोति।ततोऽबहुसंस्क
रेनैकव्यंजनभक्षवत्। चोष्यपेयसमुच्चयेयमभ्युच्चयगाद्रक्षुपक्वमांसेति
।अत्रप्राप्ताश्रद्धेदृश्यन्तेनोदनजातिरनर्थेनोक्तायोगिकचोष्यपेय

यसमुच्चयथाशक्त्युपकल्पयेदिति। अत्रप्राप्तश्राद्धोद्देशेनौदनजा
तिरनश्नेनोक्तो यौगिकचोष्यपेयशब्देकचट्व्योवाक्यभेदापरीहाराय
चशब्देनसमुच्चियाविधीयते। क्रत्वर्थजातिगुणसमुच्चयावाचनिकोयथा
॥देवलः॥अथपिंडावशिष्टान्नंभाजयेत्प्रयतोद्विजान्। भोजनैःसनिलैःस्नेहै
र्हैभक्षैःपूपावमिश्रितैरिति। अत्रस्नेहैरितिगुणाखिलजातिश्चसद्रव्यो
पक्षापितशब्देनचशब्दसमानार्थेनप्राप्तश्राद्धेसमुच्चियाविधीक्रत्वर्थ येत
जातिक्रियासमुच्चयोवाचनिकोयथाशांखलिखितौ। तत्रास्मिंल्लोभा

र्सः शाकैर्पूरैः कृशरास्यापसापूपैर्लाजैर्मक्षैः पानैर्मधुनाघृतेनरघ्राना
पयसाचडाघृतामिश्रमन्नंदद्यादिति। अत्रनिमंष्यंशब्दवयसाश्रुतंपा
यसमितिश्रुत्यार्थतद्धितोपात्ता श्रवणेक्रियापयआदिजातिश्चशब्दे
नप्राप्तेश्राद्धेसमुच्चियाविधियते॥ क्रत्वर्थद्रव्यगुणसमुच्चयोवा
चनिकोयथा॥ब्रह्मपुराणे पुरिकांचैरसालांचगोक्षीरंचनियोजये
त्। यानिचाप्यत्रहार्याणिस्वादुस्निग्धानिभोद्विजाः।प्रियंकरूंचै
वरयानिश्राद्धेकर्मणीति। अत्ररसालाशब्दःकुलालशब्दवद्रूढ्यापि

नञ्जातिवचनःकिंतुसितोचतुर्जातमधूषणाद्यंद्राधिप्रपृङ्सरसंरसा
लेयुपाधिपुरस्कारेणद्रव्यवचनः। चशब्दिनचतद्व्यं स्निग्धोष्णादि श्च
गुणःसमुच्चियप्राप्ते श्राद्धे विधीयते। क्रत्वर्थद्रव्यक्रियासमुच्चयो वा
नियथापूर्वोक्तशंखलिखितवाक्यपायसश्राद्धः श्रपणक्रियाविधि
र्मंथ्यवदियुक्तंमक्षश्राद्धे योगिकोद्रव्यवचनाद्ग्रहणमुक्तं। अतस्तत्रा
द्रव्येचशब्देनसमुच्चियप्राप्ते श्राद्धेविधीयते। क्रत्वर्थगुणक्रियास
मुच्चयोवाचनिकोयथासौरपुराणेविविधंपायसंद्रव्याद्गुणविध

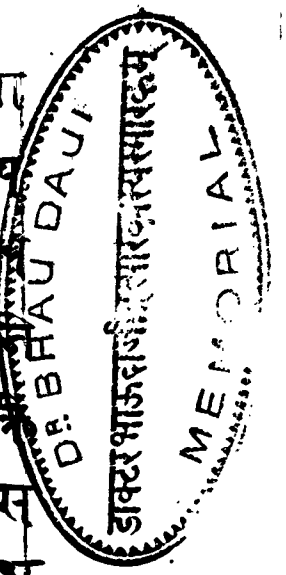

विधानचालेह्यचोष्यंयथाकाममुष्णमेवफलंविनेतिअत्रपायसश्रा
द्धेप्रयोपाताश्रयक्रियाउष्णगुणश्चेचशब्देनसमुच्चियाप्तेश्राद्धे
विधीयतेतांनाफलंसंबंधबोधकथातेएवंक्रत्वर्थजायादिविषयो
याचनिकसमुच्चयभेदाद्दर्शसोदाहरणाउक्ताःएवमेवदर्शा ण पुरुषा
र्थजायादिविषयवाचंनिकसमुच्चयभेदाःस्युर्यदाहरणानिसं
भवेयुर्नतुतानिसंभवंतियानितुश्यामाकेश्वणकेःशाकेनीवारेश्चपि
यंगुभिः। गोधूमैश्चतिलैर्मुद्गैर्मासंप्रीयंतेपितृक्षयाहिनाकुर्म

पुराणादिवाक्यानिप्रकृताश्राद्धाश्रितव्रीह्यादिजातीनांचशेषेनसमु
च्चितानांफलसंबंधाबोधकानीवदृश्यतेतत्रसर्वत्रानेकव्रीह्यादिवि
शिष्टफलभावनाविधानेवाक्यभेदाभावादेकवाक्योपादानेनैवस
मुच्चयेसिद्धेयत्तदनुवादलाघवकांक्षयापिवाचनिकःपुरुषार्थजात्यादि
समुच्चयोस्तिपुरुषार्थपयआदिजातेःपुरुषार्थगायाश्राद्धक्रियान्न
शेषेनफलेयाचनिकसमुच्चयोदाहरणंदृश्यतेपाद्मेवाव्रीणसामिषं
लोहकालशाकंतथामधु।।दद्यान्नामिषमन्नंचदत्तान्पात्मकुलं

द्रुयेः।।अनंतावैप्रयंखतितृप्तिंगोरीसुतस्तथा।पितृणांदत्तसंदेहो
गायाश्राद्धंचगोदुग्धादिति।नचात्रपयआदिगयाश्राद्धेनचविशि ना
ष्टैकाफलभावनाविधीयतइत्याक्यभेदइतिवाच्यं।रेवतीवा
रुतीयसंबंधेनयोगेनचविशीर्णयाएकस्याःफलभावनायावि
धानेनवाक्यभेदोद्धारादेक्याधिकरणसिद्धांतभंगापत्तेःतस्माच्च
शेषेनैवात्रवाक्यभेदापरिहारोवाच्यइति।यदात्वत्रापिप्रकृताश्रा
द्धाश्रितेजात्यादिवत्प्रकृताश्राद्धाश्रितैवगयातदेवःफलायाविधीय

तेऽाश्रयाश्रद्धानुवादेनसंक्रमयज्ञेनयजेतसांकप्रस्थाप्येनय
जेतइतिवतदानास्येवचवाचनिकेपुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चयेभे
दोस्तावतएवोच्यंतेतत्रतुकर्मार्थजात्यादिविषयेषुपंचदशौढिके
उदाहरणान्यन्येष्वणिइतिवाचनिकसमुच्चयभेदास्त्रिंशन्निरूपि
ताः।इदानीमौढिकसमुच्चयभेदास्तावंतएवोच्यंते तत्रतुकर्मार्थ
जात्यादिविषयेषुपचदशौढिकेषुसमुच्चयभेदेषुप्रायशउदाहरणा
निनसंति।कर्मार्थानांजात्यादीनांप्रयोगविधिनानियतसमुच्चय

येकफलत्वे

स्येवसिद्धेःपुरुषार्थजात्याविषयेषुतुपंचदशस्वौढिकेषुसमुच्चयभे
देषुउदाहरणान्युच्यंते।तेषांचैकफलत्वेन्यायेनविकल्पावश्यंभावात्फ
लभेदौढिकोविद्वएवोदाहरणानिसंभवति।तथाएकाश्रयत्वेफलभे
देौढिकोविकल्पएवभवति।यथाश्वलायानसूत्रेयथाप्रेरदग्नो
घिसर्पिग्रामकामानाघकामेंद्रियकामस्तेजस्कामानामितिअत्र
यागाधारिनाचातुर्णांक्रमेणफलंतुष्टयकामानायांमौढिकोवि
कल्पएवभवतिनतुसमुच्चयःतस्मात्फलभेदएवौढिकसमुच्चयभेदंतिचे

दोदाहरणानि प्रायशः तत्र पुरुषार्थजातिसमुच्चयप्रयोक्तिकौस्याज्जातेर्वेदिप्रकृतिपरिच्छेदकत्वात्। कौस्येनेत्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेत्। आहार्यपुरीषपशुकामस्यैवदिकुर्वीतेति। दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मवर्चसपशुरूपफलेदृष्यकामनायांप्रणयनपात्रप्रकृतिपरिच्छेदकौस्यजातेर्वेदिप्रकृतिपरिच्छेदकपुरीषजातेश्चप्रयोक्तिकः समुच्चयः ननु वेदिरनतितीनियमयोगेखननोपायंमृदाख्यंपुरीषंप्राप्तेमेवतत्र प्राप्तप्राप्तविकल्पनोदाहरणमेवाहार्यपुरीषामियत्रविधीयतेनम्

वे

जातिः। नाहरणस्याहार्यसापेक्षत्वात्पुरीषमप्यत्रयंविधेयं तत्राप्रतीतंविशेषणंहिस्याप्रतीतविशेष्यनेनेवविधिर्युक्तः तथाच वेद्याश्रयानुचारोप्युपपन्नः अन्यथाक्रियायाआश्रयानपेक्षत्वात् नुपपत्तिरितिपुरुषार्थद्रव्यसमुच्चयप्रयोक्तिकोयथाआश्वलायन सूत्रेब्रह्मणाश्रितोगुणकामोभूयतेआजमन्नायकामस्तेतिरब्रह्मवर्चसकामइतिअत्रतद्धितांतत्वेनयोगिकाभ्यांद्रव्यवचना भ्यामाजनेतिरश्चाभ्यामजमांसंतितिरमांसंचफलार्थंविधीय

त तंपूर्वद्दयकामनायमौछिकःसमुच्चयःअत्रयद्यप्येकाश्रयत्वतथापि व
तिरुद्धाभ्यांजनवदेनैवमासस्यलोकेभस्पष्टप्रसिद्धेरंनमपिदृष्टमिमुक्त
ह्यात्व्यंजनानांचलाकेसमुच्चयस्यापिसंभवदर्शनात्समुच्चयाधिरो
धःपुरुषार्थिकगुणयोरौछिकःसमुच्चयोयथा।यादृक्कामयेतवर्षुकःपर्ज
न्यःस्माब्दीचैःसरोमिनुयात्इतिउपोतिष्ठोमांगसरोमान।श्रितःक्र
म्योगुणःएकविंशोनातिरात्रेणप्राजाकामंयाजयेत्त्रिवेनोजस्कमं
त्रयस्त्रिंशोनप्रतिष्ठाकामइतिउपोतिष्ठोमाश्रितातिरात्रसंस्कारव्यकामो

गुणांगस्तमोश्रितास्त्रिणवादिसंख्य।विंशात्मकःकाम्योगुणः।तयो
ऽपेतिष्ठोमप्रयोगेऽौछिकःसमुच्चयःपुरुषार्थक्रिययोरौछिकःसमुच्च
योयथा।दर्शपूर्णमासयोःप्रस्तरप्रहरणंप्रस्तरप्रतिपत्यर्थद्यांब्द्यांग
मपिसंकरणीभूतसूक्तवाकप्रकाशितफलसमाचायकल्पनाक्र
म्यमपिएकविंशतिमनुब्रूयात्प्रातिष्ठकामस्येतिचात्रिंयांतरक
म्यमनुशास्त्रबलादर्शपूर्णमासप्रयोगांतर्गतमिष्टंतृतीयेदृष्टेनु
व्यवायाद्यावाक्यभेदःस्यात्स्यादितिनिदर्शिकरणेऽतआयुरा

स्तेऽस्त्रियंधमाशास्त्रेसुप्रजास्त्वमाशास्त्रइतिसूक्तंवाकोक्तफलकाम
नयाप्रस्तरप्रहरणानुष्टनेप्रतिष्टनेप्रतिष्टकामनयाचैकविंशतिसामि
धेन्यनुवचनानुष्टतेपुरुषार्थक्रिययोरेकःसमुच्चयः।ननुसूक्त
कोक्तफलकामनायाप्रस्तरप्रहरणानुष्टनेइत्युक्तिरयुक्तानित्यसूक्त
वाक्यमधिकरणलादायुरादीन्यानुषंगिकाण्यकाम्यमानान्येवनि
त्यकर्मफलवन्नकूपकारार्थमेवानुष्ठीयमानेप्रहरणेऽनुसंधत्तेमेवं
नित्यकर्मणांह्रियावन्निमित्तंनियतंनियतफलंविनानुपन्यासनित्यका

म्यमानमपिफलंविधिरनुमन्यते।प्रहरणविधिरुक्तनित्यवत्प्रवृत्तोपि
नित्यकृत्पकारफलार्थतयैवोपपन्नोनायुरादीनांफलानामकाम्य
मानस्यानुमान्यतेतद्वत्॥यथाजातेष्टिविधिर्यावन्निमित्तंनियतम
नुष्ठापयेद्विनियतप्रयाजादिपरिहारादिफलार्थतयैवोपपन्नोनपूतस
रेःफलस्याकाम्यमानस्यानुमन्यतेदृशमेचास्मियज्ञेरुलाचितंयो
क्तेनइहार्थोश्वाभावासूक्तवाकचारिन्यायेनसर्वत्रापिसर्वैषा
मेवसूक्तवाकफलोनामकाम्यमेनलेनावचनेप्रासेजीवश्यवचना

मयुराशिषस्तदर्थत्वादित्यायुर्मित्रेपवादोक्तेरितरसूक्तवाकफलं
स्यकाम्यमानेस्यैवफलत्वमिष्टमितिगम्यतेदृतिनयेष्टाःकर्तव्यश्चाग्नि
पोषिरूपःअग्निस्वाध्यायस्यअवश्यकर्तव्याविचारार्थंधर्मजिज्ञासाक
र्तव्यताध्ययनाविधिनाप्राप्तोयोधर्मजिज्ञासेतिसूत्रे
णकर्तव्यपदाध्याहारसहितेनोच्यतइष्टेः पुरुषार्थजातिद्रव्यस
मुच्चयऐच्छिकोयथा।।आहार्यपुरीषंगोदोहःपशुकामस्यचेरिकुर्वी
तगोदोहनेनपशुकामस्यप्रणयेदितिदर्शपूर्णमासयोरैहिकामुष्मिका

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

दृश्य

ष्टिनेदाग्निपशुफलकामनायामाहार्यपुरीषाजातेर्गोदोहनद्रव्य
स्यचैकत्वेकसमुच्चयःनचपुरीषगोदोहनयोरन्यतरेणैवसर्व
शुफलंसिद्ध्यनर्थकःसमुच्चयः। वृत्त्यादौद्वयंदोषःवृष्टिहिपुष्प
स्यानुकूलैवलोकेकाम्यतेतोदोहनयोरन्यतरेणचैकेनसाधे
नेनसिद्धावपरमनर्थकं। यथासोमेरेपुरुषकृतेनिधनेकामसं
योगेइत्रहीषितिरष्टिकामानिधानंकुर्यादर्गियन्नाद्यकामा
याउइतिस्वर्गकामायेतिसोमेरप्रयागोस्तफलेभ्योरथंतरं

रिभ्यो मिन्वानिषा रि निधनफलानीति पूर्वपक्षेयदाहुसार्धसोम्रेमघो
गास्सदाहुयंतरार्थं हिषनिधनप्रयोगोनर्थकइतिनशोतादृशी ऐहिक
रिभेदान्मिन्वसर्वपशुकामनालोकतः रिङ्गा स्तितेनोभयोः पश्वर्थयोः समु
चयेयुक्तः अत्यधाचित्रेषादरूपिपुनःपुनः योराहार्यपुरीषांपशुकामप्र
योगोनस्यादेवंस्वर्गार्थकर्मणिप्रीतिपुरुषार्थजातिगुणसमुच्चय
ऐहिकोयथा।खारिंवीर्यकामस्ययूपंकुर्वीतेमस्यवेरिंकुर्यादित्योति
शेमांग्नीषोमीयपश्वंगयूपोश्रितस्वरिराज्ञातेवीर्यफलार्थयायरि

कामयीतवर्षुकःपजन्यःस्यान्बीचेःसरोमिनुयादितिवत्स्यनीचेःप
रिमाणस्यचोभयकामनायांसमुच्चयःपुरुषार्थजातिक्रियासमुच्चय
ऐहिकोयथा।दर्शपूर्णमासयोराहार्यपुरीषजातेःएकविंशतिमनुब्रू
यान्मतिष्ठाकामस्येतिचानुवचनांतरक्रियायाउभयकामफल
कामनायामैहिकःसमुच्चयपुरुषार्थद्रव्यगुणसमुच्चयऐहिकोयथा
यथा।गोदोहनेनपशुकामस्यप्राणयेदितिगोदोहनद्रव्यस्यवत्सजा
तुपशुकामस्यैनेदंकुर्यादितिवत्सजान्याकारस्यवयसंयोगात्मनस्त

परिमाणस्यवागुणस्यपशुफलार्थविहितस्योरोहनस्यएकविंशत्यानु
वचनस्यचोभयफलकामनायामैछिकःसमुच्चयःपुरुषार्थगुण
क्रियासमुच्चयेएछिकोयथा।वत्सजान्वाकारस्यएविंशत्यनुवचन
स्यचोभयफलकामनायामैछिकःसमुच्चयपुरुषार्थगुणक्रिया
समुच्चयःपुरुषार्थजातिद्रव्यक्रियागुणत्रिकस्यैछिकःसमुच्चयो
यथाहर्शपूर्णमासयोराहार्यपुरीषगोदोहनवत्सजान्वाकारणांत्र
याणांपशुत्रयाणांपशुत्रयकामनायांसमुच्चयेएछिकःपुरुषार्थ

जातिद्रव्यक्रियात्रिकःसमुच्चयोयथाआहार्यपुरीषगोदोहनैकविं
शत्यनुवचनानांपशुद्रव्यप्रतिष्ठाकामनायामैछिकःसमुच्चयःपुरु
षार्थजातिगुणक्रियात्रिकस्यैछिकःसमुच्चयोयथा।आहार्यपुरी
षवत्सजान्वाकारैकविंशत्यनुवचनानापशुद्रव्यप्रतिष्ठाकामना
यामैछिकःसमुच्चयःपुरुषार्थद्रव्यगुणक्रियासमुच्चयोछिको
यथा।गोदोहनवत्सजान्वाकारैकविंशत्यनुवचनानांपशुद्रव्यप्र
तिष्ठाकामनायामैछिकोसमुच्चय।पुरुषार्थचतुष्टयसमुच्चयाथा

आहार्यपुरीषगोदोहनचूसजान्वाक्यैरेकविंशत्यनुवचनानांचतुर्णा
मपिपशुत्रयप्रतिष्ठारूपफलंचतुष्टयकामनायांमैत्रिकःसमुच्चयः।ए
वमैत्रिकसमुच्चयभेदास्त्रिंशन्निरूपिताःसदेबंध्यायगम्यास्त्रिंशद्वै
चानिकास्त्रिंशदैत्रिकास्त्रिंशदितिनवतिर्भेदसमुच्चयभेदाउक्तः।एते
चजात्यादिसमुच्चयभाग्विषयाएवयुक्तंवेचउक्तःपंचवाक्येत्र
हृकृताघपरिष्टपरार्थविषयाःकेचिद्प्रकृताघपरिष्टपरार्थविष
षयाःकेचिद्हृताघतिरिष्टपरार्थविषयाः।केचित्कृतिविकृतिवि

यानात्मकर्कमोपरिष्टपरार्थविषयाःकेचिद्हृताघतिरिष्टपरार्थ
विषयाःकेचिद्हृताघेयोपरिष्टातिरिष्टपरार्थविषयाइति।तत्रा
द्योदाहरणंयथा।क्रयेणवारुण्यादीनांक्रयाणांचउपोत्तिष्ठेमदर्शे
दर्शपूर्णमासयोश्चादोषनिर्यातार्थमायश्चित्तानांतत्रोत्तरहूयंहूयेते
उक्तं।तथाशारदोयाज्ञानुवाक्ययोःसमुच्चयउक्तः।द्वितीयोदा
हरणंयथा।क्रयेणवारुण्यादीनांक्रयाणांचउपोत्तिष्ठेशतंब्राह्मणाःसोमानामक्षयंती
युपरिशयाःब्राह्मणजातेर्द्वयोःकेकचमसमनुप्रसंपद्यायुपरिष्टयाः

ज्ञातसंख्याया श्चसमुच्चयइति तृतीयोदाहरणंयथाधानेपवमाने
ष्टिनांसमुच्चयः तथाभाष्यरुन्मतेतासमाधानेनसमुच्चयोयाचनि
कःसंचष्टेनिर्वपेद्दध्यसुराविषुसद्योवेति। वार्तिकरुन्मतेसंस्था
धिकरणेसंस्थापशोरेंद्राग्नमुक्थ्यहितीयमिसुक्थारिनिरुक्तावुप
बलगत्वात्प्राकरणिकाणिकसामेवतिसृणामन्योन्यमग्नेयपवम
नायाग्नेयेपावकायाग्नेयेशुचइति। चतुर्थेदाहरणंयथासंसवं
चउभेकुर्याद्वोसवउभेकुर्यादपचितायप्येकाहेउभयहइत्यंतरे

कुर्यादिति। पंचमोदाहरणंयथासंस्थाधिकरणेसंस्थापशोरेंद्राग्नमु
क्थ्यहितीयमिसुक्थारिनिरुक्तावुपनिष्टस्यैंद्राग्नादेरतिदिष्टस्यवाग्ने
यस्यसवनीयस्यसमुच्चयःउक्तःतथादर्शमेहोष्येचोदनादक्षिणा
पनयःस्यारियाधिकरणेप्राकृतवैकृतदक्षिणासमुच्चयउक्तान
धानेमित्तिकेतुकार्यलात्प्रकृतेस्यात्तदापत्तिरियाधिकरणेवाक्य।
शा रिपर्थावुपादिष्टस्यतेगुणस्यप्राकृताजादिजातेश्चसमुच्चयउक्तः
।तथाषड्धिदीक्षयतीतिदीक्षयार्थतयोपादिष्टाःषण्मंत्राअतिदिष्टे

दीक्षार्थैराकूसैप्रयुजेग्नयइत्यादिभिःषड्भिर्मंत्रैःसहसमुच्चीयेतेह्
राजुहोतीतिदीक्षाहुतिविधेरिसुक्तं।तथायजुर्युक्तइत्याधिकरणेवा
जपेयेयजुर्युक्तंरथमध्वर्यवेदातीतियजुर्युक्तेनोपदिष्टेनातिदिष्ट
स्याध्वर्युभागस्यसमुच्चयइत्युक्तं।तथातदुत्तराधिकरणेस्रुहनसत्रे
ष्टौसौजुहोतीत्युपरिष्टान्नामुपाहोमानामतिदिष्टानांचनारिष्टहोमा
नांसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेस्रुहस्यतिसचादीषार्हस्पत्य
ग्रहणवीतियहंतरस्योपदिष्टस्यातिदिष्टानांचग्रहणंसमुच्चयइत्यु

क्तंतथादुत्तराधिकरणेवाजपयेउपरिष्टान्नांप्राजापत्यपशुनामति
दिष्टानांचसंस्रवपशूनांसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेवाज
पेयेसांग्रहण्यामुपनिष्टान्नात्रयाणामामनहामामनहोमानामति
दिष्टेस्त्रिभिरनुयाजैःसहसमुच्चयउक्तःतथाउपगोधिकाधिकरण
गवामयनेमहावृतेदिक्षुदुदुभयोनदंतीतिप्रकृतफलयउपगायं
तीयुपरिष्टाद्व्रजनस्यातिदिष्टवचनांपत्नीनामतिदिष्टैरुपगात्रभि
र्ऋत्विग्भिःसमुच्चयउक्तःतथासस्कारेधिकरणेऽंजनाभ्यंजन

गोगुलवेनप्राप्तःसघनेभ्यंजतइत्युपरिष्टगोगुलवाभ्यंजनस्याति
रिष्टानांवनीताभ्यंजनेनसहसमुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेमहा
वृतेतार्थयजमानःपरिघृतइत्युपरिष्टस्यतार्थस्यातिरिष्टस्यचाहृतस्य
समुच्चयउक्तःतथातदुत्तराधिकरणेमहावृतेतार्थयजमानःपरिघृत
परिघृतइत्युपरिष्टस्यतार्थस्यातिरिष्टस्यचाहृतस्यसमुच्चयउक्तःतथातदु
त्तराधिकरणेमहावृतएषोपरिष्टच्छ्लोकादिसाम्नातिरिष्टानांचर्ग
यत्रारीनांसमुच्चयउक्तःअत्रचयेकेचिदन्येसमुच्चयमेयथाहारद्वोरेनो

डाक्टर भाऊदाजी दृश्यावयसंग्रहम्
MEMORIAL

पयजतीतिप्रतिपत्तिहासस्तुगणेनेकेषांगुणानांसमुच्चयउक्तः।अत्र
चयेकेचिदन्येसमुच्चयेदाहरंतेयथावाह्यरहस्येकेयोज्यानुवाक्ययोः
समुच्चयोःयथावाह्यरहस्येउक्तएवंतांचनुर्शिराग्निमारुतइत्यारोभंत्रसमु
च्चयोयथाग्निहोत्रेअग्निसूर्यप्रजापतीनांदेवतानांसमुच्चयोयथावा
ज्योतिष्टोमेप्राकरणिकग्रहणसमुच्चयोदर्शपूर्णमासयोर्नगभूतनामधीदृधा
ग्यादीनांदेवतानांसमुच्चयोतदुक्तंपशुसोमाधिकरणेवाघतिकेदेवता
नामल्पसंयुक्तस्यादक्रियारूपस्याङ्गनप्रकरणेनयागार्थंविज्ञायइ

तइति। यागानंगत्वादेवइमाः पुनर्ग्रहणसंबद्धाश्रुताःप्रकरणेनयाग
संबंधंप्रतिपद्यंतइतिप्रसंगोपाकारिष्वेवयागान्वयगात्रमुपक्रमेउ
क्तः। उपसंहारपिवदृष्टेनचदेवतानामपिसमुच्चयसिद्धिरित्येवोप
संहृतंनागस्तोएषवाचद्वार्त्तिकार्थःप्रतिभातिसोमेश्वरेणतूपसंहा
रवार्तिकमगस्यपरतयाव्याख्यातं। यथावाग्नयेहोत्रेआग्नेस्तूर्यभ
जासत्रेचतुर्विंशतिपरमासप्रदृशावरासत्रमासीरन्निति कर्त्तसमु
च्चयः यथावाध्वर्यवेयाजमानेचकांडैर्दर्शपूर्णमासयोराम्नातेषु

राजस्यमाप्रसवेनयाद्यंत्रेषुसामारभ्यानिकर्त्तव्यसमुच्चस्तुती
येआम्नातेषूद्गीथासामानस्यार्थचतुरस्त्रोक्तः यथावाजातेष्टौनै
मित्तिकत्वान्यथानुपपत्तिकल्पितस्यप्रसवायपरिहाररूपाभावा
त्फलस्यफलस्यार्थवादिकेनपूर्तयारूपापक्षयासकाशात्फ
लेनसहभावासंकेश्यतेजात्यिवान्नदर्शेंद्रियावित्वपशुमन्नदृशैः
फलेसहतेषामपिवान्योन्यंसमुच्चयः। यथावासवागादिकाम्य
स्यफलार्थेविधिरिपार्थवानुस्तेरग्निहोत्रादिभिः प्रसंगातनित्य

प्रयोगफलासिद्धेःफलसमुच्चयायथावादृशेएककर्मणिशिष्टानु
णानांसर्वकर्मस्यादितियोगःत्रोक्तःत्रज्जुमाधारयतीऊर्ध्वमाधारयति
रीर्यमाधारयतिषडवमाधारयतीतिविहितानामृजुत्वोर्ध्वत्वदीर्घत्व
संततत्वानांचतुर्णामाधारेसमुच्चयः।यथाधात्वावंपात्नीवतमा
लभेतआग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेत्ब्रह्मवर्चसकामस्यैन्द्राग्नंएका
दशकपालंनिर्वपेत्विष्णवेशिपिविशयज्ञेचरुंइत्यंप्रदात्रे
यंश्वरंअग्नयेदात्रेयमानायाग्नेयेमुच्चहत्यादिवेकवाक्योपा

पादानाद्दृष्टतादृशेषणानांतत्रतत्रोक्तःसमुच्चयोयथासंभवंजा स्ते
यादिसमुच्चयेषेचांतर्भवंतिकेचित्।ऋजुत्वोर्ध्वत्वादीर्घत्वसंतत
त्वादीनामपिक्रियाधर्मत्वाद्धर्मिणोश्रभेदात्तत्समुच्चयःक्रियासमु
च्चयस्यापिसमुच्चयेभेदेषांतर्भवति।यथाकचित्समुच्चयस्यापिस
मुच्चयेव्यतिरिक्तेनकेनाचिद्भावेनसहसमुच्चयोभावतियथासंभव
मेवंदृष्टयेतरेकुर्यादितिदृष्टोपात्तसमस्येतरोयोगःकनक
चित्समुच्चस्यादृष्टवचनोपात्तयोपात्तदृष्टयंतरूपसमुच्चेयव्यतिरिक्त

यासमुच्चयः। तदुक्तं दर्शपूर्णमासभाष्यकारेणाऽपेक्षितत्वे चानयोर्हि
त्याश्रुतिः समासश्रुतिरिति। अत्रोदाहरणांतरं लि
गपरिदृष्टकविभागाधिकरणे वार्तिककृतः। ननु चायमितरेतर
योगः फलार्थं विवक्ष्यमाणइतिकर्तव्यतासंबंधे लाघवात्प्रसज्य
मानोनशक्यतेधारयितुमिति। नन्वेकयाऽङ्गीशेषोपादानाद्यागतेतरे
तरयोगपरमेवेदं वार्तिकमस्तुनहृद्यागतेतरेतरयोगपरमितिचे
न्न। तेनसहपिनाम्नेतरेतरयुक्तत्वमात्रमेवधर्मोभ्याधिकोनस

मुख्यःफलवान्नियुपक्रमवार्तिकाद्दृद्दृसमासोपेतर्क्षापूर्णमासाख्यागम्य
स्येवेतरेयागस्यविवक्षितत्वाविवक्षितत्वचिंताविषयत्वावगमात्। ए
वंचपरस्तोवार्तिककृतोपिभाष्यवदेवायमर्थोभिप्रेतोगम्यतेहृद्दृद्यो
र्यैहृद्दृतिस्मृतिबलाद्दृद्यएवेतरेतरयोगः तस्मिंश्चशेषेसतिएक
याङ्गिशेषोपादानद्वारेविवक्षितस्तस्यसंनिकृष्टप्रमाणहृद्यावगतस्ये
कशेषोपादानेनलक्षणायाविप्रकृष्टेनानुपादादिति। एवंतूदाहृ
रणंमिश्राणांनसंमतंषष्ठ्याद्याधानंचेत्रहृद्दृइतरेतरयोगोनवाच्य

प्रधानभूतेनकारकेणाद्यावनिवासमास्यमानपदार्थागुणभावेन
चकरकंप्रतिविवक्षितसाहित्यास्तथैवक्रियान्वयिनोभवंति।यत्रतु
प्रधानभूताःपदार्थास्तत्रद्वंद्वस्थनामपिसाहित्यंस्तथैवक्रियानवि
वक्ष्यतइतिप्रतिपादनातूतदाचन्यायादेवसमुच्चयावगमसिद्धे
श्चार्थेद्वंद्वइतिस्मृतिःशास्त्रानुशासनमात्रपरानार्थानुशासनपरा
पितस्मारंकपरेनतत्समुच्चयेद्वंद्वंतरेइत्येवोदाहरणंएकवाक्ये।
पादानतुस्त्रिंसमुच्चयेदर्शपूर्णमासाभ्यामित्यप्युदाहरणमेवा

यदाह्निद्वंद्वाच्यइतरेतरयोगस्तदापदांतरलभ्यत्वेनविप्रकृष्ट
समासलक्ष्यइतरेतरयोगाद्वाचार्थाधिकरणन्यायेनफलसंबंधि
नायजेतेत्यकशेषोपादानाल्लभ्यमेवसाहित्यंसन्निकृष्टमितिवि
धीयतेद्वंद्वस्तुतदंशेनुचारःलिंगवार्तिकंतुपरमतमभ्युपेत्यवा
दएवतदापितुदर्शपूर्णमासाभ्यामितिसमुदायगतस्त्रिंविवक्षित
मेव।अन्यथापौर्णमास्याधिकरणेदर्शपूर्णमासनाम्नोःप्रत्ये
कंवाचितोक्तेसंकल्पेयजीर्विशषणापेक्षायादर्शेःपूर्णमासेश्चय

स्यदृतिसंकल्पापत्तेः।तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यांयस्मिन्नीष्टसंकल्प
स्मिंध्येहितमपिविवक्षितमित्येकवाक्यापादानात्तिलसमुच्चययोः
समुच्चयेदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यप्युदाहरणमित्यसिद्धं।। ।।
इतिश्रीमत्सदाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाहैत
सामृज्यधुरंधरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसावा
लप्रकाशेसमुच्चयभेदनिरूपणं।। ।।अथदृदृशालक्षण्यंविप्र
कीर्णदृष्टस्तःवाक्यभेदस्त्रिदाःसर्वाःसाक्षिप्येहभ्रतीमाह।तत्रत्रि

विधस्तावद्वाक्यभेदआवृत्तिलक्षणोविभागलक्षणोवैरूप्यल
क्षणश्चेति।आवृतिलक्षणोपित्रिविधःप्रकृत्यावृत्तिःप्रत्ययावृत्तिरुभया
वृत्तिश्चेति।प्रकृत्यावृत्तिरपित्रिविधा।प्रातिपदिकावृत्तिर्धात्वा
वृत्तिश्चेतिप्रातिपदिकवृत्तिरपित्रिविधासमासासमासाभेदात्।
प्रत्ययावृत्तिरपिचतुर्विधासुप्तिङ्कृत्तद्धितभेदात्तदुक्तंमयैक
धारेकंवाक्यमित्यत्रवार्तिके।परत्रैकरेशात्समूहावृत्तिप्रसंगा
त्मकस्त्रिधाविभागलक्षणोवावाक्यभेदइति।तथाविभागलक्षणे

गम्यमानसंबंधस्यागोनेकादृष्टकल्पनाचदोषा।इतरान्नावृत्तेरयेद
वाद्प्रमाण्यमितिपुनःतद्व्याख्यातंभट्टसोमेश्वरणवाजपेयेगुण
विधाव्याख्यातपरावृत्तिर्ग्रहैकत्वविवक्षायांपदैकदेशप्रातिप
दिकावृत्तिर्हिविरोर्तेरुभयत्रेनविशेषणेहविरार्तिमार्छेदितिपद
समुदायावृत्तिरारुण्यस्यकृत्स्नप्रकरणनिवेशारुणयतिपरस्यापिगो
दोहवाक्यादिहागइतिविभागलक्षणवाक्यभेदस्यत्वंतर
भेदानसंतीतिनोक्तवैरूप्यलक्षणोपिवाक्यभेदोनेकविधःवे

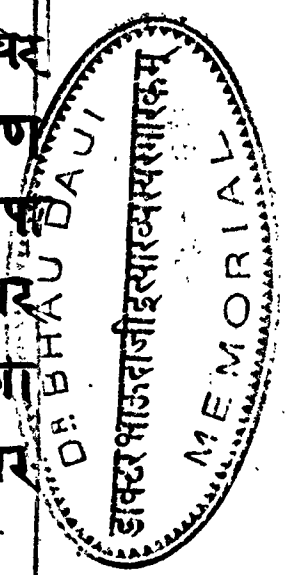

रूप्यभेदात्।तत्रवैरूप्यंत्रिविधंप्रकृतौप्रत्ययेवाक्येचेति।आग्नेयवाज
पेयगुणविधिपक्षेद्यजो।कर्मत्वकरणत्वरूपमुद्देश्यत्वोपादेयत्वरूपं
गुणप्रधानरूपंविधेयत्वानुवाद्यत्वरूपंचेति।चतुर्विधं।द्वितीयं
पक्षमियेकत्वस्यसंमार्गग्रहंवाप्रतिगुणंद्वितीयाविभक्तलक्ष्येय
क्षापेक्षयाप्रधानस्यापिश्रोतत्वात्।तृतीयंतुअरुणयेत्यत्रतृतीयप्राक
रणीभूतामेकहायनीमुद्दिश्यारुणप्रातिपदिकार्थविधौभिन्नपदोपा
त्तायाअप्येकहायन्याएकवाक्येवैरूप्य।तथायोन्यमपिनानाविधा

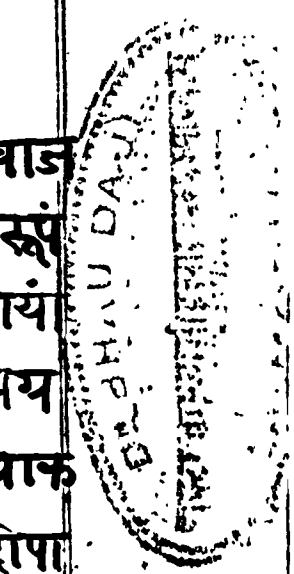

तिषैरूप्यसमुच्यंते। अश्वप्रीतिसेष्टेलौकिकवैदिकोभयवैरूपिनि मि
त्तकेक्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववैरूप्यषष्ठचतुर्थैकादशेच। तत्रहियः स
त्रायागुरतेसविश्वजितायजेतेतिविश्वजितःसत्रेप्रकृतमप्रकृतंचमति
साधारण्येनविधौप्रकृतंप्रतिक्रत्वर्थत्वात्प्रकृतंचप्रतिपुरुषार्थलाद्वैरू
प्यंस्यादितियुक्तं। तथावघातस्याज्योषधसाध्यार्थत्वेदृष्टादृष्टार्थत्वैरूप्य
तथासोमवमनेष्टलौकिकवैदिकसोमवमननिमित्तकत्वेपीष्टिताना
पीष्टिविधिवैरूप्यं। तथापूर्वेदृष्टव्यः सत्रायागुस्तद्वत्रापितथाषष्टु

ष्टितमौदुंबरीवनक्षायांराधिश्रंयोदीक्षतानव्यनयादीक्षताविधि। नाकांक्षि
तानांयनयादीक्षनाक्षिकांक्षितंविधिवैरूप्यंतथामातुलकन्यापरिण
यनेस्मृत्याचारतुल्यबलत्वेदोषजनकत्वाजनकत्वविरोधाद्दुष्टकवै
रूप्यं। इदंविधिभेदाद्राधृत्यभावेपिवैरूप्यप्रसंगादुदाहृतं। तथाप्रा
दृर्धादृशमेचवेश्चदेवस्यान्वसंस्कारकर्मत्वपुरुषार्थत्वैकैकमेक
र्मप्रयोजकभावान्नदृष्यंगुणभूतप्रधानभूतंचेति। तथाकुण्डपा
यिनोघृतेश्रपयतीतिश्रपणप्रतिप्रसवाघृतनियमविधिवैरूप्य। तथा

पूषाप्रविष्टभागईतिपेषणस्यचरुपशुपुरोडाशार्थत्वेचरोःप्रतिप्रस
वास्यपुरोडाशयोश्चापूर्वविधित्वाद्वैरूप्यंतथानवमेपत्नीसंयाज
तान्यहानीत्यत्रापूर्वविधिनियमविधिवैरूप्यादित्याहुर्यज्ञप्रवृत्तिरि
युक्तं।।तथाग्नेहेकपालेविवक्षयामपूर्वविधिपरीसंख्यावैरूप्यं।तथा
दृशमतृतीयोपांशुसोमचमसोदक्षिणेयत्रैकवाक्यत्वेसोमचमस
मसास्येएवेदक्षिणेतिनियमान्सत्रिणएवेतिपरिसंख्यातश्च
वैरूप्यंतथानित्यानित्यसंयोगविरोधात्मकंचरुप्यं।तथापिस्वरूपे

द्वारेण।आद्यसंख्यासमानविधेर्द्वितीयंफलंचमससमानविधा
धिकरणे।तथाषष्ठतुर्याद्येकस्यैवोपलक्ष्योपलक्षणत्ववैरूप्यं।त
त्राहिहोमार्थचतुरवत्तनाशेशेषादेवपुनरवदेयंयस्यसर्वाण्हंवीवि
नष्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुश्चाऽऽज्येनैतावताःपरिसंख्याययजेतेतिवि
नाशोनिमित्तेविहितंत्यानिःशेषनष्टेहविष्कन्यायात्पुरोडाशांतरो
सादेनप्रसक्तेहविर्नाशनिमित्तविहिताऽऽज्येनयष्ट्यामितिसंज्ञाय्यपू
र्वकोठिंपक्षीरूयामितितंतत्रत्यावस्तुस्यैवशास्त्रेधृतिनग्रय

तेवतोद्यवदनमाशेसतिइतरत्सर्वमवाशिष्टंतस्योपलक्षंनाशेतुसति
तद्वोपलक्षणभूमेवाशिष्टंपुनरवदीयमानमुपलक्ष्यंप्रसज्येतेतिचे
रूप्यंशास्त्रस्यस्यात्एकरूपेणचशास्त्रेणभाव्यातस्मादपादानमुपल
क्ष्यंप्रसज्येतेतिचेरूपंशास्त्रस्यस्यात्एकरूपेणशास्त्रेणभाव्यं
तस्मादपादानलवाचिपंचमीबलायांगांगभूतद्यवदानोपलक्षणमे
चेतरन्नतुस्वयंयागांगभूतमुपलक्ष्यामिति।। ।।तथाविधिप्रत्ययेपि
विध्यनुवादरूपंतद्यथादितीयेवाय्यंश्वेतमालभतेसौर्यंचरुं

निर्वपेदितिदार्शपौर्णमासिकानीषमालभतेचतुरोमुष्टीन्निर्वपतीया
लंभनिर्वापायनूद्यश्वेतचरूर्गुणविधीयतेवाय्यमितीषायाश्चस
मवलाद्वस्यश्वायुसंबंधासौर्यमितिचचरोःस्वात्पारंतंत्रास्थिते
नसूर्यसादृश्यकथांचिदनुवादइतिपूर्वपक्षितेआलंभनिर्वापयोर्ले
केपिसतेनव्याप्तेचारान्नदर्शपौर्णमासिकयोरेवोपास्तिःसंभ
वतीतिसिद्धंतिनोक्तेलिङाविहितोयावालंभनिर्वापावितिविशेष
णान्नायंदोषइत्याशक्यएवंतर्हिलिङोनुवादकत्वादुणविधिर्नल

बाल०
३६८

भवतीत्युभयाश्रयणेचयुगपाद्व्यनुचारविरोधइत्युत्तरंतमिति॥ ॥इ
तिश्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणपारावारीणधुणमीमांसाहेतसम्राज्यधुरं
धोरश्रीमद्भट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसावलप्रकाशेद्व
दशाध्यायेसंग्रहः॥ ॥अंगगुणविरोधेचलादर्थ्यादिसूत्रस्यद्वादशा
ध्यायाधिकरणेस्याध्वर्युःसमाख्याप्राप्तेःगुणेनुग्राह्यानप्रेषस्याग
मध्वर्युःसमाख्याप्राप्तः कर्तृनुग्राह्यःप्रेषस्यप्रेषार्थंप्रतिगुणत्वादि
तिपूर्वपक्षितेऽभयत्रसमाख्यानुबाध्यतेप्रेषार्थमात्रकर्तरिसध्वग्रह

बाल०
३६९

यप्रेषएवगुणभूतेष्वध्वर्युःचस्तप्रेषसाक्षात्तदर्थप्रयोजकत्वेनहि
तस्यकर्तृत्वंतदेयुक्तयत्रसामाख्यानचाध्यतेप्राषार्थमात्रकर्तरि
सध्वर्योःप्रषेनसाक्षान्नवाप्रयोजकत्वेनसकर्तास्यादितितत्रसमा
ख्यायावाध्येतेचेत्स्यतिसिद्धांतितंउननेनेवन्यायेनतत्रविप्रतिषिद्ध
धर्मसमवायेभूयसास्यात्सधर्मत्वमितिस्याप्यपवादउक्तोभवति।
बहुभ्योपिप्रेषार्थेभ्यकस्यापिप्रेषस्यप्रबाल्योक्तेरिति॥ ॥श्रीलक्ष्मी
कांतसुप्रसन्नोस्तु॥ सुधंशःशतु॥ ॥७॥ ॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE